

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

AZ ÉRTELEM KERESÉSE

FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPEST

Encycl. O. 79/
87.

AZ ÉRTELEM KERESÉSE

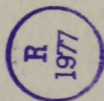
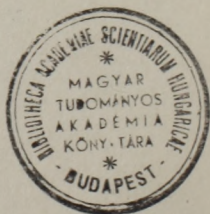
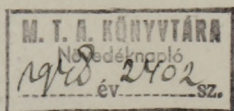
IRODALMI TANULMÁNYOK

ÍRTA

HALÁSZ GÁBOR

FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPEST

108543

1183. Franklin-Társulat nyomdája. — Felelős: Kovács József.

HALÁSZ GÁBOR

(1900—1945.)

Azokban a vitákban, amelyek Halász Gábor kortársait urbánusok és népiesek pártjára tagolták, őt az urbánusok közé sorolták. Ennek volt is némi jogossága: valóban városi ember volt testtől lelkestől. Származására, életformájára s öntudatára nézve is polgár volt, annak a sajátos társadalmi képződménynek tagja, amely Magyarországon a századforduló évtizedeiben öltött határozottabb alakot, amelyet inkább műveltsége, életstílusa, eszményei tettek magyarrá, mint hagyományai s amely foglalkozásánál, gondolkodásánál s ízlésénél fogva inkább volt értelmiségi, mint polgár a szó klasszikus értelmében. Középpolgári, felhivatalnok családból származott s tisztviselő volt maga is: bölcsészetet tanult s az Országos Széchenyi Könyvtár őre lett. Életkörülményeit a tisztos középszer feltételei szabták meg: egyszerű lakása volt Óbudán, szép és jól összeválogatott könyvtára; a műveltsége frissentartására is szükséges szellemi táplálékon túl csak egy-két ritka, de lelkiismeretesen előkészített s kihasznált utazásra tellett jövedelméből. S arra, hogy mindig takarosán s finoman, kissé agglegényes kimértséggel öltözködjék. Irodalmi, művészeti s történelmi tanulmányjaiban ő is, mint annyian,

a maga szűk határok közé szorított életét tágította, gazdagította, tette teljesebbé.

Egyetlen tanulmánykötetének, amely életében megjelent ezt a címet adta: «Az értelem keresése». Valóban ezt kereste egész életén át. Nemcsak abban s azáltal, hogy értelmével is igyekezett mindent, amivel foglalkozott, lemérni, áthatni, megfogalmazni, hanem azért is, mert kezdetről fogva a lét, a cselekvés, az alkotás célját, jogát, hasznát, értelmét kutatta. Pályájának első felén az ifjú türelmetlen s magabízó fölényével, később pedig, ahogy mind többet látott és tapasztalt, egyre növekvő rezignációval s mindinkább a részletek, az árnyalatok felé forduló figyelemmel vizsgálta az «ember műveit». A huszas években írta első tanulmányait, akkor, amikor Európaszerte lát-szatra döntő győzelmeit aratta az irracionálisizmus, amikor a kételkedés, annyi csodálatos alkotás ihletője, túlcsapott határain s a semmi örvényeibe sodorta a világító európai értelmet. Ő ekkor a legnépszerűtlenebb álláspont felé vonzódott: hangsúlyozottan konzervatív, romantikaellenes, értelemtisztelő magatartással fordult szembe a kor divatos áramlataival: «Amit nagyon szeretett, kritikus kötelességének tartja megtámadni», írta róla egyik kritikájában Hevesi András. Nemcsak azért tette ezt, hogy ilymódon mindig újabb területek felé forduljon, hanem azért is, hogy megőrizze függetlenségét: a vizsgálódó, kutató ember függetlenségét saját elfogultságaival, vágyaival s eszményeivel szemben is. De végül is minden alkotásban, az ízlések, ideológiák, típusok, történelmi helyzetek, a társadalmi rétegek változataiban egyazon dolog érdekelt: az emberi lényeg, az ember világának vegetációja, alakváltozásai, célja s ér-

telme. Humanista volt a szó modern értelmében, de szűkebb, eredetibb, klasszikus értelmében is: az alkotó ember foglalkoztatta s alkotásának mibenléte, eszközei, tárgyai. Gyakran tért vissza a stílus kérdéseire, s stíluson nemcsak a nyelvi kifejezés formáit, hanem az ember alkotásainak egészét meghatározó elvet értette. Ezért nem elégedett meg sohasem a tudományos szakszempontok érvényesítésével; kötetlenebbül, az esszéíró hajlékony s változatos eszközeivel közelítette meg tárgyát. Az elveket a konkrétumok sokaságán próbálta ki s végtelen érzékenységét, élményei gazdagságát rendezte, fegyelmezte velük.

Vannak tanulmányai, amelyek úgy hatnak, mint egy szigorú, dogmatikus elme önigazolásai. Pedig nem volt sem merev, sem türelmetlen. Vannak olyan írásai is, amelyek az élet anyagában fenntartás nélkül elmerülő kutató önfelelt örömeinek tanujelei. Pedig nem volt sem impresszionista, sem vitalista. A változást kereste s kívánta, a teremtő fejlődést, amelyben az örök lényeg új s új arculata mutatkozik meg. «Továbbjutni!» írta annak a magatartására rendkívül jellemző kritikai cikkének élére, amelyben a túlságosan is tökéletes ifjúságot a nyugtalanságnak, a keresésnek, a világ újrafogalmazásának köteletségére figyelmeztette. Ő maga is mindig tovább akart jutni; s tovább is jutott. Nem maradt meg az urbánusok körében; több irányban is kitört. A múlt felé, amelynek gazdagságában mindazt megtalálta, ami a saját korában hiányzott, s amelyhez a történetíró áhitatával és a befejezett, végleges dolgok szemlélésén érzett gyönyörködéssel fordult; a jövő felé, amelyről nem profeciákat mondott, de amelyről a történelmi erők hatásainak ismeretében meg-

írta, hogy a tömegeké lesz, s ezek a maguk ízlését s problematikáját az irodalomban és a művészetben is érvényesíteni fogják; a jelen felé, amelynek egyre élesebb szemű megfigyelője lett s amelynek jelenségeihez kritikusként is egyre nagyobb kedvvel szólt hozzá; de legszívesebben s leginkább az emberi lélek felé, amelynek vizsgálatában egy virtuóz lélekelemző szenttelenségével s egy minden emberivel együttérző szív mély részvételével merült el. Ezért tudott egyaránt érdekeset és szépet mondani a világirodalom remekeiről s kezdő magyar költők zsengeiről, az új utakat keresők stíluskísérleteiről s a konzervatívok kimért és hűvös klasszicizmusáról.

Életműve csonkán, töredékesen maradt ránk, s ami maradt sem áll még, sajnos, teljes kiadásban előttünk. Nem terjedelmében, hanem minőségében nagyarányú: lassan érlelődött s lassan gyarapodott. Kezdő éveiben inkább az esszészerű írói arckép érdekelte Halász Gábort, azután a történelem jelentékeny személyiségei felé fordult, de mindig olyanok felé, akik szoros kapcsolatban álltak a művészet, a gondolkodás, a szellem dolgival. Pályája derekán elvi s módszerbeli kérdésekkel is behatóbban foglalkozott: szerszámaival vizsgálta meg, munkája célját és értelmét mérte le. Utolsó éveiben egyre szívesebben merült el az anyag áradó gazdagságában. Szikár, élesen árnyalt mondatai ekkor lazábbá, kompozíciói terjedelmesebbé s az anyaggal együttalakulóbbá váltak. A harmincas években, — még innen élete derekán — bontakozott ki szabadon tehetsége: de ekkor már egyre szűkösebbre szorult össze munkaköre. Néhány folyóirat volt csak a tér, amelyen dolgozhatott s a Nemzeti Múzeum a hely,

amelyben egyideig még otthont talált. A szörnyűség éveinek örvényei mind közelebb kavarogtak hozzá. Ő fegyelméletten várta a véget; úgy, ahogy kedves stoikus bölcseitől tanulta. Kitérhetett volna ez elől ő is, de nem akarta s nem tudta vállalni a bujkálást, a földalatti életet. Ehhez túlságosan erősek voltak polgári beidegzettségei. Az örvény elnyelte s magával sodort mindent, ami földi birtoka volt. Csak könyvtárának egy része maradt meg s művei. Kötelességünk, hogy legalább azt, ami maradt, megőrizzük magunknak s azoknak, akik utánunk jönnek.

Keresztury Dezső.

The first part of the report
 deals with the general situation
 and the progress of the work
 during the year. It is followed
 by a detailed account of the
 various projects and the results
 achieved. The report concludes
 with a summary of the work
 done and a list of the
 publications.

K. J. Somerville
 Director

ELŐSZÓ.

Minden tanulmány kicsit önvallomás is, nemcsak tétel, hanem lélekállapot. Megírásához ihletettséggel kell, mint a vershez és élmények, mint a regényhez. Írója, ha nem is vallhat költő módjára nyíltan s nem alakíthat regényíróként szabadon, egyéni, belső fejlődése során jutott el a más és más feladathoz; sikere attól függ, tárgyi igazát mennyire fűti át személyes izgalma, a meggyőzés igényét hogyan színezi a kifejeződés vágya. Mert tárgyi igazság és egyéni átélés feltételezik egymást; csak szenvedéllyel és rokonérzéssel lehet az idegen valóságba, rejtőző lelkekbe behatolni. Várni kell türelemmel s kilesni az alkalmas pillanatot, mikor a magunk készsége megérett a szolgálatra. Egy időpontban csak egyfajta modorban lehet az anyaghoz őszintén közeledni, az érzés és a belső vízió megköveteli a hűséget. A változás időhöz kötött, a gondolat ugyan hamar kész, de az ösztönök természetes érését nem lehet siettetni. Nincs műfaj, amelyben az évek futása olyan döntő tényező lenne, mint az esszében, semmiféle művészet nem pótolhatja itt a felgyülemelő tapasztalatokat.

Ezért kockázatos kötetbe foglalni, egyidejűvé merevíteni, ami változó rohamozás volt a múltban. A fejlődés hideg tanulsága alig kárpótol az ellobogott lángok csüggesztő látványáért, a folytonosan kisikló megoldásokért, melyeket naiv bizakodással mindig újra véglegeseknek éreztünk. Mennyi merevség volt és mesterséges egyszerűsítés

a fiatalos dogmatizmusban, amely egyetlen vezérelvre akarta hozni az ízlés kábítóan bonyolult rendszerét, mennyi erő mégis s jóleső makacsság! Milyen szükségszerű volt, együttjáró a meghiggadással, az áthajlás a tételektől a megfigyelésekhez, a merevségtől a hajlékonysághoz, az eszmékkel való játék átcserélése az emberi titkokat fűrészsző szenvedélyre s milyen túlzott mégis a visszatekintő szem előtt ez a lélektani tobzódás! Milyen jó volt a tiszta irodalmiság öntudatával stílusformákat, az írástechnika módosulásait elemezni s milyen formalizmus született ebből az önérzetből! Nem mintha az egymást váltó állapotok haszon nélkül múltottak volna el; az induláskor vakon vallott eszmény később megkönnyítette a tájékozódást a lélekalkatok között, a szokatlanabb természetekhez férközést és szimbolikus rangra tudta emelni a kielemezett sajátosságokat. Bizonyos, hogy bármilyen irányzódásba belejátszott a leküzdhetetlen pszichológiai kíváncsiság, a formák ingere és az elvek csábítása; talán sikerült néha összhangba is hozni őket. Az újra előlről kezdés, a kísérlet érzése azonban sohasem maradt el s ez teszi most az egybefoglalást kockázatossá.

Kockázatossá, de egyben mélységesen kísértővé: mi lesz az eredmény? Az írás felelősségvállalás is, nem csupán magányos színjáték, belső feszültségek feloldódása. Egy-egy tanulmány nemcsak beszámoló a lélek kalandjáról olvasmányai között, hanem hivalkodó eredmény is, ami megvitatást és bírálatot kíván. Együttesükből bizonyára kialakul valami egység, amit az idegen szem jobban észrevesz s ami elősegíti a jövő tájékozódást. Későn indul az első könyv, de talán még haszonnal; büntetlenül sokáig nem lehet elzárkózni a mások mértéke elől.

KAZINCZY EMLÉKEZETE ¹

*A legigazabb méltatás
a kommentár.*

Egyéniség.

Gyerekkorában makacs akaratosságáért gyakran meg kell fenyíteni s már gyerekkorában mindennél jobban érdeklik a könyvek. Uralkodó hajlandósága és irodalomszeretete együtt bontakoznak a lelkében. A diák szülei biztatására és a tanárai megbotráncolására irodalmi munkába fog, geografiát ír, fordít, érintkezést keres az irodalom nagyjaival s Báróczi munkáiban «sikoltozó örömmel» ismeri meg a szépséget. A szépség mindvégig legjobban kihozza sodrából, akár egy szonettet izlelget, akár a Belvedere festményeiben és szobraiban gyönyörködik. A leghálásabb publikum az első benyomás erejéig. Azonnal kész az elragadtatásra, de ha az első mámor elmúlt és entuziaszta mondatait lepergette, tele van kifogásokkal. Vizsgálódó szemmel néz körül ilyenkor a nyögös kritikus. Szenvedélyes olvasó. Ismeri a légveszedelmesebb csábítást, amint az idegen

¹ Halálának századik évfordulójára. 1831—1931.

gondolatok és idegen megvalósítások, mások eredményei ráfonódnak az agyra magukat kelletőn, elcsitítják az új vállalkozás kedvét, elfojtják az önbizalmat, a birtoklás élvezetét nyujtják az alkotás gyötrelme helyett. De őbenne van ellenállókészség, jobban mondva örök, nyugodni nem tudó aktivitás, amely a kiesett könyv után nyomban tollat ad a kezébe. A tollat nem hagyja, még ha rozsdával vagy vérrel kell is írnia. Életének az eseményei mind az irodalommal szövődnek egybe; ő az első és legtökéletesebb literátorunk. «Május 30-d. éppen Cátónak Caesárral harcoló beszédén dolgozám, midőn íróasztalom mellett ledőlt feleségem letevén kezéből a könyvet, Goldsmithnek Kosegarten által angolból fordított *Római történeteit*, s általméne a szomszéd szobába, s ott egy óránál kurtább idő alatt egy fiat szüle» — írja gróf Dessewffynek. («Vevém leveledet, mely Antoninnak születését sub optimis auspiciis jelenté: Te is, feleséged is Rómában voltatok, midőn a világra vergődött» — válaszolja Dessewffy.) Fogságát szintén irodalmárságának köszönheti; legfőbb bűne, hogy olvasta a Martinovicsék forradalmi kátéját. Spielbergi börtönében a vaskos várfalaktól elválasztott fogolytársaival kopogás útján érintkezik. Egy ízben hajnaltól délig kopogtat, fölfedeztetésről, büntetésről, mindenről megfeledkezve, egy értekezést — a lélek halhatatlanságáról. Amikor 2387 nap után, ahogy fogsága idejét presziózködőn jelezni szokta, kiszabadul, első levelében Kis Jánoshoz alig pár szóval érinti szenvedéseit s nyomban az egyedül lényeges irodalmi témára tér.

Az egyéni vonások mellett lehetetlen itt észre nem vennünk a rokokólélek sajtóságot beállított-

ságát, melyet csak a szellem kérdései érdekeltek s mely becsülni csak a formát tudta. Szigorkodó ítéllettel cinizmusnak is nevezhették ezt az egyoldalúságot, de ha közelebbről tekintjük, mennyi heroizmust érzünk meg könnyedsége alatt! A szépen élés és a szépen meghalás tudományát egy kor emberei sem értették jobban. A lélek, mely a világban harmóniát keresett, a legválságosabb helyzetben meg tudta őrizni *contenance*-át. A francia forradalom áldozatai a siralomházban is folytatták szalonéletüket s a guillotine előtt egy hatásos mondaton törték a fejüket. Az irodalmiság a legemberibb érzelmeket befolyásolta. Midőn II. József a halálos ágyán levélben elbúcsúzott Kautitztól, a régi hű miniszter a búcsúsorok szépségét élvezte és válaszában bókkolt a levélhez, — «un chef d'oeuvre, relativement au fond non moins qu'au moment auquel elle a été dictée». És a császár maga is végső erőfeszítéssel, már a halál árnyékában visszabókkolt, mert az udvariasságot bűn lenne viszonzatlan hagyni: «croyez qu'il me coûte de devoir penser à ne plus jouir de vos lumières». Kazinczy csak egy önkénytelen, visszafojthatatlan «je suis perdu» kiáltásig veszti el önuralmát a halálos ítélet szorongatásában, de a lélek nyugalma gyorsan helyreáll és a végsőkig vitt megpróbáltatásnak, a fogsága szenvedéseinek az emléke szinte nyomtalanul pereg le szelleméről és érzelmeiről. Mennyire más Dosztojevszkij megviseltsége, kinek álmái, élete, munkái a rettenetes emlék lidércnyomását hordozzák. Két lélektípus különbsége, de két korszaké is. Kazinczyban irodalmi emlékké enyhül a megrázkodtatás, érdekes, de alig emlegetett epizóddá. S amidőn öreg korára újból a halál szomszédságába kerül,

az 1831-es kolerajárvány zürzavarába, elvágva a világtól, a terjedő járvány és a lázongó parasztok közt is csak a szellem sorsa izgatja. «Ugyan, édes barátom, mikor fogják elhinni közöttünk némely-lyek, hogy jobb élni Weimár körül, mint Algir táján; hogy a lélek műveltsége hasznos, és nem káros!» — kiáltja Kis Jánoshoz és negyednapra meghal.

Akinek ennyire szívügye az irodalom, annak kedvencei lesznek az írók is. Csakugyan bárki küldi el bátortalan hódoló sorok kíséretében első zsongéit a mesternek, nyomban rajongó, lelkesedő, baráti levelet kap tőle válaszul. Első jelzőkben nem fukarkodik; lépten-nyomon egy új Schillert üdvözöl (Goethet nem, mert ez a név az övé), például Bölöni Farkas Sándorban. Vagy Helmecki; második Aristoteles! De a későbbi jelzők már jóval kimértebbek. Maga mondja, hogy minden bátorítása az íróé, de a művet már csak kritikailag tudja nézni. És a kritikáját nem titkolja. Elnéző kritikusként mondták, pedig a recenziói, de még inkább levelei tele vannak elítélő, megrovó, rosszaló ítéletekkel. Kisfaludy *Regéi*, Teleki *Esdeklései*, Verseggy *Rikóti Mátyása*, *Tiszta Magyarása* rosszak, Bacsányi nyakateker-ten ír, Döbrentei stílusában is pöffeszkedik. De nemcsak az elvi ellenfelekben van hiba. Berzsenyi jól tenné, ha munkái egy részét elégetné. A Széchenyire írt óda «rossz, felette rossz». A *Delicta maiorum* sokkal csekélyebb, mint amit vár. Csokonai is sokat nyerne, ha verseiből jó néhányat kigyomlálnának, Árpádiász eposzterve pedig olyan, mintha a hajdu harangöntésre gondol. Még a jóbarát Dessewffyről is elárulja a másik jóbarát Kis Jánosnak, hogy nagyrabcsüli, de mint író nem mindig.

Ítéleteiben kétségtelenül elfogult ; elvi álláspontja és érzelmei egyaránt befolyásolják. Szek-tárius hajlandóságú, a kiválasztottak kicsiny csapatát egybeforrvra szereti látni, a kinnmaradtaknak és a kifelé tekintgetőknek nincsen igazuk. Nagyon érzékeny minden kísérlettel szemben, amely a szellemileg egyívásúak egységét megakarná bontani. Ezért haragszik a fészkelődő Döb-renteire, bizalmatlan Kölcey «tassoizmusával» szemben («makacs elborulású ember» — panasz-kodik reá), ezért indul fel Toldy és Bajza maguk útján járásán. Mert a szellemi egység egyúttal az ő fölényét jelenti s minden eltérő vélemény az ő hatalmát tépázza. Hiú temperamentum, aki csak a vezérkedés enyhe szédületében érzi jól magát. Élvezi a vonzóerőt, melyet társaira gyakorol, a mindenfelől feléje sugárzó hódolatot, a természetes fejthajtást képességei előtt, a tanítványok áhítatos ragaszkodását, még a szeszélyeinek is beteljesítését. Szervezete kívánja meg a kegyben sütkérezést s idegzete folytonos készenlétben ügyel minden zavaró momentumra. Semmi sem kerüli el a figyelmét, a legcsekélyebb ellenállás felébreszti ösztönös ügyességét ; bámulatos hajlékonysággal indul a kisikló emberi lélek újrameghódítására. Leveli nagyszerű példái emberismeretének és tudatos megöntudatlan alkalmazkodásának. Minden eszköz jó, hogy uralmát társai felett biztosíthassa. Ha kell, áradó dícséretekkal, a barátság eksztatikus kitöréseivel árasztja el őket, szinte megsemmisül előttük, hogy annál jobban érződjön fölénye. Az erős ellenféllel szemben óvatosabb, taktikázóbb, célját burkoló, a gyengével szemben fölényes. Berzsenyihez írott leveleiben uralkodik a hűvös, kijózanító, leckéztető hang.

Az érzékeny, de nehezen megnyilatkozó, prózában csak dadogni tudó költő tehetetlenül vergődik a «bajuzsos magyarságát», hebehurgya ítéleteit leintő megjegyzések között, amelyek a tudás és kultúra fölébe tornyosodó magaslatáról hangzanak el. Kazinczynak írott válaszaiban szájalmasan ügyel a szavaira ; egy-egy «tulzó» vélemény ha kiszaladt a száján, aggódva kérdi következő levelében, nem haragszik-e érte. Iparkodik megjavulni, megérdemelni Kazinczy dícséretét. A megfelelni törekvés siettette Berzsenyi idegzetének romlását, melankóliája kialakulásában feltétlenül része volt mesetének ; Kazinczy a maga jóérzésében nem vette észre a hódolat mögött meghúzódó fájdalmat. Jellemző példája kettejük viszonyának a Berzeviczy Gergely körüli levélváltásuk. Berzeviczy németesítő, racionális tervei ellen Berzsenyi a maga patrióta lelkének közvetlen felindulásával fakad ki, majd ijedten visszakozik s csakugyan megszégyenülve kell hallania Kazinczy mértéktartóbb, szenvedély nélküli, az övénel kétségtelenül helyesebb véleményét. Ám midőn Kis Jánosnak nyilatkozik az ügyről Kazinczy, vagy éppen Berzeviczynek felel egy hosszú levélben, már nem érzi szükségét a szordinónak, nekik megmutatja szenvedélyes arcát, melyet Berzsenyi elől gondosan elrejtett.

A hirtelen indulatok emberével szemben az ész fegyelmző erejét kellett képviselnie, hogy fölényben maradhasson, intellektuálisan egyenrangúnak tudott levelezővel, pl. gróf Dessewffy Józseffel, a spontán érzelm hangján szól, nem resteli, sőt önkéntelenül hangsúlyozza lelkének felbuzdulásait. Itt azonban más érzés lopakodik a két barát közé : a féltékenység. Dessewffy műveltsége szé-

lesebb, biztosabban megalapozott, nagyúri neveltetésénél, társasági érzékénél fogva disztिंगváltabb. Mindent ismer, amit ő, az antik, a német literatúrát, a magyar multat, de azonkívül otthon van az angol s különösen a francia irodalomban és bölcséletben, tőle alig járt területeken. Egy ízben lekicsinylő megjegyzésére a gróf hatalmas levélben, valóságos értekezésben veszi védelmébe a francia irodalmat, csaknem elkábítva erudiciójával a barátját, aki nem igen tud ellenérvekre találni. «Hosszas és ezért még becsesebb levelednek aestheticai s philosophiai tárgyára most nem felelhetek. Alig hinné az ember, hogy te oly szélesen tudj holmit.» Érezhető keserűséggel teszi hozzá: «Én veled egyébben sem mérkőzhetem össze teljességgel, mint a német literatúrában.» Dessewffy ítéleteiben mindig van bizonyos kiegyensúlyozottság, úri tartózkodás, amely őt éppen úgy idegesíti, mint a saját hasonló hangja Berzsenyit. A gróf mindig ugyanazt akarja, amit ő, de valahogy mérsékeltebben és megmagyarázhatatlanul finomabban. Újító, de a nyelvjavítás lázában égőt állandóan csitítja, a «jól nevelt többség» szokására hivatkozik az írói önkénnyel szemben; a nyelv formálásához szerinte nem elég a tudós emberek munkája, sem a tudatlanok, sem a «szobaszennyesek» (pedánsok) nem lehetnek irányadók, hanem olyanok, akik sokat forgolódnak társaságban, asszonyok körül. Kazinczy kicsinylése ellenében kimondja Csokonairól, hogy «legnagyobb poétáink egyike». «Fő bélyege, mint minden nagy elmének, a természetiség, mely, ha valóban az, sohasem durva, mert különben aljaság». Kazinczy nem adja be a derekát (ízléskérdésben nem fogad el ellenvéleményt; ez legfőbb erős-

sége), de Csokonait nem képes olyan jól kisebbiteni, mint ahogy Goethet magasztalja a gróf előtt, aki csökönyösen a Faust költője fölé helyezi — Kotzebuet. Mindenkinek megvan a maga gyöngéje!

Kettejük levélváltása pszichológiai szempontból kétségtelenül a legérdekesebb. A barátság, a kölcsönös tisztelet és a gróf hódoló, Kazinczy udvarló hangja mellett végig ott érzik a levelekben az egymást szemmel tartás, az erők összemérésének rejtett célzata, olykor titkos ingerültség és elégedetlenség. Kazinczy a bosszúsabb s így az alulmaradóbb. Dessewffy a társaságbeli ember ösztönével megérzi a burkolt fullánkot és kitűnően pariroz. Kazinczy egyszer ártatlanul felveti a kérdést, mit tart majd az utókor kettejük nyelvéről. Azt mondják majd, Dessewffy született francia, de jól megtanulta a magyar nyelvet, ő «enragirozott nyelvrontó», de látszik, hogy az anyanyelvét változtatja. Dessewffy azonnal megfelel. Az utókor látni fogja, hogy inkább csak olvasmányokban van köztük különbség. Látszik, hogy ő kevesebbet fordított barátjánál. «Kazinczy szebb, fellengőbb s kellemetesebb író, de Dessewffy azért nincs tűz és hathatóság nélkül és bizonyosan populárisabb.» Midőn a gróf az *Erdélyi levelektől* a *Bártfai levelek* írására kap kedvet és a Kazinczy rövid, a nemtetszést alig palástoló kritikájában megérzi a konkurrens feletti kedvetlenséget, gyorsan kész a legsikeresebb érvvel; ő franciás könnyedségre törekedett s a könnyűség, az árnyalások iránt Kazinczynak nincsen érzéke. Érzékeny ponton találja a költőt, aki folyton panaszkodik, milyen nehéz neki a könnyűvé válás. Persze a nagyon okos gróf írónak már sokkal gyámoltala-

nabb, bár erős írói ambíciók fűtik. Különös passzivitással azonban mindig csak egy másik munkához támaszkodva tud megnyilatkozni. Az *Erdélyi levelek* váltják ki belőle a *Bártfai leveleket*, Kazinczy tübingiai pályáirása a nyelvtudományi fejtegetéseit, a *Konversations-lexikoni* perbe bevonódik *Zajbajával*, a *Hitelre* megírja *Taglalatját*. Kazinczy tisztában van barátjának írói értékével és szívesen fogadja tőle a maga írói tehetségének őszinte csodálattal elismerését. A tehetség előtt a legjobb ellenérv is szétmállik. Ebben a megnyugtató tudatban marad barátságuk mindvégig zavartalan.

Nemcsak temperamentumokhoz alkalmazkodik, de érdeklődési körökhöz is. Mindenkinek megvan a kedvenc témája, amit levélben részletesen, a közbeszakítás veszélye nélkül ki lehet teregetni, amire jólesik újból meg újból visszatérni. A levelezés pótolja nálunk ebben a korban a francia szalon-, az angol klubéletet. Az írók személyesen alig érintkeznek, gondolataik kényelmesen váltott levelekben cserélődnek. A levélváltás, akárcsak a társasélet, feltétlenül befolyásolja a szellemiség alakulását. Hiányzik a közvetlen visszhang, a figyelő és várakozásteljes társaság pezsdítőereje, a közvetlen hangulathoz alkalmazkodás, a nehéz problémának az élőszo fesztelensége és a tréfás fordulatok által súlytalanítása, a pointe-keresés, a hálás gúnyolódás. A társasélet veszedelme a felületesség, a levelezés a nehézkesség. A levél terjengősségre csábít, a tárgy kimerítésére. A gondolat elnehezül s bizonyos mértékig elloposodik, az író önkéntelenül pedáns lesz. A Kazinczyval sűrűbben levelezők egyetlen monológot szakítanak meg s folytatnak ismét a

leveleikben. «Témáik» vannak, amelyeket közölni, jóváhagyás végett a mester elé terjeszteni, megvitatni vagy megoldani akarnak. Kazinczy szerencsésebb a társainál, akikben van valami a végre megszólaló és bőbeszédű vadócból. Levelei mindig alkalmiak, a kibuggyanás frissesége érzik rajtuk, sohasem a folytatólagos gondolatközlés. Nem «témái», ötletei vannak, lélektani indítéka az írásra nem a mondanivaló, hanem a beszélgető kedv. Voltairei báj árad éppen ezért a levelei hangjából, bár a voltairei frivolitás nélkül. Maga vallja: «a frivolitás tónusa nekem nem kedves tónusom». Még egy ponton rokon a levélíró Voltaire-rel: ő is mániákus. Amint Voltaire levelein az «Ecrasez l'infâme» száz változata, úgy vonul végig nála örök leitmotivként a nyelvújítás kényszerképze. De jól ügyeljünk: a mánia nem pedantéria. A pedáns fejteget, a mániákus csak emleget; az előbbi mindig, a legalkalmatlanabb helyzetekben is meggyőzni akar valakit, az utóbbi időnként, minden térítő szándék nélkül szükségét érzi, hogy leszögezze az álláspontját, az elsőnek a gondolatai lehetnek érdekesek, de maga unalmas, a második kedves és rokonszenves, ha a legkárhózatósabb tételeket hirdeti is. Voltaire elvein felháborodhatunk, egyéniségében csak gyönyörködni lehet. Pedig ez az egyéniség, ha egyenként számba vesszük alkatrészeit, csupa kellemetlen tulajdonságból rakódik össze; az egész varázsában feloldódik a részek csúfsága, de nélkülük talán nem lett volna meg a varázs sem. Kazinczyval szemben hasonló az érzésünk.

Szenvedélyes levelezőnk éles emberismeretével jól látja, milyen szükséglet hajtja író társait,

mikor leveleikkel felkeresik. Odaadó érdeklődéssel fogadja mindegyikük témáit, kész belemenni minden felkínált vitába. Gróf Desseffy kedvéért politikáról elmélkedik, bár a politika valójában alig érdekli. Vallásos kérdések nagyon kevésbé izgatják, de buzgón felelget Guzmics, a lelkes pap, kifogyhatatlan hitérveire. Persze alkalma nyílik ilyenkor a szelleme sokoldalúságát bemutatni; de a főcél újból, megnyerni az idegen lelkeket, egyéni hangjukkal velehangozva kicsikarni elismerést, rokonszenvet, hódolatot belőlük. Igazán elemében ezért a középszerűekkel, a Kis Jánosokkal, Guzmics Izidorokkal folytatott levelezésében van. Itt nem kell újra meg újra helyt állania tekintélyéért, nincs szükség erőfeszítésre, nincs ok féltékenységre, nem kell félni vonzóereje csökkenésétől; a szerető csodálattal feléje fordult szíveken pillanatra sem fut át ellenérzés.

A jó viszony leghamarább a költőkkel bomlik meg. Pedig senki sincs, aki olvadóbb gyönyörrel ízlelne egy-egy sikerült verset s hálásabb és lelkesedőbb lenne írójával szemben, mint ő. De az elragadtatás kitöréseit elmaradhatatlanul követik a bíráló megjegyzések, tanácsok, sőt javítások; szenvedélyesebben szedi szét a verset, mint ahogy olvassa. Minden szó mérlegre kerül, a *duom* hallás, biztos ízlés mérlegére. A mondatért él a szó és nem önmagáért; ne legyen kirívó; dús érzéki tartalmával a képzeletet magának kisajátító, a vers harmóniájából a maga éles hangját kicsengető, túlcifra, pöffeszkedő. («Alantas» szavak Kazinczy szemében. A Himfy-dalokban ilyeneket kárhoztat: töpörödött boszorkányok, ragyás s aszott bagoly, Belzebubnak kajlája, kerepel, pondró nyelv.) Legyen simulékony, lágy, már hangzásá-

val hangulatidéző, ha kell, mesterkelt vagy szokatlanul új; nem szemléletes, de mágikus hatású. Fáradhatatlan az árnyalatok megkülönböztetésében. «Kéregkritikus»-nak nevezték, pedig valójában minden kritikusunk közül ő férközött legközelebb a vers magjához, a nyelvi formához. De a költő, aki félig öntudatlanul alkotta versét és értetlenül nézi, midőn elkészült, idegenkedve fogadja a sűrű igazítást, dadogva próbálja védeni az igazát, az annyira érzettet és az oly nehezen kifejezhető, végül — legjobb ellenérv az érvelés mestere ellen — megsértődik. Mert a mesternek a gáncsolásai mellett még egy különös kívánsága is van; a «tűzbe felét» követelménye egyre gyakrabban és nagyon komolyan hangzik el a szájából. «Nem vagyok érdemes Schillernek papucsát feloldani, de bizony ha Schiller voltam volna, nagy részét verseinek elégettem volna.» (Kis Jánoshoz.) Kegyetlen áldozat a tökéletességért, amelyre, azt hiszi, költőtársai ugyanoly könnyen rábírhatók, amint ő kész a saját munkáinak folytonos rostálására.

Az ideál szolgálatában ő maga nem ismer megalkuvást. Nehezen és lassan dolgozik; némely versét évekig simítgatja. Sallustius fordítását harminc éven át készíti. Rengeteget ír, mégis keveset, mert a javítás makacs lázával minden dolgát újrakezdi. Végzett munkára, kárbaveszett időre nem ügyelve habozás és keserűség nélkül semmisíti meg a régit, ha tökéletlennek érzi, elindul friss kedvvel új ostromra. Sallustiust «újra egészen lefordítottam. Végére jutván, s megtekintvén az új fordítást, láttam, hogy újra le kell fordítanom, s azt még e hónapban fogom.» (Kis Jánoshoz.) Ahlward Osszián-fordítása nyomán egyszerre rossznak látja saját régebbi fordítását

és «feszített szorgalommal» újradolgozza az első részt; «szó nem maradt szó mellett» benne. Minden munka között a versírás megy legnehezebben, verset, főleg rímeset írni «kővágás» neki. Mégis tragikus sóvárgással a vers az igazi szívügye. «Semmit sem óhajtának annyira, mint öt-hat év énekeket» vallja be Kis Jánosnak. Ritkák, nagyon ritkák a szerencsés percek s kínos a küzködés a formával. A megszületett költeményt többnyire szemérmesen rejtegeti s csak évek múlva hozakodik vele elő barátainak szégyenkező büszkeséggel. Ez nem Berzsenyi közömbös tartózkodása, akiben csak az unszolás kelti fel a nyilvánosság vágyát; friss gyötrelmének árulóit vonja el verseiben a profán szemek elől. A nehéz munkából ugyan erény, az örökös elégedetlenségből elv lesz a fogalmak nyelvén, de az ösztönökben titkos keserűség munkál, az intellektuális féltékenységnél kínzóbb, akaratlan irigység a könnyű tollú költőkkel szemben; elmosódott, elnyomott érzés, de az állásfoglalást végső gyökerében mégis befolyásoló. Hagyján, ha Édes Gergely ontja a köteteit, a csapnivaló poéta; de akiket jó költőknek tud, Kisfaludy vagy Berzsenyi is termékenyebbék nála — az összehasonlítás itt már fájdalmas. «Mit ér minden dolgozásom, ha magam után egy kis kötet poezist sem hagyok! Csak annyit hagyhatnék, mint amennyit a Berzsenyi versei mostan tesznek már. Pedig ő nekem fiam lehetne.» (Kis Jánoshoz.) Az óhajtott versek helyett a forszírozott fordításokban bont szárnyat a tehetsége; csodálatos-e, ha hangja egy árnyalattal mindig szigorúbb az «originál darabok», mint a fordítások megítélésében?

Uralomvágyó és gyenge lélek, egyszerre rajongó

és bizalmatlan: bizony szüksége van a hódolat dédelgető melegére. Asszonytermészet — állítja róla Kisfaludy Sándor, aki költői önérzetében megbántva, a harag diktálta egyoldalúsággal, de egyben szokatlan éleslátással jellemzi kritikusat. Az indulat erősíti a pszichológiai érzéket, a nagy arcképrajzolók többnyire nagy gyűlölködők voltak. «Mert hát az egyedül uralkodni vágyódás a tudományos társaságban, a híren, a dicsőségen, a hangadáson olly esenkedve kapkodás, a Literátori udvarlókat, tisztelőket, szeretőket, imádkokat hajházó gőgösség, az a szerfelett való affektálás, és a sok más nyelvekből vett grimace, az a Literátori zsémbelődés, az a hiú hírfogás, az az írói pletykaság, mende-monda, mellyek természetét különösen kijelelik, s mind ezek mellett az a sok szép, jó, kellemes és tetszetős, ami írásai-ban olly magához vonzó — mind ezek nem való-ságos asszonyi tulajdonságok-e, mellyek az embert hol magához édesgetik, hol vissza taszítják.» (Levele Ruszek apáthoz, 1816 április 14.) «Dictatorkodni akar és minden dicsőségét ebben látatik találni» — olvassa fejére a vádat. Az ítélet pontos, elfogadhatjuk, csak éppen a vád dicséretté változik szemünkben, a bűnből erény lesz. Kazinczy legfőbb érdeme, hogy diktatorkodni akart és az ő, meg a korabeli irodalom dicsősége, hogy tudott diktátor lenni. Természetének a hibái is termékenyek voltak: képessé tették őt a szerepére.

Vezérszerep.

A születő irodalmi élet szervezőt kívánt, s nem Kazinczy volt az egyetlen, aki hivatottnak érezte magát a feladatra. Mindenesetre igazi tekintélyt

csak ő tudott elérni, őszinte csodálat és tehetetlen harag kísérte tekintélyt, természetes fölényt, mely alól tanítvány és ellenfél hasztalan próbál szabadulni. A véletlen játéka, vetélytársai karaktere és a saját tulajdonságai egyaránt védték pozícióját. Bessenyei, az első szervező, bihari jószágán egyre magányosabban töprenkedett; a filozófiai kérdésekkel viaskodót közömbösen hagyták az irodalmi hétköznapok, kiadatlanul halmozódó kéziratok a hatás útját is elrekesztették előtte. Tisztelettel tudomásul vették, hogy él, dolgozik és nem gondoltak vele többé. Báróczy, az első írói ideál, Bécsben maradt, a fordítás henye játékától az alkimia és az illuminátus tanok komoly titkai vonták el; a fiatalok, akik irányításért epedve siettek legvarázsosabb szavú írójukhoz, csak egy szórakozott öreg urat találtak, akit a «rózsikáján» kívül semmi sem érdekelt. A fáradt elődöknél veszélyesebb riválisok voltak a mohó kortársak, így Bacsányi. Ő és Kazinczy, két hatalomvágyó fiatal, először megpróbált együttműködni Baróti Szabó szelíd tutorsága alatt, hogy azután végleg elszakadjon egymástól. Mindkettő erőszakos, de Bacsányiban a plebejus nyers, kerülő utat nem ismerő akarata dolgozik, csökönnyös irodalmi és politikai elveiben egyaránt; az egyetlen írónk, aki a felvilágosodás tanításait töretlenül végiggondolja egészen a forradalmi eredményekig, franciás izlése politikai programvállalás is. Elsőnek üdvözlí a franciaországi változásokat s minden véres változat ellenére megőrzi első illúzióját. Amíg a rousseauista Csokonai elszörnyedve biztatja az európai fejedelmeket a terrorba fordult szabadság letörésére, ő a leveleiben rendületlenül örvendezik a zsarnokság bukásán. Heveskedő,

meggondolatlanul merész és vállalkozó kedvű. Ha nem sikerült Martinoviccsal, próbát tesz Napoleonnal. Gyanús lesz, a nélkül, hogy mártírrá válna a linzi száműzetés kiszakítja az íróvilágból, a közszereplésből, a hatalomból. Vezérkedés helyett most már ellenzékiesség a szerepe, a kívülről küldött óvások, meddő kirohanások (*A Magyar Tudósokhoz*, Pest, 1821 — erős támadás Kazinczy ellen), még ha idehaza szövetségesekre találnak is, nem enyhítik a kényszerű mellőzöttséget. Kazinczy óvatosabb a politikában. Egyszer megégette a kezét s azontúl nagyon vigyáz magára. Lelkesedik Napoleonért, de csak Dessewffy előtt. Különben is dinasztikus érzésű, jó alattvaló, mint a korabeli írók legtöbbje; életének legbüszkében emlegetett emlékei II. Lipót barátságos szavai és Van Swieten ölelése.

Éppen fogságbakerülésekor bontja ki a vezéri zászlót egy fiatal pesti ügyvéd: Kármán József. Markovics grófné szerelmese tudja, hogy a nők az «ízlés uralkodónéi» s rajtuk keresztül akar olvasóközönséget teremteni. Jó taktikus, művelt fej, tehetséges író. A magyar irodalom baja szerinte az elbizakodottság. A kezdet lendületét már aranykornak hirdeti a lelkesedő kritika, az írókat és az eredményeket túlbecsüli. Valójában csak a költészet talál munkásokra, a szellemi élet többi területe elhanyagolt. Pedig «csinosodás» nincs, nem lehet a tudományok művelése nélkül. Kevés az eredeti munka, sok köztük a gyarló ízlésű; az ok a tétlenségre csábító, továbbképzést elfojtó, durva vidéki élet. A város irodalmi társulásaiban urbanizálódik a szellem, pallérozódik az ízlés. Kazinczy, a fordítások mestere és ajánlója, aki a poézist mindenek fölé helyezi, hisz a virágkorban,

a városi életet szereti, de szükségtelennek tartja jelszóként kitzúzni, talán legyőzőjére találna Kármánban, de ez a folyóirata indulását követő évben meghal. Kazinczy él és uralkodik. Lehet különben, hogy a túlkomoly és túlszéles kármáni program halálra volt ítélve, még ha gazdája életben marad is. Hiszen a mai napig sem valósult meg teljesen!

Van még egy és hosszabb életű versenytárs: Döbrentei. Karrierjét Kazinczy indítja el, beszerzi a gróf Gyulay családhoz nevelőnek. A nevelősködés ebben az időben általános az íróink között s talán még hasznosabb rájuk, mint fiatal tanítványaikra nézve. A többnyire szegényes környezetből származó író a nagyúri házaknál ismerkedik meg nemcsak a finomabb ízléssel, művelt társasággal, hanem a magasabb kultúrával is; gazdag könyvtárakban dűskálhat, francia felvilágosodásba, nyugati irodalmakba szerelmes gazdáik irányítják érdeklődését, bátorítják erőpróbáit és (nem utolsó sorban) biztosítják megélhetését. A külföldön divatozó pension-rendszernek magyar megfelelője ez a helyzet, mindkettőben az író jellegzetes tizennyolcadik századi, mecénástól függése nyilvánul; függés, mely egy ponton megkötöttségével több tényleges szabadságot engedett az írói munkának, mint a mai «emancipált» író ujságoktól, kiadóktól, publikumtól megtépzott függetlensége. Döbrentei azonban új jelenség volt osztályostársai között. Ő az első sznob az irodalmunkban, aki életfeladatának tekintette, hogy minél több előkelő bizalmasra tegyen szert. Elsőnek ismerte fel, hogy az arisztokrata jóindulat nemcsak hálás ódatéma, hanem hasznosítható befolyás is. Értette a mód-

ját a megszerzésnek és a felhasználásnak. Az erdélyi mágánások egyszerre szükségét érzik, hogy folyóiratot indítsanak Döbrentei szerkesztésében, pályadíjakat tűzzenek ki Döbrenteivel a bíráló bizottság élén. Széchenyi a lótenyésztéssel foglalkozva olyan önzetlen segítőre talál benne, hogy az akadémiai titkárság a legkevesebb, amivel a háláját leróhatja. Dessewffy, mikor kedves barátját veszedelemben látja, engedelmesen odatartja a fejét, hogy az ütések reá zuhogjanak. Természetes, hogy ilyen sikerekkel népszerűtlenné lesz az íróvilágban (csak a mindenkitől elvadult Berzsenyi tart ki mellette mindvégig) s fokozódó ellenszenv kíséri működését egészen a Konversations-Lexikon peri kirobbanásig. Pedig jószándékú ember, szívéen viseli az irodalmi kultúra ügyét, művelt, a feladatokkal tisztában levő. Agilis, de talán túlságosan az, mindenáron szervezkedő. Vezéri tekintélyre sehogy se tud szert tenni; lefelé különben még egy kellemetlen tulajdonsága van, amelyen felfelé talán uralkodni tud: pedáns és preceptorai hajlandóságú. «A tanítani oly rettenetesen szeretőt» utasítja rendre Kazinczy utolsó, hozzáintézett levelében (1830. november 30.), mely szókimondásával és élességével szokatlanul elüt a Kazinczy-levelek hangjától s évek felgyülemlett ingerültségét önti szavakba. «Én is szerettem elől állani, de sohasem tolongottam.» «Arra, hogy pirulás nélkül üljünk elől, ha nem érdemeljük, nagy mértéke kell a szemtelenségnek.» Senkivel sem lehetett olyan jól és büntetlenül gorombáskodni, mint a nagyurak barátjával, Döbrenteivel.

Kazinczy minden próbálkozónál szerencsésében értette a vezérszerep egyensúlyozó művésze-

tét. Ráday támogatta, Dessewffy jó barátja, de Festetich hideg, Széchenyi Ferenc tartózkodó vele szemben; kegyencnek senki sem tarthatja. Nagy tudású, de ügyel, hogy a tudása ne váljon nyomasztóvá. Politizált, amennyire a fiatal temperamentumnak szüksége volt, de érett fejjel türtőztetni tudja magát. Erőszakos, amikor elveiről van szó, simulékony, amidőn az emberekkel szemben érvényesíteni akarja őket. Fáradhatatlan, de nem lázas; nyugodt, egyenletes kultúra irányítja minden tettét. Erejét egyetlen feladatra képes koncentrálni: a nyelvművelésre, amely egyúttal tetszetős, örök friss, az elméket mindig megbolygató program. A rábeszélést és a polémiát egyaránt érti, a kellő helyen és időben szólaltatja meg. Formában változatos, lényegben egy; az újat kívánó érdeklődést éppen úgy kielégíti, mint ahogy a következetességnek kijáró csodálatot learatja. Hiába ellenkezik Keszthely és Debrecen, egy szerencsés pillanatra övé az egész ország.

De az ő uralmának is eljött az alkonya. Amikor Döbrenteit utoljára a földre tiporta, haragjában már a saját megaláztatása feletti keserűség is tombolt. Két fiatal, szinte gyerekesember tör elő a huszas években, hallatlan céltudatossággal, hideg megfontolással. (Bajza magáról: «Áldom az isteneket, hogy ily szívet adtak, mely hevült pillanatokban is hagyja magát fej által vezetetni.»), könyörtelen ítélkezéssel és — ami a legkevésbé kivédhető — biztos iróniával. Az entuziaszta és csak nyílt felháborodást, közvetlen harcot ismerő Kazinczy először kerül szembe olyan emberekkel, akiknek kimondott szavai mögött hátsó gondolatokat, burkolt célzásokat, gúnyt kell rettegnie.

«Barátom! Valakit nemesen megtámadni, nemesen vádolni, nemesen megcáfolni, korántsem oly bántó, mint midőn valakit hidegen sujtunk meg, midőn nevetségessé tesszük; pedig a paradox titulus oly emberre illik, kit a nálánál eszesebbek kén-telenek szánva megmosolygani» — írja Toldynak, aki őt a paradox jelzővel illette. «Én az úr fájdalmát nem ingerleném hideg játékkal» — panaszkodik Bajzának. A velük való levelezés a legkínosabb olvasmányok egyike. Megisméltődött — súlyosabban — a régi versengés, tökéletes verségével. Mint egykor ő Berzsenyit, úgy bírálja, kezeli felülről őt most Toldy és Bajza. Dessewffy erudíciója és a barátságot folyton szem előtt tartó ellenvetései nyersebben, bántóbban kapnak erőre a két kritikus támadó tudásában, kritizáló megjegyzéseiben. S Kazinczy szenvedve, gyöngé ellenállás után meghunyászkodón, állandóan deferál. «Igérem, hogy szoros vizsgálat alá fogom vetni magamat, s makacsságomat örömmel áldozom fel a jobb tanácsnak.» (Toldyhoz.) «Nekem minden óhajtásod parancs, s oly parancs, amit örömmel teljesítek.» (U. ahhoz.) «Annunciálom-e a Minervában ezt a darabot, nem tudom; félek, hogy ismét nem leszel megalégedve szavammal.» (U. ahhoz.) «Én lesni fogom az úrnak minden változtatásit... Ha az ilyet Döbrentei hallaná tőlem, meg nem tudná fogni, hogy én egy gyermektől örömet tanulok, egy oly Stattlicher Herr-től pedig, mint stb. a leckézésnek recalcitrálok.» (Bajzához.) Döbrenteinek persze óvakodna elárulni a helyzetét, legfeljebb, ha Kis Jánosnak panaszkodik, természetesen harciasan, ügyelve a decorumra és látszaterőt mutogatva. Valójában oda van a régi biztonság és fölény. Elsősorban a

tudásuk bénítja meg, amely más, mint az övé és mindazoké, kik kortársai voltak. Rendszeres tudás ez, tudatosan kidolgozott, nem az ismerés mámorában ide-oda csapongó; nem erudíció, hanem tudomány. Tudni eddig élvezetet jelentett, most merev kötelességet. Széles látókörűek; mellettük százágú figyelme ellenére tájékozatlannak érzi magát. Toldy Németországot, Franciaországot, Angliát járja, ő sohasem jutott Bécsen túl. Vágyai röpködtek csak Weimar felé, Toldy magátólertetődően áll a költőfejedelem elé. Kazinczy boldog borzongással képzei magát ifjú barátja helyébe s öreges-gyerekesen kéri, pattogtasson magyar hexametereket a költő előtt, hadd ismerje meg nyelvünk zenéjét. Toldy bizonyára mosolyog az öreg naivságán, más megbeszélhivalója van neki Goethevel, Tieckkel, Schlegellel. Nyugtatón ír vissza, nem volt alkalma, nem akart tolakodó lenni, nem kívánták. «De hallották sokan mindenfelé.» Tieck, Schlegel — új neveket emlegetnek a fiatalok, amiket lelkiismeretesen ő is megtanul, de érezni, Goethe után, nem sokat tud beléjük. De a fiatalok lelkesedésével sincs rendben a dolog; irtózik egyéniségüktől, «gonosz nyugalomuktól». A társadalmi hierarchiát tisztelő érzése lázadozik, amidőn ők különös előszeretettel a grófot, az érseket választják támadásaik célpontjául. A nemzedékváltás tragikus rendjén; az öregség természetes lemaradásán, friss erők érvényesülésén túl az ancien régime írotípusa omlik itt össze az új század küszöbénél. A dilettáns Dessewffy, az amatőr Kazinczy helyébe mesteremberek lépnek, kiknek a hivatás foglalkozás, a kritika életpálya. Az egyéni diktatúra ideje lejárt, felváltja a testület, a klikk. Kazinczynak tanítványai vol-

tak, Bajza, Kisfaludy, Toldy kört alkotnak, egyenrangúan, együttműködően, egy célra törően. «Ezek a fiatal emberek elhitték magokat erejekben s tanultságokban, s egy clubba állottak, s össze akarának tiporni mindent a mi az ő értelmekre nem tér . . . Czimboráskodás, undok, fertelmes czimboráskodás az ő dolgok. S annak elakasztására én ugyan kész leszek mindent tenni.» (Kis Jánoshoz.) A halál elejét vette, hogy kilátástalan harcot kezdjen a mindegyiknél hatalmasabb ellenféllel: a változott korszellemmel.

Az irodalmi diktátorság mindenütt sajátos korviszonyokhoz kötött volt. Expanzív, zaklatott időszakok után szinte észrevétlenül megváltoznak az igények; új irodalmiság-ideál szorítja ki a régit. Az egyéniség korlátlanságát, a képzelet szertelenségeit, a teremtőerő túlzásait, a nedvbő, áradó nyelvet, a féktelen stílust, az erőszakolt effektusokat, a szélsőségekig hajszolt műfajokat, amelyek addig mindenki előtt természetesnek látszottak, egyszerre nyersnek, művészietlennek kezdik érezni, feltámad a vágy a fegyelmezettség, kiegyensúlyozottság, választékosság után; a valóságosság vágya helyébe a tökéletesség igyekezete, a tehetségkultusz helyébe az ízlés szolgálata lép. A lélek normát, az ész tekintélyt kíván maga fölé, ekkor következik el az irodalmi diktátor ideje. Angliában az Erzsébet korszak temperamentuma, vaskos realizmusa Drydenben, a francia XVI. század élettobzódása, nyelvi kamaszkora és a XVII. század elejének précieux zűrzavara Boileauban, a harmincéves háború német irodalmának aránytalanságai, a borzalom és a halál témáitól megszálottsága, a barokk érzékiség formái és

mondanivalói Gottschedben találtak ítélőbírájukra. Mindhármuk alaptörekvése a nyelvi vegetációt nyelvi kertészetté változtatni. A romantikus esztétika elfogultan és értetlenül tekintett az ízlés tanítóira, eltévelyedésről beszélt, ahol valójában visszatérés volt az irodalom örök elveihez, színvakságnak tüntette fel a tudatos áldozatot, a szabályok szolgai követésének az önkéntes tehervállalást. Pszichológiai érzéke csődöt mondott a tőle annyira idegen korszellem előtt; elvek keresztülerőszakolását emlegette, elfelejtve, nem lehet egy korra sem mást kényszeríteni, mint amit már ösztönösen kíván. Aristoteles szűnni nem akaró hatásában keresett magyarázatot, nem gondolva arra, hogy nem Aristoteles váltotta ki a tekintély érzését, hanem a tekintélyvágy kerestette fel a klasszicizmus teoretikusaival Aristoteles tételeit. (Az ember nem mindig tanítványa szellemi elődjeinek; néha csak magamegnyugtató, magaaigazolós, a múlt természetes autoritásának hasznosítása számára a tanításuk.) A legsúlyosabb hibát pedig akkor követte el, midőn a szabadságnak csak egyetlen lehetséges formáját ismerve el, értékelésében szembeállította a szabad terjeszkedést a béklyókba vertséggel. Pedig ha voltak is korszakok, melyek csakugyan a korláttalanságban látták a szabadságot, évszázadok számára a megkötöttségből fakadó szabadság jelentette az ideált. A középkori filozófia nem egyeztetni próbált az isteni mindenhatóság és az egyéni akarat szabadsága között, hanem éppen a végtelen hatalomtól függésben jelölte meg a szabadság lényegét. Descartes, ebben és sok másban, a szkolasztika hű tanítványa, a racionalista bölcselet alaptételévé

emelte ezt a tanítást.¹ A vallásos felfogás később elvilágiasodott; az isteni gondviselés trónját az ész, majd az állam foglalta el, a lényeg ugyanaz maradt. A sztoicizmus újjáéledő hatása az egyéni és politikai erkölcsben, a racionalizmus befolyása a tudományban és az esztétikában szinte bálványá emelik a törvény fogalmát, a korlátozottságot érezve mindig a szabadság forrásának. A XVII. és XVIII. század a függetlenséget csak normáknak alávetetten tudja elképzelni; a lelki anarchia éppenúgy megsemmisíti az egyént, mint a törvények nélküli állami berendezkedés. «Und das Gesetz nur kann uns Freiheit geben» — így tudja még Goethe is. S hogy az elmélet mellett a politikai gyakorlatban is érvényesült a rejtett összefüggés megkötöttség és szabadság között, mutatja pl. az erős központosító törekvésnek és a vidéki autonómiáknak, testületi szabadságoknak újabban egyre jobban csodált egyensúlya a francia ancien régime-ben. A XVIII. század végén azonban a szabadságnak régi értelmezése már elhomályosult. Locke nyomán Rousseau csak a külső erőktől nem befolyásolt, gáttalan, korláttalan szabadságot ismerte el igaznak, a romantika új Aristotelesekre esküdött (mert tekintélyre szüksége volt a tekintélytagadásnak is) s az újfajta szabad-

¹ V. ö. a *Méditations métaphysiques* következő helyét: «Car, afin que je sois libre, il n'est pas nécessaire que je sois indifférent à choisir l'un ou l'autre des deux contraires; mais plutôt, d'autant plus que je penche vers l'un, soit que je connoisse évidemment que le bien et le vrai s'y rencontrent, soit que Dieu dispose ainsi l'intérieur de ma pensée, d'autant plus librement j'en fais choix et je l'embrasse.» Méditation quatrième.

ság egy évszázad fejlődésén keresztül örökkönvölt-nak tűnve fel szállott reánk, kiábrándult utódokra.

A megkötöttség, midőn esztétikai kategóriává vált, külön értéket nyert. A költészet súlyát a le-küzdött nehézségekkel mérték (*difficulté vaincue*), a szabályok, megszorítások, nehéz formák, a meg-munkált stílus, a kötelező ízlés megannyi vállalt akadály volt, amelyekhez az író tehetsége és tudása szerint alkalmazkodva törekedett a töké-letes felé. «Denn nur also beschränkt war je das Vollkommene möglich» — idézhetjük ismét Goethet. Az ellenálló márványt nehezebb ki-faragni, mint a hajlékony viaszt; a művész mégis a márványtömb után nyúl, az anyaggal vívott küzdelemben éli át igazán a teremtés szabad-ságát. Irodalom és elmélete e korokban erősen for-mai problémák felé fordul. A megvalósított forma áldozat és diadal szimboluma, megmagyarázha-tatlan többlet minden tervhez, előre elgondoláshoz, az egyéni akaratok fölé magasodó zárt valóság.

Az ész századjai babonásan tisztelték a tör-vényt és vele a törvényhozót. A législateur Isten embere vagy a rációé. A jó törvényektől és csak tőlük függ a nép boldogsága, — így tudták — a jó törvényhozót és csak őt illeti hát meg a hata-lom. A királyi hatalom legyen abszolút, ne kösse más, csak a saját törvényei. Az abszolutizmust inkább a hódolni szerető nép, mint az uralom-vágyó fejedelmek szöktették virágjába. «Mert minden ember alattvalónak születik» (Bossuet) és tehetetlenül alattvaló marad, amíg történeti erők ki nem forgatják valójából. A forradalom még a legserényebb forradalmár számára is úgy jelentkezik, mint a természet elemi erőinek a ki-törése, földrengés vagy trópusi vihar. Az abszo-

lut uralkodó megfelelője volt az irodalmi diktátor. Législateur, akinek ítéleteihez igazodni kell. Mélységes rokonság közöttük, hogy mindkettőjüknél az uralkodói hivatás a lényeges, nem az egyéni természet, az emberi gyengék. A szerebetöltésnek kell kifogástalannak lennie, nem a szereplőnek. Következetesség (a szeszélynél kezdődik a gyöngé fejedelem vagy a zsarnok) és a dolgok menetéhez mégis ösztönösen alkalmazkodó érzék, az emberekkel bánni tudás és a személyes kiválóságtól függetlenül ható természetes presztizs, néhány alapvető principiumhoz ragaszkodás a realitás teljes méltánylásával, nélkülözhetetlen macchiavellizmus a formaságok gondos megőrzésével — a nagy abszolút uralkodók, XIV. Lajos, Nagy Frigyes, Mária Terézia erényei. A nagy kritikusokban szintén meg voltak az uralomratermettség tulajdonságai; elvi állandóságuk, fölényt adó tudásuk mellett azonban igazi tekintélyt az ízlésük biztosított számukra. Az uralkodót politikai ösztöne, a kritikust ízlése teszi.

Kazinczy értette az uralkodás művészetét, kora az elfogadását. A nyugati fejlődés analógiája helyi színeződéssel nálunk is meg volt. A fegyelmelés vágya feltámadhatott a két akkor élő irodalmi hagyománnyal, a hitviták brutális és Gyöngyösi gáttalanul ömlő nyelvvel szemben. Latin és latinizáló költészetünk a XVIII. század végén doctus jellegével, formai kényszerével már ezt a vágyat szolgálja. Monoszlaival és Gyöngyösivel leckéztetik az orthodoxok «a nyelvrontót», aki különösen az utóbbira haragszik. «Ő rontotta el a Magyarok ízlését. Azolta minden csak könnyen ír, s nem igyekszik jót és szépet írni», írja Szentgyörgyi Józsefnek. Számára az irodalmi stílus

Báróczyval kezdődik, ahogy Boileau szemében Malherbel. A törvénytisztelet jellemző vonása a mi felvilágosodásunknak is és vele a megkötöttségéből származó szabadság eszméje. «A makkos ember és mi, nagy különbség. A makkal elmúlt a szilaj szabadság. Az ember önként hordja most nyügét. (Berzsenyi: *A vandál bölcsesség.*) Az abszolutizmus pedig olyan állapot volt, amelyet a legtöbb írónk magától értetődőnek és üdvösnek tartott. Berzsenyi a Tarimenesét, Csokonai, Berzsenyi és mások ódákat írtak a bölcs királyi hatalom dicsőítésére. Csak Kazinczynak egy kevésbé ismert versrészletét idézem, amelyre Mária Teréziának kézírása ihlette. Az elvi hódolás az abszolutizmus előtt jellegetesen kapcsolódik egybe benne a magyar viszonyok keserű megítélésével.

«Ah, a szabadság nem nekünk való!
 S nem a szabadságnak mi! Róma, s Hellasz
 Kinőtt a más igazgatása alól
 S nagy lelke bírta fékezni önn magát.
 Mi kiskorúk vagyunk, s bennünket az
 Atyai fenyték kapcsol együvé,
 És a mit ott a köznek szent szerelme
 Hatalmasan tanított a nagyoknak:
 A jót szeretni, s gyűlölni a gonoszt,
 A törpe népnél nem tanítja szív,
 De bér, de büntetés, s parancsolat.
 És mégis így félvén a jó atyát,
 Mint ők magokban, boldogok vagyunk».
 (Kis Jánoshoz írt levelében, 1810. július 27.)

Meg volt győződve, az irodalmi kiskorúak sem lehetnek el atyai fenyték nélkül. Az ifjú literátorból már az irányító, boldogító «jó atya» ütközött ki s a szent öreg változatlan lelkesedéssel és készséggel őrizte régi, kedvenc szerepét.

Ízlés.

Német-görög klasszicizmus volt a címke, melyet sokáig Kazinczy ízlése fölé függesztettek. Újabban a meghatározás kibővítésére a francia felvilágosodást is odabiggyeszti. Csodálatos illuziója sok irodalomtörténésznek, hogy végeredménynek hiszi a kiindulópontot. Ha sikerült az egyént a korában elhelyeznie, gondolataiban a hatások szövevényét felfedni, lelkére illeszteni a «klasszikus», «romantikus», «barokk», «felvilágosodott» jelzőket, úgy érzi, elvégezte feladatát. Valójában az elemzés akkor kezdendő munkája elől csak kényelmes fogalmak mögé menekült, melyek maguk még tisztázatlanok, bár sokat-használtságukban képzetek és hangulatok seregét idézik. A korszellemmel megjelölés nem megoldás, hanem probléma, nem felelet, hanem kérdés. Természetes, mindenki a korának gyermeke, a kérdés csak az, hogy hogyan? Az uralkodó stílus és világnézet ellenkezőt meg vele haladót egyaránt befolyásol, a lényeges az egyéniség reagálásának, a feléje hangzó sokszínű dallamból a rokon hangokkal együttcsengésnek, a teremtő módosításoknak a vizsgálata. Minden gondolat a nüanszaiban érdekes, minden hatás a változataiban. A lélek egyszerre függő és szabad; a nyert hatást a maga logikájával, külön erőfeszítésével fejleszti tovább, de ugyanakkor akarva-akaratlanul a korszellem logikájának engedelmeskedik. Meg kell szereznie, ami úgyis osztályrészül jut neki — ez a fejlődés titokzatos útja. Örökölt karakter és szerzett szellemiség kölcsönösen viszsza-egymásra. A vallott világnézet lassankint magához idomítja az erkölcsi tulajdonságokat,

pózoikat diktál, életformákat kényszerít elő, viszont maga is alkalmazkodik a meglévő képességekhez, sőt fogyatékoságokhoz. Ha következetes, hibák és erények felolvadnak a szolgálatában, nincs mit hibáztatni, nincs mit dicsérni, mindent szükségszerűnek érzünk. És ez egyszerre igazolása a gondolatnak és az embernek.

Kazinczyban az ízlés következetes. Fiatalkori döntő benyomásai vezetnek mindvégig, két akkor megtalált írói ideál: az elegáns erudíciójű és írású Báróczy s az életstílusával képzeletét még a munkáinál is jobban megkapó Goethe. Goethe felé ízlésének épp olyan spontán, ösztönös irányzódásával fordul, mint Báróczy felé. Egyéni felfedezéssel, ítélőképessége bizonyítékául érzi meg és szereti benne a magatartást, harmóniát, tökéletességet, melyeknek megingathatatlan szimbólumává csak az utókor szemében nőtt. A klasszicizáló költőt meglehetősen bizonytalanul nézték kortársai s Dessewffy vitája Kazinczyval az ő és Kotzebue elsőbbsége felett csak mai tudatunkkal érződik lehetetlennek. A két álláspont közül akkor szinte a Kazinczyé a merészebb. Nagyon jellemző mondat különben Kis Jánoshoz írt egyik levelében: «Góthe, akit én leginkább kedvelek a németek írói között, ha talán a hidegebb tisztelet mást illet is». Idézhetném Galántai Fekete János egy megjegyzését, ki a «bárki bármit mond is» bátorságával szegezi le véleményét Goethe kétségtelen tehetsége mellett. Persze, a trónkövetelőből még jókor uralkodó lett, példát adva rajongóinak a hatalom művészetéből is.

Nagynak lenni a kis lélek ideálja, a nagyokhoz hozzánőni a kivételesé. Mindenki, aki fölfelé jutott, élt egy elérhetetlennek tartott, de éppen

azért ösztönző, a túlhaladás vágyát felkorbácsoló mintakép. A lehetetlen vállalkozás szédülete bontakoztatta ki a meg nem álmódott új lehetőségeket. Kazinczy egész életén át iparkodott goetheivé válni. A költő növekvő súlya új meg új követelmény volt számára; a mérce folyton magasabbra került és ő lelki izmai megfeszítésével kockáztatta az egyre vakmerőbb ugrást. Benne még eleven volt évszázadok hagyománya: a tanítványnak hasonlítania kell a választott mesterhez, nem különböznie tőle. Báróczynak elragadtatással olvasott Marmontel-regéi után maga is fordít belőlük, köztük közös darabokat. Öreg barátja érzékenykedésére egész őszintén válaszolhatja, hogy éppen a csodálat vitte rá a kísérletre. «Classicus nagyságú Íróknak az a sorsok, hogy tisztelőjik egymással vetekedve próbálják rajtok saját erejüket», — írja néki.

Erőpróbának tartja még egy tekintetben az alkotást. A művésznek nemcsak mesteréhez kell felküzdenie magát, hanem tárgyához is. A téma kötelez — ez a klasszikus alapérzés. Az emelkedettség hangban, stílusban a képzelet alkalmazkodása. Nem enged a féktelen megnyilatkozás vágyának és nem merül el a valóság ezernyi részletének a csábításaiban. Az én és a természet, a romanticizmusnak két, csak látszólag ellentétes pólusa felett lebegve, szenvedélyes tisztánlátással keresi a «dolgok ideáját». (Saját szava.) S ez az idea egyben ideál, külső, mint a személyi mintakép, egyszerre megkötő és felszabadító, ízlést szabályozó, ihletet adó. «Mely kora az emberiségnek — lelkesedik Kazinczy az antik szobrok láttára — amelyben a mesterség a *természettől* általlépett az *ideálba*, s

ily műveket teremtett. (Dessewffyhez.) Az írás, mint minden más alkotás, az ő tudatában még nem egyéni erők titokzatos felszakadása, rejtett képességek kivirulása, hanem kiegészülés, teljesebbé válás, megközelítése valaminek, ami több nálunk.

Az ideál szó kerül lépten-nyomon tollára a nyelvi elmékedéseiben is. Külföldi példák nyomán használja a «nyelv ideálja» fogalmát, de egyéni az értelmezése s egyéni az a következtetés, mellyel az orthologusok, a franciás ízlés megejtettjei, a metafizikus nyelvbölcselek ellen megvédelmezi. Mindezek a nyelv géniuszát szögezik szembe vele, a szokást, a nyelvtisztaságot, a francia példát. Ő pedig, bár olykor taktikai okokból alkalmazkodni látszik az ellenfelei szóhasználatához, mint az *Orthologus és neologus*ban, általában gondosan ügyel a megkülönböztetésre, a nevek mögött a lényegbeli különbséget érezve. Még 1829-ben is, a Muzáronban Szontagh Gusztávnak egy túlságosan absztrakt ízű fejtegetéséhez kapcsolódva a nyelv természete, szelleme, géniusza helyett a maga fogalma mellett érvel. Pályája végén ugyanazért a tételért küzd, melyet a nyelv vihar kezdetén polemikus bátorsággal dobott a köztudatba. «A nyelv dolgában nem a szokás a főtörvény, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik», — írta Báróczy életrajzában 1814-ben. «Ízlés kell minde nekfelett» — vallja most, mint akkor. A nyelv géniusza beláthatatlan nyelvi gazdagságot sejtet, határozatlan értékeket, lappangó energiákat, amelyeket a költő varázspálcája egy érintésével eleven szépségekké szabadít fel. A géniusz meglevő kincsek lelepleződése, önelégültség, stílusmámor,

az ideál a nyelvi hiányok bevallása, javításvágy, stíluserőfeszítés. A géniusz immanens, az ideál transcendens, fölfelé mutatja az utat. A géniusz az önkény, az ideál a függés s mégis az első ellen nem szabad véteni, az utóbbi nevében a hiba is szentesítve van, ha célra vezet. Az ideál a «beszéd céljához», a «munka neméhez», műfajhoz, tárgyhöz, alkalomhoz hajlítja, csíszolja a nyelvet; megműveli a különben csak vadon virágzót. Kazinczy a magyar nyelv állapotát mérlegelve, még sokszorozottabban érezte a tökéletesítés szükségét. Ezért a fordításláz, az önemésztő buzgalom az idegen szépségek visszaadásában, a szintaktikus mesterkélttség. Nem az újság, hanem az újszerűség a fontos, a szerzett jószágok felhasználása, a szavak gyártása kevesebbé, mint az új fordulatok. Jellemző, hogy ő maga keveset él egészen új szavakkal, akkor is inkább a szembenállók bosszantására; a jelentéktelen tanítvány, Helmezy, a termékeny és szerencsés szóteremtő. A korára a reformátoroktól és ellenreformátoroktól átszármaztatott nyelv gazdag volt, de csak kevésbé használható — az ő nyelvújítása, mint más kultúrák rokon mozgalmi, kifejező árnyalatokra cserélte a harsogó színeket.

A nyelvújítás alapján racionalista törekvés s Kazinczy célkitűzésében szintén az ész töri igába a nyelvi tényeket. A helyi és egyéni változat azonban újra megmutatkozik, különösen, ha melléje állítjuk azt a körülményt, hogy a francia racionalizmus magyar tanítványai többnyire ellenzik és túlzottnak tartják Kazinczy munkáját. A grammatikai szellem Adelung közvetítésével nálunk is puristákat nevel; «franciásaink» féltékenyen öröködnék a nyelv tisztaságán, erősen ma-

gyarosak, sőt magyarkodók. A francia kultúra zártsága, belterjes gazdálkodása, a francia nyelv és szellem merevsége idegen befolyásokkal szemben a legközvetlenebb, szinte esztétikai hódolatot kiváltó élmény a lelkekre s egyben mint a hazai párhuzamos törekvésre. Harmónikus, közérthető, tökéletes formákban és intézményekben kikristályosodott lényege a könnyen másolhatóság illúzióját kelti. A német kultúrhatás átvételre és asszimilációra, a francia utánzásra és utánteremtésre veszi rá írónkat, a németektől inkább ösztönzéseket, a franciáktól eredményeket próbálnak ellesni. A késznek az átültetése a merőben különböző talajba persze csak félsikerrel jár; ezért nem tudott a francia kultúra hatása a magyar szellemisségben sem ekkor, sem máskor igazán gyökeret verni. Már Bessenyei magyar megfelelőket teremtene a kinti értékekhez. A fölényesen eszes Dessewffy a legképtelenebb helyesírással írja az idegen tulajdonneveket, mert a franciák is a maguk ejtéséhez idomítják a nevek alakját. Bacsányi a magyar tudósokhoz szólva Kazinczyval tudatos ellentétben hirdeti, hogy magyarizálni kell az antikot és az idegent, mint ahogy a franciák francizálták. Verseghy, aki *Rikóthy Mátyásával* a *querelle des Anciens et des Modernes* elkészt hazai harcosa, ugyancsak francia példaadás nyomán az utánköltést tartja helyesnek a pontos fordítás helyett. Így készültek *Költeményes Enyelgése*i. «Úgy bántam akármelly idegen gondolattal, mintha sajátom lett volna és képzelésemnek vezető kezét követvén, sokszor azt olly szabadon megváltoztattam, hogy az enyimnek az idegennel való hasonlatosságát talán még a fürkésző Kritikus sem sajdíthatná meg». (*Mi a poézis?*) Mind-

nyájuk szokástisztelete Kazinczy ideáljával szemben szintén a francia társas szellem ihletéséből fakad. A francia kultúra igézetében élnek, ám Kazinczyn nem fog a varázs. Nem érzi a felvilágosodásnak formai vonzóerejét, mely minden etikai és elvi ellentét mellett oly nagy hatással volt Bessenyeire vagy Dessewffyre. «Utálok a francia libertint, a francia filozófust» — írja Guzmicsnak. Kevésre értékeli az irodalmukat, még kevesebbre a nyelvet. Egyszínűségét, erőtlén kedvességét, koldus szegénységét hánytorgatja fel leveleiben, az exkluzivitást, amit mások dícsérnek, ő főbenjáró véteknek látja. A német nyelv sorsát szánja a magyarnak, amely bőven kölcsönzött a franciától s a latinét, amelyet teljesen átformált a görög hatás. Cicero görögül gondolkodott, amíg latinul írt, németül gondolkodni a magyar beszédben sem hiba, hanem érdem, mert a sokszínűséget szolgálja. A legjellegzetesebb ellentét azonban közte és a franciás ízlésűek között az akadémia kérdése. Ezek mindnyájan akadémiaát kívánnak a nyelv ápolására (A legegyszerűbb indokolást Verseyhy *Tiszta Magyarságában* találjuk: «Ahol annyiféle az értelem, valahány a fő, ott egyességet csak a hatalom szülhet.»), ő hevesen ellenzi a felállítást, sőt egyenesen veszedelmesnek tartja. «Az akadémiaák rontanak, nem építenek» — állítja Dessewffyhez írt levelében. Még Széchenyi fellépése után is elégedetlenkedik, mert a nyelvmívelés szerinte az írók egyéni feladata és nem egy társaság szervezett munkájáé. A diktátorok nem szívesen engedik át személyes hatalmukat testületeknek.

Dessewffy a könnyenérthetőségért lelkesedett, Kármán meg volt győződve, hogy «szebb a Füle-

mile természeti Erdei-tsatsogása a Kanáriai-madár költsön vett módos Sűvültésénél», Döbren-tei hasznosnak tartotta a kritikát, de csak akkor, «ha nem felette feszes», szerette a geniet, «még kicsapongásaiban is», Bacsányi, aki ifjúkorában értekezést írt a fordítás szabályairól, öregségére gr. Haller László regulátlan fordítását védte, Verseghy a józan ész cégére alatt a természetes-séget reklamálta a költészetben, a debreceniek is a természettel érveltek — ennyi «modern» hang között a századforduló bukolikus szabadságvágyá-tól meg nem ejtve egyedül Kazinczy ragaszkodik, elvben és gyakorlatban meg nem alkuvón, vezérlő ízléshez, szabályokhoz és a klasszikus ideálhoz : a «fentebb stílushoz». Az ő természetessége nem közvetlen adódik, hanem keresés, formálás ered-ménye, műalkotás, a műveiben ugyanúgy, mint leveleiben, melyeket a legnagyobb esztétikai tudatossággal írt meg, számítva kiadatásukra. Akárhányszor ijedten tiltakozik barátainál, hogy leveleit nyilvánosságra hozzák, mielőtt ő újból átnézné, javítaná, végleges formába öntené azo-kat. A mesterkéeltség által lesz igazán közvetlen. Romantikus érzékünk a tárgynak, stílusnak, sza-vaknak keresett egyszerűségét túlságosan elvo-natkozottnak, személytelennek érzi s hidegsé- get, vagy őszinteség hiányt keres mögöttük. Mintha a művészi magafékezés nem lehetne őszinte s csak azt szabadna szenvedélynek tekinteni, ami kitör és eget kér! A klasszikus lélektípus hajtó-erőnek fogja fel az élményt, nem témának, nem beszámolni akar, hanem továbbjutni, a nyert impulzus önkényes felhasználásával kivívni az egyedül lényeges formai eredményt. Költészetét az egysíkú énlírán eltompult ízléssel fogjuk csak

fel személytelenek. Nem szubjektív, több annál; familiáris. Két jellemző műfaja: az idill és a költői levél is ezt bizonyítja. Idillt írni XIX. századi költőnek nem sikerül; zsánerképpé, ahol a jellegzetességen és nem a hangulaton van a hangsúly, vagy társadalmi ellentétek szimbolumává élesedik a keze alatt. A tiszta idill önmagáért való játék a képzeletnek kedves tárgyakkal, zárt képszerűségében szemérmes vallomás a lélek vágyairól. Ezért kedves Kazinczy szívének, akárcsak a verses epistola, melyet antik minták nyomán a legszemélyesebb vonatkozásokkal, baráti nevekkel és jellemzésekkel, közös emlékekre célzásokkal szötte. Személyes indíték, hála, tisztelet, csodálat sugallja a korabeli líra legreprezentatívabb formáját, az ódát is, melybe a későbbi «közvetlen» költőknél soha sem látott bőségben és nyíltsággal olvadnak az élő emberekre és friss eseményekre való utalások.

Az elvonatkozás kétségtelenül meg van, de tudatos művészi áldozat. A klasszikus ízlés maga szab korlátot magának s tisztában van vele, mit hagy a korlátokon kívül. Nem érzéketlen, csak nem hagyja helyben a kívülmaradottat. Ebben különbözik elvben mindent méltányoló, de valójában sokszorosan színvak mai ízlésünktől. Állásfoglalása kiválogatás, tetszése szoktatás eredménye. Az ösztönös gyönyörködés a fegyelmelés, ránevelés, ízléskényszer útján emelkedik újból magasabbrendűen ösztönössé, második termésszetté. Az ízlés feladata azonban nemcsak a kifejlesztés, hanem az elnyomás is; nem minden tetszés helyes. Amíg az erkölcsi dolgokban már régen természetesnek tartjuk, hogy ösztöneinknek felborzolódásai nem mind erősödnek akarattá

s elfogadjuk a különféle fékező erők valóságát, az esztétikában a párhuzamos jelenséget abszurdnak érezzük. A klasszikus tudat számára azonban a tetszés is ellenőrzés alatt áll, akár az akarat. Ereje tudatában értékelőn mer szembenézni a lényétől idegen irányokkal, míg mi gyengességünk érzésében «beleélni» próbáljuk magunkat a legellentétebb stílusokba. Kazinczyban is az ízlés elfogult, de nem vak. Közkeletű felfogás, hogy nem volt érzeke Csokonai népies eredetisége iránt. Ezzel szemben recenziójában Csokonai legjobb verseiként a következőket idézi: *Bordal*, *Paraszt-dal*, *Kulacsomhoz*, *Ivó-dal*, *A szegény Zsuzsi*, *Farsangfarkán*, ezek között is kiemelve, mint különösen tetszőt a *Paraszt-dalt* és a csikóbőrös kulacshoz írt dévaj nótát — szóval egytől-egyig népies és eredeti darabokat. A verseket a címekhez hasonlóan némi változtatásokkal adja, ami a verscsiszolás e korszakában általános szokás volt. A szorosan vett ritmusjavítások mellett több helyen maga árnyalja parasztibbra a hangot. Így lesz nála «Jancsim»-ból «Jankóm», «kellett»-ből «kelle», a «kuckóban» helyett «kucikban». Legfeljebb a *Paraszt-dal* «gatyában hagyj» kitételét enyhíti «egy ingben hagyj»-ra; ez már ízlésbe vágott. Felismeri a sajátos értéket, de elutasítja, amidőn véleménye szerint jogtalan területre csap át. «Csokonay valóban Tenniers. Mint ragyogna ő, ha csak Tenniers akart volna inkább maradni, mint hogy ódaköltő is leve». A «sustorogó» ódákat már nem tudja neki megbocsátani; a műfajok stílushierarchiáját nem szabad megbolygatni. A fentebb stílus különben az ő szemében — láttuk — nem az egyöntetű, uniformizált, absztrahálódott nyelv, amilyennek a franciát érzi, hanem sokszínű,

művészi ötvény minden nem, minden író más-más hangjából. A latin írók közül sem Vergiliust, hanem Sallustiust szereti legjobban, kinek a stílusát magáracélzón így méltatja: «Benne együtt a Cátói rusticitás és a Gabiniusok asszonyi kendőzködése; a férfias és a puhult, a hazai és a' idegen, a későbbi kor vídám színe és a hajdani fanyar, a nemes és a nemtelen s a két ellenkező nem ritkán szoros szomszédságban, de mindég varázs erővel, varázs kellemmel, mindég méltóságban». (*Magyarázatok Sallustiusnak fordításához.*)

Csokonai igazi nagysága azért rejtve volt előtte, a «trillás, Lillás» dalok ízére nem jött rá, a *Reményhez* précieux szépségeit hitvány réznek ítélte Szemere szonettjének tiszta aranya mellett. (Különben Szemere *Reménye* igen szép vers és megfordítva sem találna a hasonlat.) Berzsenyiért, kinek költészete lényegben a legrokonabb az ő elveivel, minden csodálata mellett sem tudott úgy lelkesedni, mint a szorgalmas superintendens Kis Jánosért, akit ő és Kölcsey a magyar nemzet nagy filozófus poétájának tartott, holott csak idegen gondolatok erőtlén ismétlője, idegen versek bágyadt utánérzője volt. Csokonai és Berzsenyi, bár a befolyása alatt, alapjában mégis tőle függetlenül nőttek a kor legnagyobb költőivé (Berzsenyi lélekrokonsága nem közvetlen hatás), a tanítványok seregében nem akadt kivételes tehetség, az új generáció költői oly utakra tértek, melyeket a szent öreg szentségtelennek érzett. Tévedett, nem bírt genieket elővarázsolni, nem ismerte fel a csírázó új értékeket — szóval meg voltak benne a kritikások eredendő hibái. De ha a nagy tehetséget nem is, a nagy verset biztos kézzel tapintja ki. Dayka *Tirkos* bú-

ját, *Esdeklését*, Szemere egy-két költeményét az ő entuziazmusa szentesítette remekművékké, a Himfy-dalokból antológiáink még mindig azokat a darabokat idézik, amelyeket ő emelt ki a pergő sokaságból. Melléfogás és rátalálás egybeível az ízlésében, mint az egyéni hibák és erények, a versengő féltékenység és a kétségtelen vezetésre hivatottság a vezéri szerepében. A negatívum is alkotó erő.

Vajjon a kritikusnak csakugyan bűne a tévedés és feladata a felismerés? A legnagyobb kritikusok példája mutatja, hogy nem. A teremtő kritika mindenkor abban látta hivatását, hogy irodalmi ideálokat tűzzön ki, az ízlést tudatosítsa, az alkotóerőket ösztönözve, a közönséget nevelve kedvező intellektuális légkört teremtsen. S természetesen értékeljen, de a maga bevallott és vallott elvi álláspontjáról. Mértékkel lehet, az elvi elfogultság szükségszerű; csak akkor figyelünk fel reá, ha magunk is elfogultak vagyunk — más irányban. A kortársi helyeslés és kárhoztatás többnyire egész más indokolással tér vissza vagy fordul visszájára az utókor ítéletében; nem igazolás vagy cáfolatról van szó, hanem újramérésről. Látszólag ez relativitást jelent, az ítéletnek a kor uralkodó világnézetéhez vagy uralkodó egyéniségeihez kötöttségét. Valójában csak az igazság sorsa relatív, nem maga az igazság. A magasabbrendű eszme, az idők hullámzásában bármilyen mélyre süllyedjen más, szerencsésebb gondolatok mellett, megőrzi szellemi rangját. Vannak örök ideálok, melyeket szem elől veszteni lehet, végkép megtagadni nem. Vannak örök tanítók, akik bármilyen mellőzőttek, élő erőknél maradnak meg. A klasszikus ízlés

és történeti képviselői ilyenek. Közéjük tartozott Kazinczy is, egyénisége, vezérszerepe, ízlése az ő tipikus vonásaikat viselte. Hatása szétsugárzott, ha nagyon különbözően tört is meg az utódok lelkében. Egy század óta akarva-akaratlanul minden magyar író az adósa. Mai ziláltlelkű korunkban pedig egyszerre nagyon közel érezzük magunkhoz és tanulságot áhító bizalommal fordulunk hozzá, az ízlés mesteréhez.

A LÍRA HALÁLA.

Történeti korszakokat legélesebben az ízlésformák különbözősége választ el. A világnézeti változásokkal együttjár az ízlés átalakulása; kettős hatásuk teszi azután lehetővé a nyersebb és erőszakosabb politikai változásokat. Ismeretes, hogy a XVIII. század utolsó negyedében a polgári ízlés már fokozatosan átítatta a lelkeket és a francia forradalom ezt a lappangó folyamatot fejezte be, politikai hatóerőkké alakítva a tetszetős új eszméket és hangulatokat. Azóta, mondhatnók a világháború végéig, a polgári szellem és ízlés szuggesztíója érvényesült a kultúra minden megnyilvánulásában. Magasabb és alacsonyabb osztályok egyaránt hatalmába kerültek. Az arisztokráciával elfeledtette régibb ideáljait, feláldozta társadalmi súlyát, megzavarta benne a természetes különállás hajlamát. Elérte, hogy irányadó szerep helyett ízlés- és életformákban az átlaghoz hasonult, szabadulni próbált osztálytulajdonosságaitól s magáévá fogadta a lelkületétől idegen polgári szentimentalizmust. Az arisztokrácia elpolgáriasodott; ez okozta hanyatlását és váltságát. A munkást a polgárszemlélet és idegzet érezte szükségszerűen lázadónak; a parasztot a

polgárlélek vetköztette ki eredeti realitásából és tette meg mithikus hősnek. Rousseautól az őserőt hirdetőkig a parasztért és egyszerű életéért rajongók hosszú sora egy dologról tett feltétlen bizonyosságot: ők ismerik legkevésbé bálványukat. Exotikus érdeklődés és nosztalgia szülte elveiket, nem a szerető megértés. Közben a szentimentális, demokratikus, humanitárius ábrándok ködében ijesztő tökéletességűvé fejlődött a kapitalizmus szervezete, hogy napjainkban mint amerikanizmus végső pusztulással fenyegetse az európai kultúrát és ízlést.

A polgári világnézet ma válságba jutott; változatlanul hitt elvei üresen, tartalmatlanul úszkálnak lelkünkben, szavak csupán, értelmüket vesztett, szikkadt hangulatú, kihűlt szavak. És velük hülnek, korhadnak, válnak pusztá konvenciókká ízlésformuláink is.

A múlt század mint politikában, úgy ízlésben is a polgáriság korszaka volt. A romanticizmusban fejeződött ki leghívebben a polgári szellem és a romantikus ízlés minden látszólagos változás ellenére töretlenül uralkodott napjainkig. Árnyalatok változhattak, az ízlésbázis ugyanaz maradt. Ma már tisztán látjuk a realizmus és naturalizmus és a századvégi romantikaellenes költőiskolák alapjában romantikus jellegét. A romantikus teóriák egy évszázad iskolázottságán keresztül vérünkbe szívódtak fel, ösztönös érzésekké, közvetlen tetszéssé, spontán reagálássá finomodtak. Esztétikai értékeléseink és ítéleteink, de már kiválogató szempontjaink is, az, hogy magában az irodalomban és egy-egy munkában mit érzünk fontosnak, becsesnek, akaratlan magunkátadása egyes élményeknek, másoknak közömbös el-

utasítása, érdeklődésbeállítottságunk, látásunk és színvakságunk mind romantikus alapérzé- sen nyugszik, amely már természetünké vált. Ám a romantikus ízlésforma minden megszo- kottsága ellenére nem abszolút és nem örök lelki habitus. Az ízlés változhat, az ízlés vál- toztatható. Azt szokták mondani, az elméletek nem érintik a tetszés mozzanatát, amelyet az örökérvényű szép szinte akaratumk ellenére és tudatumk alatt, mindig egyformán vált ki belő- lünk. Valójában tetszésünk szétporladt és ma- gunkba szívott gondolatsoroknak engedelmeske- dik, régi teóriák foszlányaiból táplálkozik; ön- kéntelen irányzódásunk hajdani keresések ered- ménye. Közvetlen odafordulásunk régi tudatos kiválasztások emléket őrzí, legősztönősebbnek látszó élményünk is intellektuális meggondolások üledéke. Idegrendszerünk csak az iránt érzékeny, amire évtizedes szoktatás a figyelmünket ráirá- nyította. Az ízlés megszokottá vált felfedezés, mindennapossá lett csoda; változása az értékelés hangsúlyának eltolódásán alapul. Ami az egyik korszakban homályban volt, a következőben éles megvilágításba kerülhet, egy nemzedék jelenték- telen művészeti problémája utódaikban stílus- teremő erőre kaphat. Szépségek, amelyek be- ragyogták a lelkeket, közömbösekké fakulnak, üresnek, szintelennek vagy mesterkéltnek, torz- nak, dagályosnak érzett formák egyszerre meg- nemesednek, rejtett varázsuk magátólértetőően és természetesen ömlik át a lelkebe. A kiapadt régiek helyett új képzetek termik az ihletadó erőt.

Az ízléshullámozás jellemző példája az antik kor szerepe az európai szellem történetében. Bá- gyadt távol emlékből olykor képzelet- és gon-

dolatnyűgöző hatalommá született újra, diadalmas és eleven hagyománnyá, és nemzetek mámorosodtak kincseitől. Majd a láng kilobbant, a rajongott költők tisztelt nevekként maradtak vissza. Nem a nagyságuk, csupán ízlést irányító hatásuk változott; az életből visszatértek a könyvtárakba. Ma is valahogy így vagyunk a klasszikus ókor íróival; szobrok számunkra és nem jóbarátok többé.

Az ízlésváltás periodusa mindig izgalmasan érdekes. Lelkünk hasztalan próbál melegedni kihűlő érzelmeknél. Gondolatok, amelyek lázba hozták, elkopnak, az ízlés biztos alapja meginog. Tanácstalan, kapkodó, céltalan a tetszésünk; nem merünk ítélni és nincsenek tételeink. Kényelmesen és ijedten ragaszkodunk a megszokotthoz, amelynek elmúlását pedig semmi sem akadályozhatja meg. Válságérzés szorongatja a torkunkat, de halasztgatjuk a leszámolást. Így őrizzük ma görcsösen a romantika sorvadó ízlésfogalmait, elmúlt gyönyörök emlékét, amelyek holt teherként bénítják már csak a teremtő lendületet. Korunk szellemi válságát a romantikus ízlés, hangulat, ítékezés, világnézet haldoklása okozza minden területen. Vegyük szemügyre most a romantika legsajátosabbnak és legerősebbnek vélt műfaját: a lírát.

A líra meghal — gyakran merült fel ez a panasz az utóbbi időkben és az elparentálók korunk anyagiasságát, technicizmusát, vágató élettempóját emlegették magyarázatul. Máskép áll a helyzet. Ami meghal, nem a líra, csak amit ma lírának érzünk, azok a képzetek pusztulnak lassan el, amelyeket a romantikus elmélet és költők szuggesztív hatása alatt a költészethez fűzünk.

A versélmények egyoldalú romantikus ízlésformából sarjadtak a XIX. század folyamán egész a legújabb időkhöz. Ezért volt, hogy a legfogékonyabb lelkek is érdektelenül, csupán irodalomtörténeti kíváncsisággal, a beleélés minden lehetőség nélkül állottak szemben századok lírai termésével, amely nem felelt meg a romantikus követelményeknek. A humanista költészetet, vagy a XVII. és XVIII. század didaktikus és bukolikus líráját elkerülhetetlenül mesterkéltnek, hazugnak érezték s érezzük mi is, a romanticizmus önkéntelen foglyai. Groteszk talányként merült fel a tény, hogy ezek a számunkra oly unalmas és élvezhetetlen darabok valamikor a legközvetlenebb lírai emóciókat adták meg a kortársaknak, titokzatos hatások áradtak belőlük, melyeket még megsejteni is alig tudunk. Az irodalomtörténet úgy segített magán, hogy kitért a probléma elől. A líraiság diadalra jutott új formáját megtette egyetlennek, a múltban megkereste a sohasem hiányzó előzőket, a rokonsendüléseket és azt tanította, hogy a líra tisztavízű patakját elnyelte ugyan és néha hosszú időre a szirtes, kopár föld, de a mélyben is biztosan sietett a romantika széles folyóágja felé. «Igazi» költészet csak egyféle volt, a többi eltévelyedés, az ízlés kisiklása, hanyatlás. Minden irodalomnak megvolt a maga sokáig mellőzött és végre elégtételt kapott Ronsard-ja; s amíg a kézikönyvek méltatlankodva panaszkodtak a «ferde ízlésű» korok vakságát, közönyét a nagy tehetségek iránt, alig vette észre valaki a jelen igazságtalanságát a másfajta tehetségekkel szemben. A romantikus irodalomtudomány büszke programja, a mindent megértés így tört meg a stílusbéklyó terhe alatt.

A romanticizmus stíluskényszerével uralomra juttatott egy sereg lírai értéket, amelyek gyakran szöges ellentétben állottak megelőző ízlésirányok eszményeivel. Ilyen elsősorban a költő feltétlen előtérbehelyezése. A romantikus versben mindig a versíró, az én, a szubjektum a fontos, akiben a világ tükröződik, aki önmagát feltárja. A líra mult századi egész fejlődésén végigfut ez a motívum. A szorosabb értelemben vett romantikus periodusban a költő = vátesz, nemzetének a kinyilatkoztatást nyújtó politikai tanítója, magasabbrendű vezér, ki isteni hivatást tölt be népe életében. Ettől a demokratikus-romantikus képzettől egyenesen halad az út a legszemélyesebb élményeit naív büszkeséggel versbe öntő, majd az énjében a különöst, a kiváltságos érzéseket, a ritkát felkutató és végül önmagában a kozmoszt felfedező költőig. A Költő egyre jobban magába gubózik, lelke titokzatos, fájó virág, amit csak megtéphet az élet. Magasabbrendű és így sorsa a mártíromság, a szenvedés. Mindent önmagából merít, ismeretlen mélységekből felhozott kincsei kiapadhatatlanok.

A költői én nagyranövésével kapcsolatos volt a költői téma fokozatos szubjektíválódása. A költőt a valóságból csak önmaga érdekelte és önmagából csak az érzelmek. A válogatás és erőfeszítés nélküli megnyilatkozás lett az ideál, a «gyónás», a «vallomás», a magafeltépés, az ösztönélet leplezetlen bemutatása, az «őszinteség». Kialakult a gondolati és érzelmi líra mesterkélt megkülönböztetése, a gondolatot menthetetlenül nehézkesnek, költőietlennek érezték, az érzéseket érdekesnek, elevennek és par excellence lírainak. Az érzelmek köre azonban a közhit ellenére na-

gyon szűk és a szubjektív lírának szükségszerűen rövid idő alatt ki kellett futnia pályáját. Egy évszázad elég volt, hogy a romantikus lírai forma önmaga karrikatúrájához és csődjéhez jusson el, az eredetiséget felváltsa az eredetieskedés, az egyéniségkultuszt az egyéniségimádat, a formai szabadságot az anarchia. Az érzelmek elaprózódtak, a vers belső méretei összezsugorodtak, a költőknek nincsen mondanivalójuk; a magamegmutatás bátor gesztusa a régi, de milyen szegényes, érdektelen lelkivilágot tárnak fel vele. Nálunk Ady volt az utolsó, aki hallatlan egyéni tehetségével egy hanyatló irodalmi tradíciót a kezdet magasába, Vörösmarty mellé emelt; de az egyes versek mámorító illatán keresztül lehetetlen nem éreznünk a műfaj rothadását. Az Ady elleni szűklátókörű támadások különben ennek a romlásnak megérzéséből és persze teljes félreértéséből keletkeztek; egyéni amoralitásról, nemzetietlenségről s más meg nem érdemelt vádakról beszéltek és Petőfit állították oda egészséges ellenképnek, akinek költészetében pedig először ütköztek ki világosan az ízlésválság jelei. A ma költészete az egyéni élményeket végsőkig kifacsarta; új hatás ezekből már alig buggyanhat. Az úgynevezett kollektív lírának sincs semmi köze a kollektívitáshoz (amely különben teljesen határozatlan fogalom), benne is csak az én ágaskodik nevetésesen és tehetetlenül, szárnyaszegetten próbálgatva a régi repülést.

Az én hypertrophiájából magyarázható a versformák széthullása is, amely a líra mult századi fejlődésének végső állomása volt. A romantikus ízlés ugyan megteremtette a maga formaelméletét és újabb irányában a «hogyan»-nak egyenesen

döntő jelentőséget adott a «mit» fölött; de öntudatlan törekvéseivel és ösztöneivel mégis csak formaórló munkát végzett. A formai motívumok, amelyeket lírateremtőkként kiemelt, másodlagosak voltak, a vers ornamentikájához és nem struktúrájához tartoztak. Gazdag és friss képek, újcsengésű szavak, frappáló jelzők, a szavak muzsikája számunkra is ez ízlés hatása alatt a jó vers követelményei. A klasszikus, a humanista, a barokk líra képsablónokat használt fel, nem a szavak, hanem a syntaxis eredetiségét, merészségét kereste. A sok mithologikus utalás értelme a szavakat közös, ismert alakra hozni. Az ismertség adta meg a szóhatást, a ráemlékezés meglepetése, a feltámadó asszociatív játék gyönyörködtetett. S megadta a régiek szemében a vers elengedhetetlen kellékét: a leküzdendő nehézséget. Könnyű a váratlan jelzővel megbolygatni az olvasó idegzetét, nehéz a megszokott szavakból kiobbantani a költői hatást. Muzsika helyett fogalmi játék idézte a gráciákat, súlyos gondolatok lebegtek pehelykönnyűen a rátalált kifejezésben. A nagy versek egy-egy zsúfolt sorában több energia lappangott, mint terjedelmes romantikus tirádákban.

A formaakcideneciák tisztelete csak azért volt lehetséges, mert a romantikus költő jelentékenyebbnek érezte magát, mint művét, érzelmi életének átélt hullámzását fontosabbnak, mint a kész alkotást, az ihletet szebbnek, mint a verset. «Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolgál» — büszkélkedett Ady. A költő titáni (de sajnos, legtöbbször csak titánkodó) lelke nem ismerhetett el külső formai kényszert, indulatait nyersen öntötte szavakba, a megnyilatkozás őrzöngő vágyának min-

den más célt alárendelt, hogy magát megmutassa, eldobálta, amit akadálnak, feleslegesnek érzett és ami a lényeg volt. Mert a költő nem ott kezdődik, ahol érez és nem ott, ahol jól-rosszul kifejezi magát, hanem ahol az egyetlen lehetséges kifejezést találja meg, válogatva és tudatos gátat emelve lelke túláradásának. A költészet techné, mesterség. A költőt a vers teszi költővé, nem a költői-sége. Baudelaire nagyobb költő, mint a vele eléggé rokon lelkületű Verlaine; mert volt ereje határozott konturokba szorítani élménygazdagságát, amely a verlainei versekben sejtelmes hangulatokban olvad fel. Erő, bátorság és biztos művészi érzék kellett ehhez a diadalmas áldozathoz.

A romantikus század költője önmagát tisztelte, a régi költő a témáját. Szubjektív és objektív líra — így jellemezhetnők a kétféle beállítottságból születő költészetet.¹ A szubjektív lírikus belső kényszerből írt, élményei sodrának engedett, az objektív lírikus nagyon gyakran külső kényszerből, felszólításra, az alkalmoszerűséghez alkalmazkodva. Az ódák, alkalmi költemények, didaktikus versek stb. nagy tömege tipikusan jellemző a régi költészetre. A költő magától érte-

¹ Természetes, hogy mindezekben a megkülönböztetésekben *típusok* szembenállásáról van szó, amelyek történetileg nem mindig valósultak meg a legtisztábban. Választóvonalnak a polgári szellem végső diadalát vesszük a francia forradalomban, bár a tizenkilencedik századot megelőzően éppen úgy találhatunk romantikus szubjektív hajlandóságú, mint a tizenkilencedik században klasszikus objektív típusú költőt. Az ő költészetük azonban az *uralkodó* arisztokratikus, illetőleg polgári izlésforma tagadásából született. Az ellenzékiség egy formája a hatás alatt állásnak. Hogy a szembehelyeződés milyen eredeti vonásokkal árnyalta költői természetüket, az külön, részletes analízist kívánna.

tódónek tartotta, hogy feladatot vállal, hogy megrendelést teljesít, akár valóságos megrendelők, akár az események aktualitása készítette az írásra, hogy valósággal pensumot old meg. (Az iskolai versírás általános szokása ugyanebből a lelkeségből fakadt.) Mint a nagy képzőművészek egyszerre engedelmeskedtek megbízóik ízlésének, a mesteriskolák tradícióinak és a bennük élő ideális képnek, ők is egyforma áhitattal iparkodtak megfelelni alkotásaikban időleges és örök követelményeknek. A szubjektív költő számára a lényeges az átélés mozzanata; ez az ő költői munkásságának alphája és omegája. Innen indul ki, a téma csak onnan kezdve és annyiból érdekl, hogy hatott reá. A belső történést akarja kivetíteni a szavakkal és elcsüggedve panaszolja a kifejezés szürkességét a kifejezendő lelkiállapottal szemben. Az objektív költő kiinduló pontja az egyéniségétől független verstárgy; lelkét ehhez igyekszik felemelni, iparkodik hozzá hasonulni, érdemessé válni a szolgálatára. Lelkével és szavaival egyaránt szolgál, főpap, aki áldozatot mutat be egy nála magasabbrendű valóságnak. A szolgálat nemcsak a lényegében nagyszerű tárgynak szól, pl. a vallásos áhitatnak, hanem minden tárgynak. Témavoltában rejlik a magasabb principium, amelyet az objektív költő ösztönösen elismer és egy ünnepezt szépségről szóló impromptu-t képességeinek ugyanolyan megfeszítésével, mondani-valójának ugyanolyan komolyanvevésével ír meg, mint egy heroikus ódát. Panaszait sohasem a magakifejezés, mindig a témavisszaadás hiányérzete hívja elő. Nem az élményeit hiszi kimeríthetetlen gazdagnak, hanem az élményeket falkasztó külső valóságot.

Tématisztelet a jellemzője az objektív költői beállítottságnak abban az értelemben is, hogy nincs mellőzött, vagy «költőietlen» téma számára. A legszárazabb dologból is szépségeket tud kifacsarni a költő, ha költő; erejét éppen a feladat nehézsége méri. Mai érzékünknek egészen szokatlan tárgyak körül születnek hosszú poémák; a költő becsületesen «kidolgozza» anyagát. Témájának szuggesztíója alatt áll és lépten-nyomon fölébekerekedik a költői mesterség fogásaival. Tudja, hogy a *manière*-n fordul meg minden, épít és ékesít, újjáteremt és tökéletesít. Formál a szó legteljesebb értelmében, módosítja, nemesbíti a természetet. Nem a felszabadulás kedvéért ír, az ihlet parancsára, hanem tudatos művészi célzattal, az egyéni szeszélytől független műalkotást akarja megvalósítani, amelynek önálló élete van. A kész alkotást éppen úgy magánál magasabbrendűnek fogadja el, mint a témát; nem életének egy darabját, nem személyes emlékét jelenti. A klasszikus költő régebb munkáit csak abból a szemszögből ítéli meg, mennyire közelítették meg a kifejezés ideálját s eszébe sem jut kutatni, mennyiben változtatták, gazdagították az ő lelkivilágát. Nem beszél a maga fejlődéséről, csak műveinek jobb-rosszabb voltáról. A romantikus költőnek mindig a maga sorsa fontos; ezért sohasem tudja munkáit helyesen megítélni. Azt a darabot, amely legerősebben felkavarta lelkét írás közben, amely «fördernd» volt, abszolút értékesnek tartja, bármilyen gyenge is.

A témaadta nehézségeket tetézi mindaz a megkötöttség, amit a külső-belső formával vállal az objektív lírikus. Közvetett hatást keres, «transponálja» az érzéseit, mintegy második hatványon

hozza élénk bonyolult mondatképletek, hasonlatok, précieux díszítések, fogalmi sűrítések útján. Az indulat nem áradhat közvetlenül és kényelmesen szavakba, lombikokon vonul át, amelyek tisztítják és felfokozzák erejét. A babonás tiszteletben tartott versszerkezet újabb formáló korlátozója a költői mondanivalónak. A gondolat nemcsak belső dinamikáját követi, hanem kénytelen alkalmazkodni külső tagoláshoz, a ritmus, a rím kényszeréhez. Minden akadály nem sejtett energiaforrás lehet, a szavak váratlan értelmét villanthatja elő, új fényt adhat régi lírai hangulatoknak. Forma és tartalom egybeolvadnak, egymást szolgálják. A költői pátoz megerősödik a formával vállalt küzdelemben; a kürt hangja is szűk csavarmeneten préselődik át, hogy zengővé teljesebben. Az objektív típusú költő, mint Berzsenyi, sohasem érzi a legsúlyosabb versformát sem tehernek vagy a megnyilatkozást gátló külsőségnek, a vers lényegéhez nem tartozónak. A szubjektív lírikusban tudatosan vagy öntudatlanul munkál a verlainei kérdés: «Oh! qui dira les torts de la Rime?» «felszabadulni» kíván, az eredetiséget a tradicionális formák széttördelésében és nem felhasználásában keresi. Lehántja a vers testéről mindazt, amit hiú dísznek érez, nyers szócsomókban dobja élénk élményeit. Így lesz a Költő ízlésének legbensőbb tendenciáját követve lassankint a Vers gyilkosa.

A nem-romantikus költészettől elválaszthatatlan a virtuozitás, a bravúr fogalma. A költő nem csupán hős, aki küzd a témájával és a kifejezéssel, de fölényes játékos is, aki újra meg újra fölébe kerül minden korlátozásnak. Précieux hajlandóságában, a komplikáltban az egyszerűt el-

bujtató írásmodorában, körmondatos vagy pointe-stílusában a játékos kedv szerencsésen ellensúlyozza tárgyának és pátozának komolyságát. A nagy vers éppenannyira játékos, mint egy kis epigramma; váratlan meglepetéseket rejtenek a sorok, sűrű hasonlatok közt bújócskáznak a mondatok. A romantikus költő mindig kicsit dupe-je a saját szavainak, megittasodik a maga hangjától, könnyen rétorikussá válik. Tulajdonképpen gyámoltalan az érzéseivel szemben és vakon bízik az indulatai igazságában. Hiányzik belőle a formai cinizmus, amely oly jellemző társára, aki a legszomorúbb vagy legörvendetesebb hangulat hatása alatt is értékelni tudja a formai szépség követelményeit, válogat a szívhangok között, ellenőrzi az érzelmeit. Mert a formai játék is végeredményben a nagy alaptörekvés: az énkorlátozás egyik mozzanata és az énhívők riadtan utasítják el maguktól.

Mondottuk, érzületünkbe felszívódott a romantikus költészet-elmélet és természetünké vált a romantikus látás. Ám ma már világos jelek mutatják az ízlés lassú változását. Egyik érdekes tünete a költőideálok helycseréje. (Nagyon jellemző reánk, kit érzünk magunkhoz közelállónak.) A század elejének fiatalsága számára a szimbolizmus Verlaine vagy akár Samain muzsikáját jelentette, ma elsősorban Mallarmé kristályos költészetét, nehéz verseit, amely megannyi intellektuális teherpróba az olvasó számára is. Egy negyedszázaddal előbb elképzelhetetlen lett volna az absztrakt magasságokban járó Valéry nagy népszerűsége. Nem véletlen, hogy az érdeklődés és rokonérzés fókuszába a formaművész és gondolkodó Baudelaire került (s nem a perverz-lélek

Baudelaire, akiben még egy nemzedékkel előbb gyönyörködtek) és Rilke mellett Stefan George, Ady mellett Babits. Midőn nemrégiben Spanyolország Gongora halálának háromszázados évfordulóját ünnepelte, esztétikusok és lírikusok lelkesedtek a megvetett «conceptismo» meg a «cultismo» szépségeért. Modernnek, korszerűen elevennek vallották ezt a végkép halottnak hitt költészetformát, amelyhez mint ihletforráshoz minden új költőnek vissza kell térnie. Másik tünete és egyben egyik legbiztosabb tényezője az ízlésváltásnak: az új irányú irodalomtörténeti és történeti érdeklődés. Olyan korszakok válnak izgalmasan problematikussá, amelyeknek arisztokratikus lelkiségével eddig idegenül és értetlenül állottunk szemben, például a spanyol virágkor, a német barokk, a restauráció Angolországa, a francia grand siècle. A főleg német szellemtörténeti kutatások különösen a barokk kultúra értékelésében értek el nagy hatást. Ezekben a vizsgáladásokban nem annyira az eddigi eredmények fontosak, hiszen gyakran csak áleredmények, hanem a problémafelvetés, az «Einstellung», esztétikai érzékünk szoktatása a maitól eltérő ízlésformához. Megdolgozzák a módszerükkel vagy frazeológiájukkal egyet nem értő lelket is, fontossá, gondolkodásra érdemessé téve számára addig figyelembe nem vett dolgokat. A fogékonnyá tett lélekben azután újfajta szépségkívánságok, új meggyőződések és hangulatok hajtanak ki, nyugtalan vágyak új ideálok után.

Az ízlésválság mindig a világnézetválság kísérője. Ma a romantikus csömör együttjár az arisztokratikus ízlés újjáéledésével. Mert a korlátok vállalása, a formatisztelet, a játék, az érzelmi

túláradástól, minden szentimentalizmustól irtózás, a mértéktartás, a szolgálat tudata, a tradíciókra ügyelés, az én háttérbeszorítása arisztokratikus vonások életformában és költészetben egyaránt. A kialakuló új líra nagyon valószínűen arisztokratikus lesz ebben a tárgyi értelemben és abban is, hogy egész kevesekhez fog szólni; kiválasztottak szellemi fényűzését szolgálja majd intellektuális szépségeivel. Bár alaptörékvéseinben hasonlítani fog klasszikus elődeihez, mégis megjósolhatatlanul újat és eredetit hoz. Lelki strukturák pontosan sohasem ismétlődnek, megnyilatkozási formák még kevésbé. Talán raffinált egyszerűség, talán sohasem látott pompa fog kivirulni a versben, a romantikus hatások emléke is kiüríthatatlanul vibrál majd benne. Rövid jegyzeteinkben nem ezt az ismeretlen arcú új verset fürkésztük (költők dolga életbe hívni), hanem a logikailag megközelíthető régi ízlésformát, amely ma friss erővel aktualizálódik és a mult analógiájára a romantikus énlíránál magasabbrendű, értékesebb költészetet ígér.

AZ ÚJABB REGÉNYRŐL.

(Regénytechnikai kérdések.)

Franciaországban jelenik meg talán a legtöbb regény s mégis francia kritikusok kezdték emlegetni utóbbi időben a regény válságát. A válságot nem a termelésben látják; ez lázas tempójú, fiatal írók ma éppen olyan természetes első megnyilatkozási formának tartják a regényt, mint akár az egy nemzedékkel öregebbek a lírát. Az aggodalmaskodó kritikusok szerint a regény műfaji korlátai esnek szét, a belégyömösölt idegen elemek, hosszadalmas lélektani vizsgálódások, elmélkedések stb. lassankint elcsenevészítik a regénylényeket, a történetet. Tagadhatatlan, hogy a mai regény sokszor esszébe olvad át, az író véleményeit közli és elfeledkezik alakjai mozgásáról. A kísértés az elmélkedésre nagyon erős; hiszen a regényformán keresztül érdeklődést és meghallgattatást talál az író a legkülönfélébb egyéni nézeteivel, amelyeket ha megfelelő bölcséleti, szociológiai, művészettörténeti vagy más értekezésekben adna elő, a professzionátus szakemberek lenéző haragját idézné fejére. A legjobb értelemben vett dilettáns hajlandóságot szolgálja így a regény, a minden emberben meglévő vágyat,

hogy ítéljen életről, emberekről, társadalomról, természetről és műalkotásokról. A regényíró alap-
törekvése szintetikus ; fikciója, a teremtettség körül lehetőleg teljes világszemléletet akar kialakítani. A legnagyobbaknak sikerül zárt kozmoszá varázsolni egy-egy regényüket. Az olvasó a második lapon megérzi, hogy idegen világba került, kitépődik a maga közösségéből és új törvényeknek veti alá magát. Vendégként, árnyként van jelen nálánál előbb regényalakok között, ellenmondás nélkül figyeli furcsa életüket, fogadja el véleményeiket, alkalmazkodik költött voltuk minden következményéhez. Olvasni annyi, mint akklimatizálódni — csak legyen a könyvnek elég szervezet-formáló ereje.

Akik a regénynek elmélkedésekkel átszövődését beteges tünetnek tartják, a romaneszk elem újból túlsúlyra juttatásában keresik az orvosságot. Szerintük — s ebben igazuk van — a műfaj ősi és alaptípusa a kalandregény, amelyben a hős sok, változatos eseményen megy keresztül, életével folytonos meglepetések, váratlan fordulatok elé állítja az olvasót. Fölvetették a romanpur gondolatát. A regénynek a lélektani leírásoktól éppen úgy meg kell szabadulnia, mint ahogy fölösleges ballasztként elhagyta a realizmus kedvelt táj- és tárgyleírásait. Mindez lényegtelen külsőség az elbeszélés testén ; a történetnek meztelenül, önmagáért kell hatnia. Az írói beavatkozás, amidőn az alakját szavakkal jellemzi, tulajdonképen gyöngeség jele ; az alaknak cselekedeteiben és nem a róla mondottakban kell megnyilatkoznia. A hosszadalmas kitérések, közbeszótt értekezések még inkább fölöslegesek a cselekvény menetében.

A tétel hirdetői azonban már kiindulópontjukban tévednek. Az elmélkedést a regényben (ezzel a szóval jelölve meg minden nem-történetes elemet) nem lehet modern jelenségnek, hosszas fejlődést befejező válságnak felfogni, mert kezdetől fogva és a műfajfejlődés «legelbeszélőbb» korszakaiban ott volt, hozzátartozott a regény lényegéhez. Cervantes *Don Quichoteja* telve van az író személyes kitéréseivel, korának társadalmi, irodalmi, sőt kiadói viszonyaira vonatkozó megjegyzésekkel. Fielding *Tom Jones*ában minden könyv elején kis értekezésbetét van különféle irodalmi kérdésekről. Marivaux a *Vie de Marianne*-ban annyit pszichologizál, hogy a legmodernebb lélektani regényírónak is becsületére válna. A kulcsregény örök divatja is az idegen elemekkel terhelt történet népszerűségét mutatja. La Calprenède és Mlle de Scudéry regénymonstrumaiban a lehetetlen kalandok valóságos háttérét, a kortársak botránykrónikáját feltáró célzásokat élvezték az olvasók. Az író a maga mondanivalójának, gondolatainak, magyarázatainak bekapcsolásával mindig szívesen tarkította az elbeszélést. A regény múlt század előtti fejlődése folyamán egyízben vált művésziatlenné s így veszedelmessé az elmélyedő hajlandóság: a XVIII. századvég szentimentális regényében, amelyben az író egyéni érzelgése úgyszólván teljesen abszorbeálta hőseinek életét.

Másrészt az újabb regény, elsősorban a háború utáni, éppen nem távolodik a nagy elbeszélő formától, sőt egyre több romaneszk elemet vesz fel magába. De ez nem a pszichológiai módszer elhagyásával megy végbe, — amint némelyek kissé simplex elképzeléssel kívánják — hanem a meg-

levőnek megőrzésével, új célokra felhasználásával, új követelményekhez idomításával. A romaneszk ma a pszichológiából nő ki; a lélektani játék szökik lépten-nyomon eseménybe, a gondolat- és érzésprocesszusok lesznek drámaivá, a lelki állapotok oldódnak fel filmszerű, változatos képekben. Sokan visszakívánják a nagy mesélők kalanddobálta hőseit és nem veszik észre, hogy új alakban, de régi lényeggel szemük előtt vannak. Nem szabad elfelejtenünk, hogy egyszer megnyilvánult irodalmi formák, műfaji megoldások ugyanúgy soha többé nem ismétlődhetnek, változván az ízlésbeli és társadalmi viszonyok. Két különböző korszak stílustörékvéseit rokonítani mindig csak belső tendenciájuk, lényegbeli egyezésük alapján lehet, külsőségekben nagyon kevésé hasonlítanak. A közben tanult nem múlik el nyom nélkül, az egyszer elért eredmény tovább hat, ha észrevételül is, a motívumokban való gazdagodást hiábavaló volna megtagadni. De a látszólag oly különböző formák azonos alkotó módszerből szülehetnek. Így a mai regény lényegében közelebb áll XVII—XVIII. századi őseihez, mint mult századbeli elődjéhez, amelynek pedig közvetlen folytatója.

A végtelenül változatos regényirodalomban, ahol minden osztályozási kísérlet kétes értékű, nagyjában kétfajta regénytípust vehetünk fel. Az egyikben az író az eseményeket mintegy láncrafűzi, egymásután sorakoztatja az epizódokat, kalandokat, amelyeknek száma tisztára mesélő kényétől függ, jóval kevesebb vagy több is lehetne, a nélkül, hogy a regény egésze csorbulna. Jelentőségük is többnyire csak abban áll, hogy megtörténtek, a hős keresztül ment rajtuk, de nem

általuk lett azzá, ami; vagyis az események önmagukban érdekesek és nem lélekalakító hatásukban. A regény menete lineáris, könnyen áttekinthető. Legfőbb sajátása pedig: hőse — hogy úgy mondjuk — állandóan helyét változtatja. Megy, vándorol, utazik, maga keresi fel a kalandokat, világot lát. A csavargó- és utazási regények, valamint Cervantes, Le Sage, Fielding, Smollet, Sterne és a módszerben teljesen hozzájuk hasonult Dickens örökéletű alkotásai ide tartoznak. (Gogoly a *Holt lelkek*ben változott célok mellett kitűnő stílusfogásként alkalmazza hőse vándoroltatását.) A főalak élete időben és térben terjed ki előttünk; városról-városra, kalandból-kalandba vele sodródunk. Ez a régibb forma; kalandregény helyett talán a lényegét pontosabban megjelölő szóval történésregénynek mondhatjuk.

A másik típusnál a regény cselekvénye egy egyéni lélek vagy család sorsa körül épül ki, az események jellemekre rétegeződnek, általuk és értük vannak. A regény koncepciója nem epizódokból fűződő egyenes vonal, amely tetszés szerint nyújtható, hanem zárt kör, az eseményeknek egy pontba futó sugárrendszerével. Terjedelme, részeinek aránya szigorú belső törvényeknek van alávetve; szerkeszteni kell, hogy jó legyen. A kalandok a hős lelki evolúcióját szolgálják, értelmet hordoznak, szerepük van. A világ itt nem panoráma, mint az előbbi típusnál, hanem háttér. A franciák úgynevezett roman psychologique¹-ja és Balzac, Stendhal, Flaubert, Zola, az oroszok,

¹ A franciák, ha irodalomtörténeti megjelölésként használják ezt a fogalmat, a *Princesse de Clèves*, *Manon Lescaut*, *Obermann*, *Adolphe*, *Dominique* regények sorát értik rajta.

Thackeray, Hardy, Meredith ezt a csoportot képviselik. A XIX. század uralkodó regényformája; nevezzük jellemregénynek.

A nagy új regényalkotások a naturalizmussal viaskodásból születtek, íróik törekvése a naturalista írástechnikán túlhaladni, a közvetlenül örökölt stíluskonvenciókat megtörni. A naturalizmustól távolodás azonban nem jelent a romantika felé hajlást, mint sokan hirdetik; annál kevésbé, mert éppen a naturalizmus alapjában romantikus érzület stílusmegnyilvánulása, nyers hatásai mögött gyakran gyermekien naív fantázia működik. A naturalizmus után a modern regény útja magasabbrendű és főleg művészebb realizmus felé vezet, önkénytelen közeledve így az első, régebbi típushoz, amelynek írói pedig már régen megszűntek eleven hatóerők, utánzott mintaképek lenni. A következőkben néhány technikai újítást, a regényszerkesztés mai módozatait próbáljuk vázolni, ahogy azok egyes reprezentatív új alkotásokban tükröződnek.

Az író és a regénytárgy.

A naturalizmus kibontakozásával a regényírók egyre hajlamosabbakká váltak a «demonstrálásra», hőseik sorsát mintegy illusztrációul szánták világos, könnyen megfogalmazható bölcséleti, társadalmi tételekhez. Történeteiket érvekul, bizonyítékul írták megfigyeléseik mellett. A pontosan analizált társadalmi berendezkedés a legaktívabb hatalommá vált szemükben; megindította a regényt, mint a görög eposzt az istenek, az ő befolyása alatt kelt életre az események hőse és kezdte meg küzdelmeit. A kicsinyes vidéki élet

szenvedélyes bűnbe hajtotta az asszonyt, végzetes ambíciót ébresztett nagyratörő fiatalemberekben. A nagyváros megrontott, elsorvasztotta az erőket, vagy lendületet adott, diadalra segített. Gőgös teóriák gyilkosságba, nihilizmusba vittek embereket, társadalmi visszasságok forradalmárokat és apostolokat teremtettek. Az egyén magasabb erők középpontjában állott, tőlük nyert energiát, nekik engedelmeskedett. A kívülről impulzusnyerés gondolata durvult el aztán a zolai természettudományos regényben, a determináltság, átöröklés törvényeit szemléltetőn bemutató munkákban. A szociális válság sugalmazta tézisek egyre nyersebben jelentkeztek, a művészi ábrázolás nem tudott hozzájuk símulni. A problémák és programmok elborították a regényalakok életét. Minden részlet most is a hős köré fonódott, de akár meg is fulladhatott belé. Nem volt jelentőség nélküli epizód; a legkisebből is ki kellett derülnie az író céljának. Az alakok állandóan elrendelt szerepüket játszották, percig sem adtak mást, csak mi lényegük. Az olyan biztos író, mint Bourget, a legszélső határig ment el és művész maradt, de a gyengébbek, a naturalizmus derékhada, tehetetlenül birkóztak a vállalt feladatokkal.

A naturalizmusban művésziatlenné vált tétel-igazoló, társadalmi törvényeket demonstráló ábrázolás ellen fordultak elsősorban az új szándékú regényírók, akik újból minden célatosság nélkül elbeszélnek, mint mult század előtti őseik. Nem bizonyítani akarnak a felhozottakkal, hanem történetet rögzíteni. Az események belső logikájukat követik és nem külső vonatkozásoknak szolgálnak. A világ megint panoráma; nem irányító,

sorsgyúró hatalom, hanem pusztán milieu, amelyben különös és mindennapi, szomorú és vidám dolgok történnek. A társadalom szerkezete önmagában fontos és érdekes, de nem cselekvényindító többé. Vegyük szemügyre Proustnak és a XIX. századi regényírás legnagyobb mesterének, Balzacnak társadalomszemléletét. Balzacnál társadalmi típusok öltenek egyéni alakot; mint olvadt ólomból a figurák, úgy válnak ki a párizsi vagy vidéki társaság masszájából az emberei. A szociális körülmények az indíték, Rastignac vagy Goriot apó sorsa az eredmény. Proustnál a társaság dekoratív jellegű keret, Marcel, a főhős, életének értelmet, hangsúlyt, színt ad, de nem teremt, nem causa, hanem ratio. Marcel a felfedező lázával kutatja át rétegeit, különbözteti meg csoportjait, jegyzi föl szokásait, belévegyül és jól érzi magát. Szüksége van rá, mint hálnak a vízre; de ki állítaná, hogy a hal a víz produktuma?

A regényalakok felszabadulnak és felelőtlenebbekké lesznek; sok mindenféle történik velük, amire sem bennük, sem a körülményekben nem kell igazolást keresnünk. Hirtelen belső impulzusok és a véletlen egyaránt cselekvénybonyolítók a végcél sokáig rejtve van, a regény — látszólag — tervszerűtlen, mint maga az élet. James Joyce *Ulysses*-e egy nap története, Leopold Bloom egy kiszakított, rendes hétköznapijéé. Reggel Bloom dolgai után indul Dublin városában, éjfélkor hazatér; a két időpont között kisebb-nagyobb kalandokon megy át, szemlélődik, tapasztal, vitákba bonyolódik, szeszélyes élményekben van része. A kis városban sétál, de egyúttal a világot járja, «helyváltoztató hős» utazás nélkül, aki a nélkül, hogy messze távozna, a legmesszebbre is

eljut. Joyce Ulysses-nek nevezi őt, napját az Odysseia nyomán rajzolja; maga utal így rá, milyen jelentőséget tulajdonít alakjában a bolyongás motívumának. Leopold Bloom az élet vándorlegénye, mint Odisseus, mint Lazarillo de Tormes, Gil Blas, Tom Jones, Roderick Random vagy Twist Olivér. És Proust Marcel-je vajjon nem ugyanoly makacs buzgalommal járja-e a szalonokat, mint a régi regények vándorlegényei a fogadókat? Giraudoux tudatosan robinzoniádat ír (*Susanne et le Pacifique*) s a legérdekesebb, legújyszerűbb könyvét teremti meg. Más munkáiban is az emberek állandóan úton vannak. Virginia Woolf kis remekművében, *Mrs. Dalloway*-ban a szereplőkkel folytonos sétáik közben ismerkedünk meg. Járkálnak London utcáin, sétaterein, a külső zajban befelé figyelve és bámulatos lelki monológokban tárják fel önmagukat. Leplezett lélektani formában, de lényegben azonosan éled újra a vándorlegény.

A társadalomábrázolás továbbra is egyik legfőbb törekvése az új íróknak, levetette azonban azt a szociológiai jelleget, amely a XIX. század regényírására annyira jellemző. Balzac, Flaubert, Dosztojevszkij és mások az élesszemű kritikus szerepében állottak szemben az adott társadalommal, a nemzetgazdász, moralista, társadalom-reformátor egyszerre szemlélődött és ítelt bennük a regényíróval. Csak kevesen tudtak a magán túltaló, a valóság problémáira megoldást kereső társadalomrajztól eltérni az előadás széleshömpölygésű menetével, epikus nyugalmaival, csak-ábrázoló céltalanságával, például Tolsztoj a *Háború és béke*-ben, vagy olykor Thomas Hardy. Ma az elbeszélő stílus feszültebb, idegesebb,

szaggatottabb, az írók más módon igyekeznek szabadulni a regény pragmatikus koncepciójától. Újból emlékeztetek Proust társadalmára. Amint nagy műve köteteiben előrehaladunk, szinte fizikailag érezzük a regény atmoszférájának egyre súlyosodó nyomását; érzésünk pontos megfelelője egy üvegházi séta benyomásainak. Mert valóban üvegházban vagyunk, mesterségesen nevelt társadalmi flórában, sűrített tulajdonságú, különleges növények, természetben nem található változatok között. A mult századi regény mesterei az életből lesték el alakjaikat, a társadalmi rétegeknek konkrét sajátosságait igyekeztek minél hívebben és művészebben visszaadni; Proust teremti a társadalmát. Amint egyik híres részletében nem egy ismert zenedarabot önt szavakba, ami a naturalista regényíró utánzó bravúrja lehetne, hanem bámulatos felidéző erővel újat «szerez», szinte lekottázásra várót (Vinteuil szonátája), ugyanúgy társaságát is nem a valóságból mintázza, hanem a valóságba kényszeríti. Nem a megfigyelt személyből indul ki, hanem a személy fogalmából, mindazokból az asszociációkból, amelyek vele kapcsolatban feltámadhatnak és megírhatók. Françoise nem egyes parasztcselédek megfigyelésének, hanem a «parasztcseléd» képzet végletekig menő szétfejtésének köszönheti életét és lényé intenzitását; mintaképe a cselédi és paraszti tulajdonságoknak. A Duchesse de Guermantes, a Prince de Guermantes köre vagy különösen szembeötlően Mme Verdurin «petit clan»-ja kísérleti telepek; bennük az író kényre-kedvre öltözteti alakokba társadalomfelfogását, szökteti beszélgetésekbe és gesztusokba társadalmi lény elképzelését. Társadalma

a valóságból kiemelve és elszigetelve mesterséges külön életet él; rossz vagy jó tulajdonságaiból semmi sem következik a reális társadalmi viszonyok fenntartására, változtatására, javítására nézve. Jelenségei számtalan tanulságot adnak az olvasónak, aki a társas életet mindig a prousti csodálatos organizmusnak fogja látni; de az impulzusok csak a tiszta szemlélődést és nem a gyakorlati állásfoglalást szolgálják, ízlés- és nem akaratnevelők.

Mesterséges társadalom, amelyet a regény zárt burokba fog s amelyből nem vezetnek szálak a külvilág felé, kel életre Thomas Mann *Zauberberg*-jében is. A *Buddenbrooks* és a *Zauberberg*, Mann fejlődésének útjelzői, feltárják a különbséget a hagyományos társadalomábrázolás és az új társadalomteremtés között. A Buddenbrooks-család a jól megfigyelt német patricius familiák egyik példánya, életből fikcióba ültetve, történetét jellemzőnek felismert külső körülmények, belső diszpozíciók irányítják, sorsa más hasonló sorsoakat példáz és a polgári erények ernyedésének szociológiai törvényszerűségére tanít. A Zauberberg ritkás, magaslati levegőjében titokzatos megéjtő erők gyúrnak át minden alulról érkezőt, lopják Hans Castorp egészséges testébe a betegséget, egyszerű lelkébe a gondolatok és érzések bonyolultságát, formálnak társadalmat a betegek különös törzséből. «Az itt föntiek» kasztszerű öntudattal, életmodorukkal, kuszált érzelmeikkel és egymáshoz való viszonyukban élesen elütnek a rendes, a síkföldi emberektől. Külön világukból feledhetetlen figurák nőnek ki, Naphta, Settembrini, Mynherr Peepkorn, akiknek semmi köze a valósághoz, akik a művész erejével egyénisé-

gekké varázsolt absztraktumok. A betegség és tétlenség gyönyörei zibbasztják köztük az olvasót is; ha végzett a könyvvel, magátmentve menekül vissza az életbe, mint Hans Castorp szökevény nagybácsija.

Az író és a regényhős.

A történésregény hősét már az első oldalak után jól ismerjük, alakja minden rejtély nélkül áll előttünk, egyénisége néhány átlátszó tulajdonságban sűrűsödik össze. Ezek a tulajdonságok a külvilággal érintkezésben meg nem változnak, ellenkezőleg mindig újból igazolódnak. Körülöttük zajlanak az események; a kép változatosságát éppen az ő egyformaságuk teszi szembeötlővé. Rendesen egy becsületes, rokonszenves, de az életben tájékozatlan, embereket nem ismerő, kissé gyámoltalan fickó hajszolódik mindenféle viszonytagságon át; újra meg újra pórul jár tulajdonságai miatt és újra meg újra győzedelmeskedik éppen ezek által. Lelke egyszerű tükörlap; hivatása, hogy a külső sokféleséget tükrözze, mögötte nincs mit keresnünk. A mellékalakok nem ritkán egyetlen élesen kirajzolt, rendesen groteszk tulajdonságban vagy örökösen visszatérő jellegzetes gesztusban zsugorodnak össze, anélkül, hogy életszerűségükből (persze csak a legnagyobbak kezén) bármit is vesztenének. Dickens zsánerfigurái halhatatlan példái ennek az írói eljárásnak.

A jellemregény hősét már nehezebben ismerjük meg. Egyéniségét fokozatosan bontakoztatja ki az író, sokrétű tulajdonságait lassankint fejti szét. Nyomon követi a külvilágra reagálásait, természetének belső fejlődését. A változatokat né-

hány alapsajátságra vezeti vissza, alakjának legbelső lényegét, «jellemét» próbálja megállapítani, amelyből minden lépését magyarázza, a legjellegzetesebb vonásokat keresgéli össze.

A lényegyet megragadó jellemrajz helyett új pszichológiai eszközök bukkannak fel a mai regényben, elsősorban Proustnál. Egyes kritikusai a személyiség szétbomlasztását látják a prousti lélekrajzban. Akik így gondolkodnak, a személyiséget teljesen a realista regényírók ábrázolta jellemmel azonosítják, holott az a lélekelképzelésnek csak egyik időleges, történeti s nem örök és egyedüli formája. A «jellem» fogalom általánosan ismert tartalmával valójában a voluntarisztikus és az ember erkölcsi lényét mindenkéféle helyező német metafizika gyermeke a mult századi regényben. A XVIII. század regényeinek lélektípusában viszont az akkor népszerű pszichológiai tanítás öltött alakot: a lélek érzéklések egymásutánja, a tudat nem más, mint benyomásköteg. Proust számára a bergsonizmus az uralkodó csillagzat. A bergsoni tételek lehetnek tévesek, mindent változásban feloldásukkal veszedelmesek, művészi felhasználhatóságuk ellen ez mit sem bizonyít. (Mint ahogy a szenzualista lélektan nyilvánvaló tévedései nem érintik a hatásából született regényalakok igazságát.) Különben Proustban hallatlan intellektualitás egyensúlyozza a bergsonista hajlandóságot. A jellemregény szuggesztioja alatt vádaskodók nem figyelik meg eléggé az ő inkább szintetikus, mint analitikus eljárását. Alakjait a különböző helyzeteknek és az idő múlásának megfelelően új meg új aspectben hozza elénk, de az egymást váltó formákat bámulatos erővel kapcsolja egybe, a lelkeket nem céltalan változtatja,

hanem folytonos rétegezéssel kiegészíti. A mai én alatt ott él, módosul és módosít a tegnapi, a kettő egybefonódik és együtt vár új tapasztalatokra, a jelen élmény a mult élő emlékeire rakódik, a friss képzet munkás régiek közé kerül. Mindenki számtalan formalehetőséget hord magában, megvalósít elmúltakat és még nem sejtett eljövendőket; mint egymásra fotografált arcok, olvadnak össze bennük különböző és mégis egy lények. Az alakok egyre teljesebbek lesznek, megállás nincsen, egy stádiumra sem mondhatjuk, ez a végleges, a lényeges. A «jellem» csakugyan elmerült a lélekfázisok sorában, de a személyiség nagyra nőtt s néha kísérteties gazdagságával retteg teti a kommentátort, például baron Charlus figurájában.

Pillanatmozaikokból rakja össze James Joyce hőseinek egy napi életét. Módszerében erőszakosabban újító, mint Proust, aki újításai mellett a XIX. századi regény minden értékes eredményét művébe olvasztotta s akit ezért látunk egyszerre betetőzőnek és kezdeményezőnek. Proust alakjainak legkisebb változását is gondosan megokolja, megkeresi az új lelkiállapotot sejtető előzőket, az utolsó megnyilvánulás analogonjait, az egyszer fölfedezett sajátságokat szüntelen utalásaival emlékezetben tartja, megfigyeléseit számos képzet-szállal fűzi embereihez. Joycenál a lélek gondolat-törmelékekből közet módjára alakul ki; réteg borul rétegre, bennük száz különféle anyag, futó képzetek, érzéki impressziók, hangulatok, vágyak és megkívánások, ötletek, figyelemfoglalkoztató apróságok, bőséges és rendetlen emlékképek halmozódnak sűrű tömeggé. Hosszú gondolatsorok peregnék le hőseiben, úgyszólván minden logikai

kapcsolat nélkül. Az asszociációk játékát tisztára a véletlen szabályozza. Nemcsak a külső, belső érzékelések, de a fogalmak felületes hasonlósága, a szavak hangalakja szeszélyes ugrásokat indítanak el a lélekben, mechanikus ismételtetésbe, szójátékokba, önkéntelen hangutánzásba, sőt szógyártó, értelmetlen duruzsolásba csábítják a bémult öntudatot. Káprázatos nyelvi gazdagsággal és szabadsággal festi Joyce a belső élet áradását, mester a rohanó élmények rögzítésében. Persze ő is konstruál, hiszen a valóságban nincsen ember, aki annyi ideig és oly kitűnő összefüggéstelenséggel tudna áradozni, mint Simon Daedalus, Leopold Bloom vagy Bloom álmából felriasztott felesége.

A lelki folyamatokat minden kis részletükben, önmagukért bemutató elbeszélés váratlan fordulataival és újságaival a folytonos meglepetéseket tartogató történésregény hatását éri el. Külső eseményekre alig van szükség; egy séta közömböt felszíne vagy semmitmondó párbeszédnek mögött érezzük meg a bonyodalmat, izgalmas erők működését. Hans Castorp lélekcsereje, Clarissa Dalloway és Peter Walsh egy napjának lelkükben tükröződése, Giraudoux marionette-alakjainak szerepjátszása — fantáziánkat, idegzetünket, értelmünket foglalkoztató kalandok.

Még egy tipikus, közös vonást találunk az új regények emberábrázolásában. Az író fölényes teremtményeivel szemben és fölényét léptenyomon kimutatja; mintegy az olvasóval szövetkezik ellenük. Nincs meg benne a naív jóindulat, mint Dickensben, aki kedvenceinek örömét, bánatát megosztja, félti őket és haragszik az ellenük áskálódó gonoszokra, de nincs meg a flauberti

kegyetlenség sem, amely nem kegyelmez a lemez-telenített léleknek és korbácsoló jelzőkkel üt új meg új sebeket rajta. Irónikus, játékos fölény az övé, talán Meredithéhez hasonló, a fürkésző kíváncsiság, az élesenlátás, az illúziótlanság fölénye. Lélekrajza annyira biztos, hogy leleplezésnek hat; szerető és mégis gyöngédtelen. A naturalista regényíró nem mert túlközel lépni alakjaihoz; lejátszatta velük a drámát, de közbe nem szólt. A mai író szerző és rendező egyszerre, megakasztja a jeleneteket, véleményt nyilvánít, tisztában van minden szereplő értékével, gyengéivel és a próba sötétjében a nézőtérre belopódzott idegen, aki boldogan fecsegi ki az ellesett intimitásokat. A fölény persze a legegényibb formákban jelentkezik. Giraudoux a figuráit egy-két pompás meghatározással, találó hasonlattal állítja talpra; életértés, gyors tájékozódási készség, emberismeret teszik sikerét lehetővé. Proust percre nem lankadó éberséggel követi embereit; nincsen arc-rándulásuk, gesztusuk, szavuk, amit észre ne venne, mellettük vagy ellenük föl ne használna. Még hangjuk modulációjával is elárulnak néki valamit magukból. Thomas Mann kegyetlen átvilágításában a beteglélek titkai oly engedelmesen foszlanak szét, mint húsuk a röntgensugarak adta képen. Művészi biztonsága, intellektuális iróniája diadalt ülnek Joachim Ziemssen fenséges-szánalmas sorsának vagy Naphta és Settembrini összecsapásainak rajzában. Joyce, miként Proust, szívesen gúnyolódik hőseivel; beszélgetéseket idéz s az ártatlannak látszó mondatok mögött az író kaján rendezése működik, a beszélők öntudatlanul és csak figyelő szemnek észrevehetően elárulják titkos gyengéiket. Vir-

ginia Woolf az alakjait gondolataikban, belső monológokban lepi meg; valósággal kifacsarja lelkük tartalmát, elhagyja az egyiket, a másikhoz nyúl, hogy kisvártatva újból visszatérjen az elsőhöz. Fáradhatatlan vallató, fölényes bíró.

Az író és a regényforma.

A nyelv, az irodalom a művészet fejlődését az uralkodó nyelvi, illetőleg stílusforma sablonosodása elleni küzdelem viszi előbbre. Ma már tudjuk azonban, hogy a közkeletű akció-reakció magyarázat túlságosan egyszerűsíti a problémát. A stílusváltás továbbfejlesztés is, nemcsak visszahatás, nem törés, hanem átmenet. Az érvényben lévő kifejezési eszközöket az újítónak is el kellett sajátítania; de a találás izgalmá helyett ő már a tanulság nyugalomával használta őket, míg végre maga a közömbösség válik idegesítővé s a feszélyező megszokás ébreszti fel az újító kedvet. Minden stílusforma így kétszer hat erősen, születésekor és szétbomlásában. A véget a stíluselemek önállósulása jelzi; a művész vagy író már nem vállalja át magátólértetődően az egészüket, hanem különbséget tesz, válogat köztük. Egyeseket raffináltan, végletekig fejleszt, felhasználva minden bennük lappangó energiát (így láttuk ezt a modern regény lélekábrázolásában), másokat végkép elhagy, lényegesnek tesz meg eddig számba alig vett motívumokat, ornamentikai szeszélyét követve változatok tömegét szövi a megszokott alapanyagba és folytonosan változtatva a régit, végül is egészen újat és eredetit teremt.

A huszadik század regényírói számára a naturalizmus volt az adott téma, amelyből új dalt

kellett komponálni. Invenciójukat, hangszerelésük gazdagságát jól értékelhetjük az elbeszélőstílus átalakításában. A naturalista író számára a folyamatos, homogén, egy stílusformát művészi gonddal végigvezető előadás volt az ideál, akár a flauberti impassibilité, akár a goncourt-i szintelen «tényeket» közlés, akár a dosztojevszkiji mitikus pátosz útján próbálta megvalósítani. A modern regényíró egyhangúnak érezte az egyöntetűséget és stílusbontó lett; nyugtalan előadásában hangot, modort, intenciót cserélget, nyelvi ötletekkel símul a lélek kaleidoszkopszerű változásaihoz, össze nem illő stíluselemeket erőszakosan egybeforrasztva burleszk sikert ér el. Alakjainak érzelmi magukfeledtségét vagy lelkes emphasisát gúnyos, visszaszívó, józanító megjegyzésekkel kíséri, az olvasót nem engedi egy hangulatban zavartalan elmerülni, bonyolítja a benyomásait, megnehezíti állásfoglalását. Giraudoux metaforák csapóajtóin át szökteti az olvasó figyelmét a legkülönösebb vonatkozások felé. Proust utólérhetetlen a stílusmimikriában: marquis de Norpois diplomatafordulatait, Brichot professzoros beszédtemáit, majd háborús cikkeinek frazeológiáját, Mme de Villeparisis és a többi társasági hölgy csevegésmódorát, mindnyájuk királynőjének, a Duchesse de Guermantes-nak legendás szellemességét egyforma utánzókézséggel és egyforma iróniával tudja visszaadni. Thomas Mann az orvosi hangnembe átültetéssel visz új feszültséget a testiség örök témájába, amely a naturalizmus kitergető leírásaiban csak erejét veszítette. Az érzéki képzeteket hűvös műszavakba bujtatva, a testet elemeire bontja szét előttünk, arra a riadt gyönyörködésre számítva, amit a

laikusban az életműködés titkainak megismerése mindig felébreszt. (Mme Chauchat röntgenképe, jelenet az őt ábrázoló festmény előtt Behrens szobájában, a professzor előadása a bőréről, Hans Castorp szerelmi vallomása.) A farsangi mulatságban kirobbanó vallomás hangját egy másik, vakmerő fogással is transzponálja; az egész, lapokon keresztül, franciául íródott. A német szövegbe a francia mondatok oly valószínűtlenül illeszkednek bele, mint ez a lázas éjtszaka Hans Castorp életébe. Legtovább megy a stíluscserében Joyce. Célja többnyire irónikus; az írek határtalan nemzeti önérzetét vidéki újságok dagályos modorában mutatja be, kis kocsmái eseményeket a krónikák ünnepélyesen merev hangján ad elő. Egyszerre megszakítja az elbeszélést és Leopold Bloom részeg álmát fantasztikus színdarabbetétként írja meg. Az utolsó előtti fejezet katekizmus formájú, kérdések és feleletek váltakoznak, stílusa a kereskedelmi és tudományos nyelvnek és mester-séges körülírásoknak különös keveréke. Az utolsó fejezet negyvenoldalas monológ, amelyet alig szakít meg néhány bekezdés s valahol a félúton meg a végén egy-egy árva pont képvisel benne minden írásjelet. Ha még tudjuk, hogy kották is vannak a szövegben, igazán nem kívánhatunk nagyobb változatosságot.

A stíluscserélgető kedv mellett még egy, mélyebb tendencia is munkál az új írókban: a regény valóságillúziójának megbontása. A naturalista író gondosan ügyelt arra, hogy az elbeszéltek fiktív voltát a regény menetében el ne árulja, a bemutatott képekben a maga önkényes formáló munkáját lehetőleg feledtesse. Története falként húzódott közte és az olvasó között, elvágyva minden érint-

kezésüket. A régi regények olvasói ellenben jól ismerik azt a kibillenő érzést, amellyel rendszeren a fejezetek vége felé az események öntudatlan résztvételéből visszazökkenünk az olvasó szerepébe, házak, tájak, emberek pillanat alatt összerúgnak az írott szó tudatába s mindezt az író személyes közbelépésére, aki bűvészmutatványa befejeztével közvetlen hozzánk fordul. Megjegyzései kettőnk magánügye, a fantómmá feloszlott regényalakoknak többé nincs köze hozzá. Illuzióbolygató fordulatokat tart készen, amelyeket ügyesen felhasznál elbeszélése külső tagolásában. Beesteledett és hőseink megszállnak egy fogadóban. Amíg alszanak, te olvasó és én is, a mesélő, megpihenünk; vége a fejezetnek. A szerelmesek hosszú távollét után egymásra találnak. Hagyjuk őket egymásnak örvendezni, bizonyára sok mondanivalójuk van. Nézzünk másfelé; kezdődhet az új fejezet. Máskor az író bejelenti, hogy fáradt és mára kénytelen abbahagyni az írást; egyszerű módja a jelenet befejezésének. De nemcsak záróakkordnak, hanem az elbeszélés közben is szívesen szóbaáll az olvasóval, véleményét kéri alakjairól, aggódik, hogy az események új fordulatával nem lesz megelégedve, mentegetődzik és kedvét keresi. S szereti kicsit az orránál fogva is vezetni, megtréfálni, rászedni várákozását. Fielding az *Adventures of Joseph Andrews* egyik részletében érzelmes kis szónoklatot intéz a hiúsághoz, azután megvallja, hogy csak rövid fejezetét akarta megtoldani vele. Sterne *Tristram Shandy* élettörténetében tipográfiai tréfákkal lepi meg az olvasót; egy helyütt üres lapok mesélnek bizonyára nagyon érdekes dolgokat. A szemfényvesztést programmá emeli és boszorkányos ügyességgel hajtja

végre Diderot egyik legjobb munkájában. (*Jacques le fataliste et son maître.*) Jakabot és gazdáját hirtelen szemünk elé dobja; nem hajlandó elárulni, honnan jönnek, hová mennek, hogy kerültek össze, mi céljuk a vándorlással. Mint a gyerek a szappanbuborékot, megteremt egy színes jelenetet, hogy kacagva pukkantsa szét a leleplezéssel: nem így volt, bár így is lehetett volna. Máskor ellentétes képeket rajzol a hőseivel törtétekről és tetszésünkre bízva, melyiket fogadjuk el igaznak. Sűrűn megakasztja az elbeszélést és közli velünk, csak tőle függ, hogy emberei megváltozzanak, az események egész másra forduljanak. Ingerkedik az olvasó kíváncsiságával; bábjátékos, akinek szeszélyes mozdulatait engedelmesen követjük, akárcsak alakjai.

Az írói önkénynek ezek a játéka a modern regényben az író és világa, az alkotás mozzanata és a teremtmények élete közötti problémák formájában térnek vissza. André Gide, aki eszközeiben egyébként alig újító, merész kézzel nyúlt hozzájuk elhibázott, de rendkívül érdekes munkájában. (*Les faux-monnayeurs.*) Edvárd, a főhős, regényt készül írni. Megfigyeli önmagában a munka genezisét; a lelkében egymásután felötlő terveket, a történet módosulásait gondosan följegyzi naplójába. Ugyanakkor valóságos életét regénye szolgálatába fogja, tervei szerint igyekszik befolyásolni az eseményeket s a vele törtéteket a képzelt keretekbe illesztgeti. Ám Gide nem elégszik meg az alkotás mechanizmusának, a képzelet és valóság kapcsolatának bemutatásával, hanem Edvárdal új regényformát is kereset, ami végzetesen túlterheli művét. Az alkotólélek furcsaságai különben már egy fiatalkori

munkájában is foglalkoztatták. (*Paludes*, első kiadása 1895-ben.) A főhős ott is egy témájától megszállott író, de a későbbi súlyos kérdéseknek még nyoma sincs. A fiatal irodalmár gúnyos szemével nézi költőfiguráját, aki kiszakad a való életből, minden barátját kétségbeejti, minden dolgáról elfeledkezik és szent lázban alkot kis együgyűségeket. A regényformát bontogató, elképzelt és életet egymásra játszó Gide már Pirandello kortársa.

Thomas Mannt nagy biztonsága és filozófiai érzéke segítik át a veszélyes pontokon. A fikciótudattal játékot űzve panaszkodik olykor, hogy az emberek, események kiszabadultak keze alól, szándéka ellenére fejlődnek; elhárítja magáról a felelősséget a történendőkért. Néha hatalmát érezteti, mesélő mindenhatóságát, jelenetszabdáló kénye-kedvét. Bámulatos hatást ér el időérzékeltetésével. Előadása tempójával az olvasót is elmeríti a szanatórium örökjelen időtlenségében, ahol az idő múlása és így értéke iránt eltompult minden érzék, majd váratlan gyorsuló ütemmel és riogató megjegyzésekkel kitépi bágyadásából. Máskor a sokasodó hetek, hónapok nyomását vagy Hans Castorp dátumokat egybemosó, ködös múlt élményét lopja át az olvasó tudatába. Majd az elmondás és tartalom időtartamának összefüggését kutatja elméletileg és bravúros művészi megoldásokkal. A regény legrejtettebb lényegére tapintva, magát az időt vallja elbeszélése tárgyának; «időregényt» ír.

Proust hőse, akiben önmagát rajzolja, a társasélet nyugtalan egyformaságában végre ráeszmél arra, hogy az ő hivatása környezetét és a tapasztaltakat megörökíteni. Fölmerül benne a regény

terve, a regényé, amely már szemünk előtt bonyolódik. Alakok bontakoznak ki képzeletében, akik a történet folyamán már megteremtődtek és jó ismerőseink. Keresni kezdi azt, ami már megtalálódott. Mindvégig aggódik, lesz-e ereje a nagy munkához, amiről írója már tudja, hogy sikerült. S amint a regény a végéhez közeledik, Marcel, a regényalak, tétova elhatározásain, tehetségében kételkedésén egyre jobban áttüzel a remekművét megalkotott író diadalmas elégedettsége, maga erejéről megbizonyosodása. A fikció menetét, bár biztos kéz vezeti, meg-megremegteti a célhozérés izgalma. Mire a regény befejeződik, Marcelben megérlelődött az elhatározás, hozzáfog az íráshoz, elkezdi a művet, ami éppen véget ért. A történet a valóságban volt kezdethez hajlik vissza, a megírás aktusához, látszat és realitás síkja villanva kereszteződnek. Különös káprázat vesz erőt rajtunk; barokk művészek idéznek fel hasonlót a képből a ráma kinyúló kéz, vagy a festett sugarakat folytató arany nyílak játékával.

*

A hasonló tulajdonságoknak közös lélektani alap felel meg a bemutatott írókban. Az elbeszélésnek elméleti fejtegetésekkel súlyosbítása, a mesterséges társadalomteremtés, a kavargó tudatállapotokat, a pillanatonként változó belső életet ábrázolás, játékos fölény az alakokkal szemben, a stíluscserélgetés, a regény menetébe a regényforma problémáinak belejátszása, a fikciót leleplezés, az olvasót zavarba ejtő fogások — intellektuális írói eszközök. A regényírásban is, mint más alkotómunkában, a háború után egyre nyilvánvalóbb az intellektus új önérzete. A gondolat

lassankint visszanyeri elvesztett tekintélyét, művészetet, irodalmat, életet irányító hatalmát. Lázadó alattvalói, az emberek, újból fejet hajtának fegyelmező ereje előtt.

Szememre vethetnék, hogy néhány példából vontam el az új regény tulajdonságait. De az újítás mindig kevesek munkája ; a háború utáni regényírók nagy többsége, bármilyen kiváló tehetségek vannak egyébként köztük, nem hozott lényeges módszerbeli változást. Amint a felhozott példának nem mindegyike kétségtelen remekmű (Gide *Faux-Monnayeurs*-je és Joyce *Ulysses*-e inkább úttörő kísérletek, mint befejezett, harmonikus alkotások), de valamennyi előbbre vitte a regény fejlődését, úgy egy sereg angol, amerikai, német, francia munkát említhetnék, amelyek jól sikerültek, élvezetesek, de mindenben ismert nyomokon haladnak. Különösen a francia regényírók fejlesztették művészi rutinná bizonyos megszokott formák kezelését, aminek különben megvan a maga irodalomkultúrai értéke és jelentősége. A regénytechnika átalakulását és valódi megújítóit¹ próbáltam ismertetni ; az ő kezdeményezésük lesz következő írónemzedékek mintájává.

² Mert az újításnak is megvannak a szélhámosai. Az amerikai Dos Passos (*Manhattan Transfer*) moztílusú például tisztára külsőségeken alapuló blöff, a nagy igyekezettel termelt »pszichoanalitikus« regények legtöbbjének olcsó érzéki hatás a célja, nem lélekábrázolás.

A PROUST ÉLMÉNY NYOMÁBAN.

Minden prousti alakkal kétszer ismerkedik a szerző és az elvarázsolt olvasó; először, amikor csak a neve zeng távoli képzeteket idézve, vagy a híre ver fel gyötrő vágyódást a közelébejutásra, vagy az először látott arc indít el bonyolult érzelme hullámokat, amelyek kiegészülést, igazolást, beteljesedést keresnek a további ismeretségben és másodszor a szívet szorongató, határozatlan, többé meg nem ismétlődő első mámor után, amidőn kezdetét veszi a birtokolás öröme, folytonos meglepetésekkel, de alapjában csak magyarázó észleletekben vezetve le a nagy megrendülést. Az első élmény töményméregként forgatja fel a szervezetet, a további már csak az akklimatizálódás lassú munkája; a képzelet lobot vetett s a valóság csendes, olthatatlan tűzzel izzik a nyomában. Így hat rám tíz évi szünet után újraolvasva, az idegen elvarázsolásból az anyanyelv otthoniasságába ültetve,¹ az emlékké vált és újra testi elevenességgel felbukkanó személyeknek, az előlegezett célzásoknak, motívumoknak most

¹ Marcel Proust: Az eltűnt idő nyomában (Swann)
I—III. Fordította: Gyergyai Albert

már teljes cinkos ismeretében a mű maga is, a prousti világ, egyúttal fiatalságom feltámadt világa. Mert gyilkos hatásának ez volt a titka: felfedezései együtt rohantak meg a magam, minden fiatal lélek egyszeri, mámoros, egész életünkre kisugárzó felfedezéseivel, a megfogalmazott szó lappangó gondolataimmal, az olvasás kéje az élet izgalmaival. Nehéz lett volna akkor elválasztani élményt, olvasmányt, cselekedetet, az elbeszélte ifjúkort és a megéltet, az enyém-tied-övé határait, az ént, amely egyszerre megsemmisült és óriásira nőtt a példakép nyomán. Szerencsés voltam, mert egyidős a könyv hősével s a mű alaphangulata egybeesett a fiatal ábrándokkal és az olvasmánynak kiszolgáltatottság édesen gyöttrő érzésével. Önállóságot keres, mégis csak tekintélynek hisz a kamasz; saját magát is csak a képzelt hősökön és a készen kapott gondolatokon keresztül érti meg, fogadja el és élvezi, esztétikai bálványimádó. Úgy ahogy az olvasástól kábult Marcel nézett fel íróeszményére, Bergotte-ra: «mivel meg voltam győződve, hogy ez a tökéletes elme csupa együgyűségnek nézné az én gondolataimat, annyira irtottam valamennyit, hogyha egyszer véletlenül őnála, az ő könyveiben találtam olyat, amire én is rájöttem már, — a szívem úgy dobogott, mintha egy Isten adta volna vissza, mintha szépnek és törvényesnek jelentette volna ki a világ előtt». Feszült befelé figyelés, korlátalan feloldódás az élményekben — a fiatalság e két pólusát remekmű még nem zárta tökéletesebben magába, mint Proust alkotása. Mert nemcsak az emlékezés öröme és a visszavágyódás vezette tollát, mint a legtöbb gyerekkort elbeszélőnél, hanem a képzelet akkori mechanizmusának kísérteties újraélése, jobban

mondva továbbélése olyan életszakaszban, ahol más számára már új idegszálakon fut az élet. Olvasója, ha fiatal volt, benne nem az «öreget» tisztelte, aki remekül emlékezik, hanem az évek látszatával dacoló kortársat, akinek csontjai együtt ropognak az övéivel s aki valami isteni csoda folytán számot is tud adni és milyen kimeríthetetlen ékesszólással a fiatalság zürös és néma alvilágáról. Proust a kamasz, aki végre kibeszélte magát.

Számára (s a következőkben egyszerre lesz róla szó, mint egyénről és a fiatalember ősképeről) egyetlen valóság van a világegyetemben: az éntudat. Minden belőle indul ki vagy hozzá tér vissza, mindenestre általa nyeri el értelmét; az élet drámai színjátéka csak arra jó, hogy afficiálja, az emberek, hogy gyönyörködtessék, a cselekedetek, hogy a választás lehetőségeiben tobzódhasson a képzelete. «Ist nicht der Kern der Natur Menschen im Herzen?» — kérdezte Goethe és Proust köteteken át szállítja az önérzetes bizonyítékokat. A lehetőségek tündérvilága az övé, kezdve az emlékidézés önkényén, a pillanatnyi érzékelésbe, színbe, ízbe, szagba belészorított multon, folytatva az idő kiforgatásán, a szemünk előtt összerótt jellemeken, ellentétes lélektani indokok egymásmellé sorakozásán (soit que . . . soit que . . .), a táj és városteremtésen keresztül fel a nyelvi bűvészetig: az én lobog istenülő gögben, a magánvaló képzelet, rontva és teremtve száz világot. «Képzelete önkényes örömeit» ünnepli a helynevekben is, Balbec, Velence, Firenze; csak ki kell mondania, hogy árásszák a képeket, amelyeket tulajdonképpen ő vitt beléjük. Ezért szereti a távolit és a határozatlant, melyet tiszta

konturokba önthet rájukgondoló elképzelése, formát varázsolva a káosz helyébe. A hely, ahová vágyódik, jelentősebb az életében, mint a hely, ahol van, a lehetőségek jobban izgatják, mint a valóság s ő, aki a legbámulatosabb leírásokat hagyta ránk, világosan tudja magáról, hogy rossz megfigyelő, «nem tudtam, s azóta se tanultam meg, mint korlátozzak egy erős élményt pusztán tárgyi elemeire». Gilberte szemekéjébe lesz szerelmes, pedig fekete szeme volt; de ha a szőke hajhoz társuló azur képzet és nem a valóságos látvány remegtette még a szívét.

A mű félálommal kezdődik, azzal a lélekállapottal, ahol a megzavarodott érzékek egy-egy helyzeti, testi benyomást, a környezet elmosódó képét váratlan, dús színjátékká dolgozzák át. A kis gyerek Combrayban még egy valódi laterna magica fényét táncoltatta a hideg falakon, a hős Golo ügetését Brabanti Genovéa kastélyához; de már a fantáziája jobban betöltötte a szobát, mint a tovasikló képek. S a mindennapos esti szorongásban, az anyára várakozás idegtépő izgalmában ez a képzelet már önmagát marcangolta, megint a fiatalság jellemző kettősségével, amely egyszerre élvezi, hogy kísérteteket tud felidézni s hogy ezek a mellére telepedve fojtogatják. A fiatal képzelet kényúr és rabszolga; gyönyörködik a hatalmában és retteg ismeretlen hatalmaktól; szeret borzongani, képességei birtokában szívesen emlegeti az elsötétülést. Ha meg beteg, kultuszt űz és erőt fakaszt a szenvedésből. Ideges gyerek, tartotta róla a nagyanya és család, az idegességet kitenyészteni, munkába fogni lesz korán a gyermeknek a vágya. A korlátok között is kicsikarni a lehetőségeket, a meglévő gyengék-

ből a hiányzó erényeket — a szellemi érés problematikája minden fiatalnál. Proust esetében testi leg is; az asztmát kellett gyötrelmes részletezéssel megismerni a halálig s átformálni fölényes erővel a műremekig. A képzelet, mint az álomban, vállalta a testi benyomást, hogy egy világot emeljen, változó, színes káprázatot a valóságos és egyszerű kín fölé.

«Néha épúgy, mint ahogy Éva Ádám egy bordájából született, álom közben egy nő született bennem, a combom egy kényelmetlen helyzetéből». A nőt, ha később nem is az álmodás szélye, de a valóság sodorja elébe, igazi élettől az ő rajongása ajándékozta meg. A nő a leghálásabb nyersanyag, — megint az ősi fiatal elképzelés szerint — amelyből a férfifantázia hoz létre műalkotást, belévetítve vágyait, szorongásait, boldogság és szenvedélyigényét, eszményeit és végzetét, a szépség iránti áhítatát és a gyönyörökhöz vonzódását. Ez a megteremtett nő azután a «végzetes asszony», a századvég és a fiatalság fantómja, akin tönkre megy a felidéző. Nem azért, mert tökéletes, hanem mert egyetlen példány, mindenki más-tól különböző, hiszen csak ő tudja képzeletét felkavarni, kiváltani azt a feszültséget és nyugtalanságot, ami Proust szemében a szerelem egyetlen ismertető jele. Így szerelmes Swann Odettebe, tudva minden hibáját, nyomban átpillantva hazugságain, megütközve a hervadó arcon, megbántva és megcsalva, mégis kiszolgáltatottan, felfüggesztett ítélettel, tehetetlen áldozatként. De egyúttal diadalmasan is, mert ez a szörnyű nyugtalanság a legbiztosabb jele a képzelet lobogásának, a teremtorőnek, amely mindig kínos, mint a betegség. «Úti és szerelmi ábrándjaim, — érezte

Marcel is — mintegy csak pillanatok voltak az én teljes életerőm együttes és hajlíthatatlan áradásában». Swann sem érzi másképpen s ábrándja erejét a felindultságon méri, amelyet kiváltott. A hiányérzet, a korbácsoló negatívumok adják meg számára a szerelem értelmét, nem az elernyesztő beteljesülés. Amikor először érez halálos ijedelmet az elkésett találkozáson, jön rá, hogy a nagy színjáték elkezdődött, amit a szerencsés találkozások addig nem tudtak megértetni vele. És hogy folytatódik, a féltékenységből tudja, a gyanúsítások és magyarázkodások orgiájából, amely egész szellemi, érzelmi képességét igénybe veszi, a kétségbeesésből, aminek kelletlenül várja elkerülhetetlen végét, ha egyszer ez a nagyszerű örület megszűnik. És hogy végül megszűnt, a fásultságból veszi tudomásul, a fáradságból, a váratlan üressé, céltalanná, tartalmatlanná vált életből. Lehet-e ennél fiatalosabb lélekállapotot elképzelni?

A nő mindebből alig vesz észre valamit, gyakorlati érzékével az eredményre ügyel, csak alkalmazkodó ösztöne súgja meg, hogy ne nézze le végleg a céltalan kavargást, a férfilelek viharát a pohár vízben. Odette nem különb, mint Gilberte (amíg a gyermek Marcel szerelmese) vagy később Albertine; látszólagos sokrétűségük mellett is mindnyájan csupán ürügyek, hogy körülöttük, szinte függetlenül tőlük, a férfivágy kitombolja magát, megfutva törvényszerű pályáját. Nem női alakok a regényírói jellemzés értelmében; meg sem közelítik egy Duchesse de Guermantes színes teljességét, a szerelemtől nem érintett asszonyokét. A szerelmet adó nő nem magáért és magában való Proustnál, szinte nem is él önálló életet, csak

vetülete a férfi életének, visszfénye a belső lángoknak, nélkülözhetetlen, de fiatal elbizakodással sokszor feleslegesnek érzett eszköz a szerelmi önkínzásban. «Szerelme sokkal, de sokkal meszszebbre terjedt, mint a testi kívánság régiói. Magának Odette-nek személye sem foglalt el benne nagy helyet. Ha az asztalán észrevette Odette-nek a fényképét, vagy ha maga Odette jött hozzá, alig tudta azonosítani a valóságot vagy a képet azzal a fájó s folytonos izgalommal, amely a bensőjében lakozott». A nőt, akibe szerelmes, megszürkíti, hogy annál ragyogóbban táncoltathassa rajta a képzelet laterna magicájának képeit, lehántja róla a valót, hogy fantomot ölelhessen, hogy ölelkezhessek önző önmagával. Örök fiatal élmény ez és tegyük hozzá, örök művészet, örök naivitás és örök bölcsesség, amely tájnak és nőnek a teljességét csak akkor élvezi, ha beléjük öltöztetheti a lelkét; díszlet, amelyhez ő, a férfi adja a — különben szintén céltalan — lényegét. «Die Frauen sind silberne Schalen, in die wir goldene Apfel legen», — mondotta Goethe Eckermannak, a másik művész, aki végig töretlenül fiatal tudott maradni.

De a regény ifjú hősének nemcsak élményhez és nőkhöz, a társadalomhoz közeledése is kiváltotta belőlem az évtársi elragadtatást. A fiatalember forradalmár sznob; kínos gonddal őrzi a függetlenségét, lázadó magányát, de ugyanakkor a közösséget valami csodálatos, titokzatos szervezetnek képzei, amely pazar pompában, a maga belső törvényei szerint virágozik; lélegzetvi szafojtva gyönyörködni kell benne mint boldog káprázatban, vagy dobni a bombát, hogy megtörjön szédülete. A társas élet csak a fiatalnak

szimbolikus szertartás, átlényegülés, magasabb szerepkörhöz alkalmazkodás, később hétköznapi lényének szórakozása. Nos, a mindennapiságból kivetkőztetést, egy-egy összejövételnek ősi misztériumok vagy szabadkőműves rituálék rangjára emelését senki sem érti lenyűgözőbben, mint Proust. Mint a beavatandók állomásai, változtatják egymást a nagyvilági fokozatok; jó és még jobb társaságok. Verdurinék szűkebb köre után a Duchesse de Guermantes háza, egyre nagyobb-szerű titkokkal telibb, fantáziabontó alkalmak, szakadatlan sora a felfedezéseknek, próbatételeknek, hogy a művet záró estély varázséjszakájában bekövetkezzen végül a nagy egyesülés és fölszentelődés, a tévelygő lélek befogadása. A prousti társaságjárás a zarándok útja, vallásos vagy vallást pótló ritusok megfelelője, folytonos megigazulás, erkölcsi tökéletességre törekvés. Swannt, a beavatottat, akit egyéni érdemei juttattak a születéssel kiválasztottak közé, szinte a világi szentség levegője veszi körül, de a különös rendnek megvannak a törtetői is, mint Legrandin, vagy bürokratái, mint Cottard, vagy rajongó novíciusai mint maga a szerző. S hogy Swanról Marcel szülei vagy Verdurinék nem tudják, hogy mi csoda környezethez van szokva és kegyet gyakorolnak a fogadásával, holott alászállott hozzájuk, olyan, mint az emberiség tévedése, amely sohasem ismeri fel a magasabbrendűt és kiválasztottat. Mennyi jelentéktelen izgalom, végül milyen örök dolgok körül!

Persze a titokká fokozás nem feltétlen ünnepeyes; ha így képzelné, nyomban szembetalálná magával eddigi szövetségeseit, a fiatalokat. A nevetés joga legdrágább kincsük, derűvel nézni arra,

amiben hisznek, leghozzájukillőbb képességük. Proust a társaságot, amelynek életmunkájával és szenvedélyes figyelmével rabja, nem veszi egész komolyan. A valószerűtlenségét élvezi, operaszertartásosságát, a játékká, díszletté, látványossággá vált életet, a konvenciók parádéját, a minden szertartásosság mélyén lappangó groteszkséget. Ahogy a barokk templomban a bókoló szobrok egyszerre áhítatot keltők és színpadiasak, elragadtatásukkal küzdők és a ruháik redőzetére ügyelők, ahogy barokk ünnepi játékokon operajelmezbe bújtak az udvari méltóságok s így emlékeztettek rangjukra (aranyos sugarak farsangi jelvénye idézte a napkirályt, pásztorruha a hercegnőket), a prousti összejöveteleken együtt kavargó a méltóságos a kacagtatóval, a szertartás a játékkal, az átszellemült burleszkkal. Amikor Swann a Saint-Euverte palota lépcsőházában felfelé halad az estélyre, kétoldalt lakájok hada, mozdulatlan szoborként vagy szolgálatára rohanva, megannyi fényes ruhájú, merev óriás jelzi az ünnepélyes óra céltalan szépségét, jelentéktelenül fontos izgalmát. Megannyi derék kispolgár, — veszi észre rajtuk — akik elég kényelmetlenül érezték magukat szokatlan ruhájukban és most mégis hivatást betöltők, a nagyvilágiság keretének megteremtői, akik között elfogódik a vendég szíve. «Úgy álltak bejárójuk íve alatt, pompázón s mégis népies kedvességgel, mint a szentek az ő templom fülkéiben».

«Benn a teremben egyszerre átélte a férfiúi csúnyaság benyomását, mikor a függönyökön túl, a cselédség látványát felváltotta a vendégeké». A derűs áhítat, amellyel a nagyvilági jeleneteket egészében szemléli, mint tableaut, új érzéssé éle-

sedik, ha az egyes résztvevőkről van szó, a kép után a személyről: elragadtatott iróniává. Nem flauberti góggal, ostort suhogtatva az alakok felett, nem is a dickensi kedély és együttérzés mosolyával, még francei kiábrándult fölénnyel sem, amit pedig nagyon szeretett, hódolattal és odaadó, lázas kíváncsisággal, hálásan figyel a remek példányokra, akikkel összehozta a sors, minden szavuk fontos, hangjuk minden árnyalata, mozgásuk, fejtartásuk, gesztusaik, minden tünet, amit észrevenni rajtuk s amiből lélektani következtetést lehet kicsikarni. Minden jelentős, ami testi-lelki mechanizmusukhoz tartozik; de akinek a szeme ilyen tic-ekre van beidegezve, mennyire bábúnak, pokolian mulatságos gépezetnek tekintti a legszeretettebb emberét is. A végletekig meglesni valakit, annyi mint ártalmatlanná tenni, kifejteni a tiszteletadó ruhából, hogy nevetséges meztelenül álljon a szemünk előtt. A prousti hősök nudista gyülekezetében nem marad fogyatkozás rejtett, szépséghiba kinevetetlen, mégsem leplezést érzünk, ellenkezőleg a megismerés szenvedélyét, tiszteletadást a rúttnak, mint a szépnek, ahogy kedvesében a közönséges és ellenszenves vonások is gyönyörködtetik. Persze nem naturalista módon túlozza a visszasat, hanem a költő és a fiatalember külön érzékével a furcsaságok groteszk eltorzulásán, a látszólag egészségesben is felfedezve a különöset, kórosat. Proust szerint a társasági lény, minden ember nyomorék, évszázados civilizációs szokások megviseltje, külsőleg-belsőleg hozzáidomult az érintkezés kívánta formáságokhoz; így van rendjén, hiszen a kultúra deformálódás, de így mulatságos is. Ha Laumes

hercegnő, a későbbi Duchesse de Guermantes, belép a Saint-Euverte szalonba s egész testtartásával azon iparkodik, hogy se fensőbbesnek, se leereszkedőnek ne lássék a kisebbrangúak között, ez a legmagasabb lelki kultúra kivirágzása és felér a legjobb bohózzattal. Proust a hasonló jelenetek leírásában nem fukarkodik sem a bűvölettel, sem a komikummal.

A tüneti lélektan, az önleplezések szenvedélyes gyűjtése benne magában is egy rosszul rejtetett vágyra, fiatalos ábrándra árulkodik: függetlenül az emberektől, reális kapcsolatba nem kerülni velük, csak a felnagyító és kicsinyítő, élvező és gúnyolódó tiszta szemlélet útján, közöttük és mégsem közöttük, húsból-vérből való Aeneasként testetlen, de érdekes fantómok között. A fiatal élet az idegen városban bolyongásra emlékeztet, ahol a hétköznapi élet nyüzsgése izgatott, hódoló panorámává terül szét előttünk, a ráérés jogán uralkodók előtt. Ráérő képzelet a legmámorítóbb hatalom, magány, amely nem szomorú és megalázott, ellenkezőleg diadalmas és gögös, visszahúzódás az énbe, de úgy, hogy szolgálatunkra álljon engedelmes díszletként a világ. Minden fiatalnak álma megsemmisíteni a létező környezetet, kötelékeivel és rendjével, változhatatlanságával és függetlenségével s félálomban újra építeni, titokzatossá és játékossá változtatva, hogy az igazi Balbechez sohase hasonlítson az a Balbec, amelyről ábrándozunk, a maguk életét élő fiatal leányok nyomába se léphessenek annak a virágzó látomásnak, amellyel nekünk éltek s a valódi társaság irígyen és elkáprázva tekintsen arra a soha nem volt eszményre, amellyé mi formáltuk a szerepét. Proust felszaba-

dító hatásának itt a végső gyökere; nemcsak a művészi teremtőerőben való hitet adta meg, mint a nagy írásmű általában, hanem idegpályáinkban felbolygatta a képzelet hatalmi tébolyát. Alapjában bennünket olvasóit is kelléktárába fogott be, mint az alakjait, síron túl figyelő ironikus szemmel, hogy ész és szív fiatal láza mint futja ki azután formáját, fenséges-mulatságosan ismételve meg a kénytelen lélektani egymásutánt. Kihűlünk, mint Swann, pedig tovább is úgy szeretnénk égni, mint ő, akinek oly csodálatosan sikerült: Marcel.

*

Tíz év után meghiggadva olvasom a megvilágosodott könyvet. Az első benyomás: mennyire ismerős! Részletei olyan hiánytalanul maradtak meg az emlékezetben, ahogy csak dallamok szoktak rögződni, egyetlen taktusukkal maguk után kényszerítve a kibontakozó melódiát. Az erős élményen túl, amit egy-egy nagy jelenet tartalmazott, a felépítés mechanizmusában van valami szabályosan ismétlődő, szoktató, emlékezetbe véső. Nemcsak a közismert visszatérő motívumokban, amelyek egyenesen zenei hasonlóságtól születtek meg; az alapvető témáktól (emlékezés, szerelem, féltékenység) a lélektani indoklásokon, emberek bemutatásán, társas képek elindításán keresztül egészen a pontosságot egyforma fordulatokkal kicsikaró stílusig rengeteg az ismétlés, a hasonló változat, anélkül, hogy az elevenség, a meglepetés rovására menne. Sőt az ismétlés ténye fokozza fel a várakozást, a jólismert ritmuson ringatózás az elkövetkező friss örömet, ahogy a hullámverés újra meg újra váratlan ajándék a testünknek. Mert ráismerni van

olyan, ha nem nagyobb esztétikai élvezet, mint megismerni s az élet gazdagságát nem kisebbíti, ellenkezőleg felfokozza a megszokás. A combray-i sétákon Swannék és Guermantesék felé a gyermek Marcelt a legapróbb részletekig egyforma rend tölti el soha el nem felejthető révülettel, tájék, sétaidő, szülői viselkedés beidegzett azonossága, ami mint elengedhetetlen szertartás idomul a választott irányhoz. Az apai vezetés jóvoltából ezredszer is váratlanul bukkan fel a hazatérők előtt kertjük hátsó kapuja, az apa újra meg újra büszke, hogy az utolsó pillanatig nem vették észre, az anya ezredszer is kész rajongani: «Bámulatos vagy!» És ki mérhetné fel a fáradt, álmos gyerek ismétlődő jóérzését, a testében szétfolyó édes zsibbadást, amint annyiadszor megérkeznek az otthonhoz. «Ettől fogva egyetlen lépést se kellett már tennem, maga a föld járt helyettem a kertben, ahol a szándékos figyelem régóta nem kísérté már a cselekedeteimet: a Szokás vett a karjaiba s ez vitt az ágyamig, mint egy kisgyermeket». Vagy emlékezzünk a szombatnap ebédjére, amely visszatérő friss izgalom, derű és ugratások szülője; a család aznap kis szabadkőmíves gyülekezet a beavatottak önérzetével, elégült nyugalommal, mert tudja, amit az avatatlanok nem sejtenek, hogy ez az ebéd egy órával korábban van a rendesnél. Ha van boldogság az életben, bizonyára az ilyen egyformán, békés-változatlanul megújuló élmények adják, a megszokás isteni rabsága.

A szokás Proust szemében egyik leghálásabb írói eszköz és egyik legerősebb lelki tartalom (a szerelem félelmetes kötőereje is a megszokásban van), de egyúttal erkölcsi fogalom is. Alapja a

polgári rendnek, a kitartásnak, nagyratörésnek, erényeknek. Nem éppen a hagyomány ünnepélyes és kicsit frázisos értelmében, nem mutatós tiszteletadásként a volt előtt: még csak az átmentett emlékek dédelgetésével sem, a legkevesbé elhatározottan, egyszerűen ösztönné vált gépiességből, ragaszkodássá sűrűsödött mindennapokból, az ismétlés értékévé nőtt kényelméből. Az igazi lekötöttség pátosz és érzelgésnélküli, a tárgyát át sem tekinti, egy-egy részletével lép otthonos kapcsolatba. A tájélmény pusztán helybenmaradás, a multtisztelet egyszerűen érdeklődés, a kötelességteljesítés időtöltés, a szeretet kitartás valaki mellett, csak éppen görccszerű, enyhülni, szünni nem akaró. Soha nem teheti magáévá, aki szaval vagy fecseg s érzéseit kitörésekben hasznosítja, mint például Bloch a regényben. «Szüleim nem ilyen barátot kívántak nekem... Akár ösztönösen, akár tapasztalatból tudták, hogy érzelmi kitöréseinknek nemigen van hatalma tetteink következetessége s életünk irányítása felett s hogy erkölcsi kötelmeinknek, barátainkhoz való hűségünknek, egy mű elvégzésének, egy életrend betartásának sokkal biztosabb alapot nyújtanak a még olyan vak szokások, mint az érzések pillanatnyi, heves és meddő fellendülései». Még a bűnt, a következő részekben feltáruló Szodoma és Gomorrha fertőjét is enyhíti a szokással magyarázás, következetességében erkölcs van és szépség. Charlus báróban a romlottság nő meg jellemmé, Bayard lovag ő a szennyben. Az erény és boldogság szokásokból született; de ugyanígy a vétkek és a tragédia is. A lélekismeret magával hozza a bocsánatot. Proust morálja, amelyet gyakran számonkérnek tőle, az éleslátás; leírja a jóra és

rosszra való hajlandóságot, a felmagasztalást iróniával, az elbukást száanalommal ellensúlyozza. Igazságot próbál tenni, ami az emberi és írói erkölcs lényege.

A szokás egyébként is a prousti lelkek összetartó cementje. Azt mondják róla, hogy nem ismer kész jellemeket s valóban alakjai szemünk láttára formálódnak sejtéseken, elképzeléseken, sőt tévedéseken keresztül, aszerint, mint lépnek be az első személyben beszélő hős tudatába. Alakulnak és sohasem teljesek, egy-egy fénysugár esik rájuk, sohasem egész megvilágítás. Némelyik, mint Albertine, szántsándékkal marad meg végig bizonytalanak, másik, mint Charlus a nyomasztóból nő meg titkozatossá; mindegyik tartogat valami meglepetést, egy újabb érzelmi fordulatot, ha mást nem, az öregedés testet-lelket torzító színváltozásait. Mégis (és ez jól kitűnik az újraolvasásból) már az induláskor in nuce egyesítik magukban az összes lehetőségeket, a lélek nehézkedési iránya nyomban meg van adva, a viselkedés árnyalatai az első perctől a bekövetkező szerepről vallanak. Mindnyájan kisebb-nagyobb mániák foglyai, ha a legártatlanabbakéi is; s a rögeszine a szerző jóvoltából ott ül az arcukon, irányítja a mozgásukat, mindennapi életüket. Írójuk a róluk való gazdag tudását részletekben adagolja, de alig tudja titkolni, szeret nyomban indokolni, magyarázni, vagy egyszerűen árulkodni. Célozgatások, utólag érthető elejtett megjegyzések kísérik a szereplőket első megjelenésüktől, jelzők, amelyek az olvasók számára semmit, csak néki jelentenek titkos örömet. Ahogy az első részben a későbbi szerkezet legtöbb motívumát elbujtatta, még csak nem is kompozíciós szándékkal, inkább

az emlékezés játékából, majdnem azt mondhatnám tehetetlenségből, a kísértésnek ellenállni nem tudásból, mindent megértés kedvéért, az itt bemutatkozó emberekben is szívesen tárja fel a gépezetet, amelynek bonyolult mozgatásában nemsokára remekelni fog; a szerkezet maga alig változik. Bármilyen csodálatos társadalmi emelkedésen megy is keresztül a regény folyamán Mme Verdurin, a «petit clan» úrnőjeként megismert zsarnokoskodása, kicsinyessége, művészeti sznobizmusa megmarad. Odette az előkelő házasságok változatos útján is őrzi lelki kokottságát. A Duchesse de Guermantes, amikor Mme de Saint Euverte fogadóestjén szeretetreméltó Swannhoz s megszólja a többi vendéget, egyszerre levizsgálja nagyvilági biztonságából és a «guermantesi» szellemből, amelyet írója annyit fog elemezni a következő kötetekben. S Françoise paraszti konokságával, hűségével és váratlan ellenkezéseivel, a család iránti vak ragaszkodással és ősi multból örökölt rangérzékével milyen hamar érezteti a magatartást, amit majd Albertine-nel szemben vesz fel annak idején. «Françoise úgy tisztelte, mint egy görög tragikus költő, a családtagokat összekötő szálakat», halljuk itt róla; képzelhető, hogyan fogadja az illegális szerelem útján betolakodottat, akit nemúri származásáért is lenéz. A csirkét habozás nélkül levágja, távoli szerencsétlenségek megríkatják; nem lesz meglepetés a kegyetlen kíváncsiság, amellyel majd ura legjobb barátjának váratlan halálát fogadja. Különben Guermantes hercegnőt is nagyon kevésbé érinti Saint-Loup eleste, pedig közeli rokona; a kétfajta arisztokrata, a paraszti és az előkelő, egyformán kerüli a polgári érzékenységet. Erre a

magatartásra is előkészítettek az első mondatok, amiket Swannal váltott. Vinteuil leánya egykettőre felfedi vétkét a leleskedő gyermek előtt, ami még annyi bánatot okoz majd a felnőttnek az Albertinere gyanakvásban. Bloch zsidós hibáit nem veti le, ha a modora végül megjavul is, Brichot és Cottard végig karikatúrák, bár igen tiszteletreméltók, Swannban csupán színeződik, árnyalódik az a zsúfolt gazdagság, amit az első részben megismertünk, ahol persze ő a főszereplő. Talán csak a nagyanya később grandiózussá váló alakja marad itt még kissé ködös, mert az anya tölti be a gyermeki képzeletet. Mégis egyetlen jellemzésben egész szeretetreméltó lényét és a jelentőségét Marcel életében megértjük, ha már ismerős figyelemmel olvassuk: «Az ő szemében a jómodor és a finomság független volt a társadalmi rangtól. Áradozva mesélte, milyen választékosan felelt neki a szabó s kijelentette anyámnak: «Sévigné se mondhatná szebben», viszont a márkiné egy unokaöccséről, akivel ott találkozott, azt mondta: «Ha tudnád, lányom, milyen közön-séges!» Az újraolvasás legfőbb élvezete, hogy a kagylóból csakugyan zúgni halljuk a tengert.

A képzelet démoni hatalma helyett a szokás szívós ereje — ezt a szempontkülönbséget hozta meg a tíz év. Persze, az újraolvasás talán nem lenne ilyen kibékítő, az első szédületet csendes boldogságban feloldó, ha újból az idegen nyelv fűszeres, távoli illatokkal teli levegőjében történik meg és nem a gyermekségünk óta melengetett szavak hangulatában, az anyanyelv lágy légkörében. Mintha a regény velünk együtt adta volna fel a kamaszos barangolást az ismeretlenben s térne meg az otthonhoz! Gyergyai Albert fordítása a

hazatelepítés remeke ; az eredetit áhítatosan tiszteli, de a magyar kifejezési lehetőségek önérzetével is eltelt, hajlékony és utánoz, de egyúttal pazarló bőséggel adakozik is, lelkiismeretes fáradsággal keresi a megfelelőt és könnyeden, elevenen találja meg a legszebbet. Nyelvezete szép, a szó ízes, el nem kopott értelmében s nem mesterkélten, kifaragottan az ; képek, szobrok, műalkotások helyett élő növényekre emlékeztet, húsos száakkal, hullámzó levelekkel, kinyílt, pompás virágokkal. Mindenesetre kerti növényekre ; ápolt, rendben tartott, nyesett bokrokra, egy-egy leírásában tündérszőnyeggé szőtt virágágyakra. A szavak, virágok lehetőfinom szirmai egyenrangúak a mintáikkal ; mintha az elrendezésük, a közöttük futó utak, a mondatok szerkezete, maga a park lenne kisimítottabb, áttekinthetőbb, mint az eredeti vegetáció. Olykor bizony az egyszerűbbé váláshoz a nyelvi ismerőségen kívül hozzájárult a fordító is, olyan többlettel, ami már szegényít. Hogy újabb hasonlattal érzéktsem az eljárását : zeg-zugos folyókat átvágással szoktak hajózhatóbbá tenni, átmetszve a kanyarulatokat, kiszárítva a vadvizeket. Nos, így egyenesíti ő ki néha a prousti kanyargó mondatokat, feloldja és gyorsítja a participiális szerkezetektől nehézkes menetet, a teljes hűség mellett is összeránt egy szándékosan körülíró fordulatot, a kötelező magyarosságon túl is írtja a jellemző apró mellékmondatokat. Egy-két példa : «Sans doute, dans le Swann qu'ils s'étaient constitué, mes parents etc.» nála egész pontosan, mégis a kelleténél áttetszőbben : «Persze az ő Swannjuktól rokonaim . . .» «L'angoisse que je venais d'éprouver, je pensais que Swann s'en serait bien

moqué» ugrálása helyett: «Azt hittem, Swann kicsúfolt volna az előbb érzett szorongásom miatt». «Disant qu'il lui semblait qu'elle le connaîtrait mieux», — «azt hiszi, hogy őt, Swannt is sokkal jobban megismerné». «Il n'était pas loin de voir quelque chose de providentiel dans ce fait qu'il se fut décidé à aller...» — «már-már szinte a Gondviselés intésének tartotta, hogy mégis elment». Proust stílusa a franciákat a 17. századi nyelvre emlékezteti, Gyergyaié teljesen modern. De lehetett-e máskép? És ha a fordításban azelőtt elképzelni sem tudott, terjedelmükkel, belső hullámzásukkal utánozhatatlannak érzett szakaszok mellé állítom az ő diadalmas mondatait, mindannak, ami érzéki és érzékeny, ideges és gyengéd hatás a prousti nyelvben, teljes illuzióját, a tájleírások remegő szépségét, a tökéletes váltanitudást az előkelő, pongyola, gúnyos, tárgyilagos, szárnyaló hangnemben, a párbeszéd hanghordozásának mesteri újrateremtését, a rengeteg nehézséget, amit észrevétlenül küszöbölt ki, az iszonyú munkát, amellyel megszerezte az olvasó könnyű gyönyörűségét, szégyellem magam a kifogásokért; mi értelme botlásokat keresgélni a sikerben? Évek fáradságosan nagyszerű munkája vár még rá a folytatással; hálásak lehetünk neki és hálás lesz a magyar irodalom, hogy vállalkozott rá.

A FIATAL SZÉCHENYI.

Az örökség.

A család. Széchényi Ferenc gróf szomorú öregségében szükségét érzi, hogy intelmekkel forduljon István fiához. Ne kápráztassa el a gazdagság, ne legyen elbizakodott a születésére, ne keressen vezérszerepet a társaságban, maradjon szerény, visszahúzódó és illemtudó. Főleg pedig dobja el a vallás- és erkölcsrontó regényeket, olvasson helyettük erkölcsös gyakorlati vagy hadtudományi munkákat. Aki kapta az intelmeket, találva érezte magát mindegyik hibában, aki írta, egy percre elmélázhatott a maga ifjúságán. Aranykötésű könyvek végtelen sora ködlött fel előtte, nyelvöltögető filozófusok, dévaj elbeszélők, erkölcstelen moralisták munkái, a régi szenvedély tanui, a frivol század elbizakodott gyermekei. Milyen jó volt ajándékozás útján megszabadulni tőlük s a nemzet könyvtárában eltemetni a bűnös multat! Az emlék, hogy a böles tanácsokat írta, átszaladhatott rajta és megbizsergette idegeit; de csak egy pillanatra s nyomban helyet adott a buzgóságnak, az új szenvedélynek. A gróf most annyit imádkozott, mint valaha olvasott. «A Prókátorok panaszkodnak, hogy midőn hozzámennék infor-

málni, ő Misét hallgat a szobájában, s' estve cselédjeit összegyűjti s' litániát énekel velök» — újságolta róla Kazinczy, aki végig megmaradt felvilágosodottnak.

Forrongó idők voltak és az egyén csak nehezen állhatott ellen a történelem sodrának. A forradalom véres árnyéka beborította a régi szépségeket, a kegyetlen megtorlások megbénították a régi lendületet. Óvatos és kiábrándult lett ez az ifjúságát vesztett nemzedék, amelyhez Ferenc gróf is tartozott; míg lassan-lassan az üres lelket betöltötte a hit. A gróf az évek folyamán fel-felcserélte titkárait. Az első — Hajnóczy József volt! A második már csak ártalmatlan világi könyveket fordított magyarra. Az utolsó, Pigay Antal vallásos iratok átültetésében lelte kedvét, amelyeket Széchényi a maga költségén adott ki. Leányát kezdetben Verseggy tanította hárfa mellett énekre, a pap, aki börtönbe jutott; később Hofbauer Kelemen atya volt a gyermekek nevelője, akit szentté avattak. A régi szabadkőműves társaság helyét a bécsi újkatolikusok foglalták el, Adam Müller, Friedrich és Dorothea Schlegel, Veit János s a megtért német, olasz arisztokraták. «Meinen guten alten Vater sah Papa Vitzay, als Atheisten, als brennenden Patrioten, als wüthenden royalisten, als Bettbruder und so weiter. So trugen ihn die Wellen, wie werden sie mich tragen»¹ — jegyezte fel naplójában aggodalmas sóhajjal István fia. (1820 november 21.)

Mégsem a hullámok vitték, hanem a sebzett lélek gyógyulást kereső ösztöne. Útja nemcsak

¹ Az idézetek mind eredeti helyesírással.

az övé, hanem az egész felvilágosodásé, amely heves rázkódásokon keresztül jutott el önmaga tagadásáig. S különös, az annyira ellentétes eredmény mégis magán viseli fogantatása jellegét. Az első szembeforduló nemzedék nemcsak műveltségét nyerte a felvilágosodástól, hanem gondolkozási formáit, dialektikus eszközeit, stílusát; a szabadgondolat kezéből csavarta ki a fegyvert, amelyet ellene fordított. A vallásos megújulás leglelkesebb harcosai, a friss ihletet nyert szerzetesek mellett, áttért protestánsok, kitért zsidók, a racionalizmus iskoláját kijárt franciák; hitbuzgalmukban ott izzik az ész türelmetlensége. A logika játékait megúnt agyvelő most misztikus örömökkal zsongítja magát és a kettő szenvedélyes végiggondoltságában nagyon hasonlít egymásra; a rokokószeszély a szertartások bonyolult szépségében talál kielégülést; az örökölt esztéta ízlés megkeresi a zsákmányát a katolikumban. A politikai visszahatás is a forradalom eszközeivel építi ki hadállásait. Bonald az ideológok, gyűlölt ellenfelei, merevségével sorakoztatja összezúzó érveit, Rivarol végsőkig fínomult szellemességgel tagadja a tagadást és a legnagyobb üldöző Metternich alapján vérbeli racionalista.

Egyet azonban végkép elvesztett ez az átmeneti nemzedék: a szórakozását. Olvasmányai el-kárhozódtak; minden, ami kényes ízlését kielégítette, tilos volt, ami újat kapott, csak az erkölcsait nyugtatta meg. A kavargó eszméknek kiváló prófétái mellett még nem született meg a művésze; a veszedelmes gondolatokat Voltaire képviselte, a magasztos elveket névtelenek. A stílus még a lázadók pártján állott. Az évszázad varázsától

nehéz volt szabadulni azoknak is, akik meggyűlöltek a századot; egy gróf Teleki József, aki röpiratban támadta a filozófusokat és kíváncsi tisztelettel zarándokolt el hozzájuk franciaországi útjában, jellemző példája a meghasonlott kortársnak. Egyik, nem lekicsinylendő oka lehetett ez a praktikus érdeklődés feltámadásának, a gyakorlati munkák felé fordulásnak, amit Széchényi is ajánl a fiának. A gazdasági problémák kerültek előtérbe, a mulattató franciák helyett a kötelességteljesítő angolok; a szórakozás helyét elfoglalta a tanulás.

Széchényi korának gyermeke volt, nagyvonalú könyvgyűjtésében, mecénáskodásában, a magyar irodalom iránti érdeklődésében (amely fiából hiányzott). Kónyi, Teschedik Sámuel, Pálóczi Horváth Ádám, Kazinczy, Révai érezték támogató kezét, a múzeum-alapítással leróttá nagyúri adóját a nemzetnek. Az elvek századvégi zűrzavara őt is megszállotta s megkínozta érzékeny idegzetét. Politikai meggyőződése sem tudott teljesen kialakulni, javaslatait legfelsőbb helyen nem vették figyelembe, az átalakulás szüksége és a forradalom réme viaskodtak gondolataiban. Hivatalvállalásai és meg-megisméltlő lemondásai mutatják bizonytalanságát. 1806 szeptember 14-én ezeket írta be Gessner «Memorabilien der Zeit» kötetébe (Dorothea v. Schlegel ajánléka), amit napi jegyzetekre használt: «resignirte ich alle meine Ämter, weil mich die lange Erfahrung überzeugte, dass nur Gott allein, aber keine menschliche Kraft mehr fähig seye, den Umsturz von Europa, folglich auch von unseren Constitution abzuwenden. Die wenige noch übrigen Lebens-Jahre wollte ich also meinen Kindern

währen». Reményevesztett politikus volt, aki nem hitt többé a megoldás lehetőségében s fatalizmussal viselte sorsát.

De — századához híven — lelke mélyén mindig hitt a dolgok lényegét megváltoztató elméletben. Memorandumai mellett titkon egy nagy összefoglaló munkán dolgoztatott «A korszellemről», amely hivatva lett volna az általános elégedetlenséget megszüntetni s minden bajt orvosolni. A munka mindmáig kiadatlan, bár gondolatai rendkívül érdekesek és Széchenyi fejlődésére nagyon jellemzők. «Exaltált 15 éves filozófusok, 16 éves doktorok, írók, recenzensek, önző, nagyra-vágyó, kozmopolita emberek» indították el a roszszat. A kritikai szellem hozta meg a közerkölcsök romlását, bankbukásokat, válásokat. A nevelés kivétellett az egyház kezéből, vallástalanná s eredménytelenné vált. A konviktusok eltörlése súlyos helyzetbe hozta az arisztokratákat; nevelőt kénytelenek fogadni, akinek vallásos és erkölcsi nézeteit alig ismerik. Egyébként a hivatalokban mellőzöttek s folytonos gúnyolódás áldozatai. A polgárság fényűző, a régi háziasság, kevéssel megelégedés, szorgalom kiveszett belőlük. A paraszt is megromlott, a katonaságban eltűnt az alárendeltség szelleme, filantrópikus érzelmek tolakodtak a régi fegyelem helyére. A büntető törvények nem elég szigorúak, a bűnösök nem méltányolják kellőleg. A kabinetek titkos tervei feleslegesen napvilágra kerülnek. A régi elv az volt: a király atyai gondoskodását nem kell a gyerekek előtt felfedni. Most a nép felizgatva ismerni akarja okokat, hogy ítéljen és sörházakban politizáljon felettük. Az újság- és röpiratírók visszaélnek szabadságukkal, minden jót nevetség-

gessé tesznek. A sajtószabadságot csak orvosi, gazdasági, technológiai, fizikai munkákra szabadna kiterjeszteni, de vallásos, metafizikai, filozófiai vagy államtudományi könyvekre nem. A recenziókat még az irodalmi lapokban is el kellene tiltani, mert rendszerint pártoskodók, a recenziós gondolkodására és hajlamaira jellemzők, nem a szerzőére s így az olvasót félrevezetik. Az iskoláztatás legalább az erkölcsi tárgyakban kerüljön újra papok kezébe s legyen egészében vallásos szellemű. De a politikai megbízhatóság mindenél előbbrevaló; még a vallásos könyveknél is ügyelni kell arra, nincs-e a fejedelem ellen irányuló fanatizmus bennük. A minisztereknek nem akar korlátlan hatalmat adni, a tisztviselők azonban mindenesetre erősen függjenek tőlük. Itt a legfőbb ideje a védelemnek, mert a liberalizmus már nagyon előre haladt, meglazította a kötelekeket, melyek a népet vallásához és uralkodójához fűzik, a következmények pedig kiszámíthatatlanok. A kezdet a vallástalan és tévútra vezető politikai könyvek eltiltása lehetne, azután a jobb felfogás terjesztésére megbízottakat kellene küldeni az országba, akik felügyelnének s a népet megnyugtatón, amíg a helyzetükön javítani lehet, — ezzel a «reális» javaslattal fejezi be a gróf egyszerre vonzó és elrettentő elmélkedéseit.

Ime a felvilágosodottból lett reakciós, aki érzi a nevelés nagy jelentőségét, ismeri a könyvek mérgét, ime az eszmék között élő, aki most az ellenkező végleten gyakorlati politikának szeretné megtenni elvont fogalmait. Mennyi éleselméjűség a hibák felismerésében, milyen éles túlzás a segítségben! A szavak határozottak, a hosszadalmas fejtegetések mögött mégis érezzük a belső bizony-

talanságot. A felterjesztések megalkotója haladó reformokat sürgetett, az ideges és szorongatott magányos dolgozó legszívesebben visszafordítaná az idő kerekét; nemzetét előre vinni, az emberiséget megállítani volna jó. Orvosságai nagyrészt erős adagolásban szállította az udvar új kormányzása; mégis hol a kedv, amely ellenmondás nélkül tudná vállalni a szolgálat feladatát? Az arisztokrata a patriarkális uralom aranykorszakát kívánja vissza; miért hát a belső ellenszegülés az atyai kéz megvalósított hatalmával szemben? Ugyanazt akarja, amit ők akarnak, csak valahogy másképen és ezt a máshogyant nem tudta kihozni magából. Fiatalságát elvesztette, a férficélok eléretlenek, öregsége kilátástalan, — a lélek nyugtalanul keresi életének értelmét s összegezi tapasztalatait. Gyöngeség, bágyadt kezdemények, meghasonlás, de fürkésző öntudat, meg nem tört gondolkodás az apai hagyaték, határozatlan csírák, amelyek kifejlődhettek volna a metternichi céltudatosságig és eljutottak a robbanó lendülethez s az önmarcangoló összeomláshoz.

Széchenyi István nagyon szerette az apját. Katonáskodásából, utazásaiból hosszú leveleket küldözget haza, ahol csak néhány kedveskedő sor jut az anyának (aki különben is színtelenül vonul meg a háttérben), a többi bizalmas megbeszélés, tartalmas beszámoló és ki-kitörő vallomás az apának. Embereket jellemez néhány mulatságos vonással az értőnek s felfedi magát a megértőnek. Pénzt kér, rengeteget költ s tele van önváddal a pazarlásáért. Hangulata levélről-levele változik. Egyszer teljesen beleéli magát pályájába, a kötelességteljesítéssel lép majd az apai nyomokba. Máskor elfutja a türelmetlenség; mi

lehet belőle? Csigalassúsággal, à force de l'âge, egy öreg merev generális! Elég ez neki? Az apjának más céljai is voltak. Olvasni, tanulni, rengeteget utazni, világot látni, s valahogy, még nem tudja hogyan, használni nemzetének. Ez a hivatása, itt rója le fiúi háláját. De megrohanja a kétség: ő tűz ki ilyen célt felületes, szétszórt tudásával, elfecsérelt idejével? Még helyesen írni sem tud (ne mutogassák a leveleit!), az ambíciója csak hiúság, az ereje csak szemfényvesztés. Az apja meg fog bocsátani. «Sie fordern nicht seinen Namen in denen Zeitungen zu lesen, seine Brust mit Bändern umzingelt zu schauen. Sie drücken ihn herzlich an die Brust, wenn er ein guter Mensch ist, den Gott und seine Nebenmenschen lieben». (Levele 1818 dec. 14-ről.). Ó, ez a szakadatlan nyugtalanság, életunalom, értelmetlen szenvedés, amihez gyermekkorra óta hozzászokott! Csak az apai áldás, amit a levelekben kap, teszi őt rövid időre kimondhatatlan boldoggá és elviselhetővé szomorú életét. Tudja, hogy a fájdalomban is van mintaképe.

Apa és fiú egy ponton találhatnak legigazabban egymásra, az első hívalkodóbban, a másik szemérmesen. Az egyik felvilágosodott volt, a másik gyakran cinikus és megmosolyogja az apai gyöngeséget; mégis a hit megrázza őket és egybeborítja. «Zeigen, Sie, guter Vater, diesen Brief keinen Menschen, ich bitte Sie, — nicht, dass ich mich schäme, — meiner Religion Formen und Gesetze genau pünktlich zu beobachten, — weiss Gott — sondern Sie wissen — wie leicht man für einen Hypocriten gehalten werden kann, wenn man einen jungen Mann, der das Leben genießt und liebt, spielt — und in einem Brief mit solchen

Sachen als Gebeth und Beichte, sich prahlt. — Es is vielleicht auch nicht Recht, dass ich Ihnen davon sprach und noch sprechen werde». (1819. április.) Meggyónt s zokogva bánta meg bűneit, órák teltek el a fájdalmas megigazulásban.

Az osztály. Széchényi Ferenc aggodalommal nézte, hogy a fényűzés szélesebb rétegekre terjed ki, megrontja a polgárságot, lehatol a parasztkig; ugyanakkor panaszkodott, hogy a mágnás kénytelen a régi pompáról lemondani. Polgári ítéletünk felháborodik; hát már a pénzzel megszerezhető kényelmes élet is születési kiváltság legyen? A gróf azonban nagyon elcsodálkozott volna ezen az ellenvetésen. Ő nem előjognak érezte a maga és társai lukszusát, hanem feladatnak, osztálya természetes kötelességének, amely más légkörbe átültetve, más életműködésű környezetben alkalmazva, csak züllesztő lehet. A polgári jellemet, a paraszti egészséget védte a fölfelé lesőkkel szemben, korcs utánczás helyett saját lényegük fejlesztését várva tőlük. Az ő arisztokrata elkülönödése (mint minden igazi osztályöntudat, a mai proletáré, aki élesen elválasztja magát a polgártól, vagy az örök paraszttól) alapján a társadalmi rétegeződés tisztelete. Az emberek egyformák, a csoportok különbözők.

Egész lényében a nagyúr mutatkozott meg, ahogy külföldi áramlatok hazai típusaként nálunk is testet öltött. A műveltség századának kifinomodott ízlésű vezetőembere, az alkotók mellett a gyűjtő, szenvedélyes irodalmárok között a bőkezű pártfogó, az ész és a tehetség elhivatottjai előtt a magatartásával és életmódorával példaadó. Literátor és mecénás; az irodalomszocio-

lógiai kapcsolaton túl erkölcsi erő rejlett e jellegzetes kettősségben, az érdem és a személyiség egymásra utaltsága, egymást szolgálása. A két fajta lélek együtt formálódott, még ha lázadó is volt az egyik s gőgösen zárkózott a másik és amidőn a forradalom robbanása szétvetette őket, mindkettő mélységesen érezte a megrázkódtatást. Bizonyos mértékig morális igazolását és élettartalmát vesztette el a mágnás, irodalmi képzeteknek jórészt az író. Széchényi Ferenc vallásos rajongása, Kölcsey és Vörösmarty nemzedékének tárgyaltan ősi dicsőség-kultusza nagyszerű pótlékai egy letűnt, elevenebb, közvetlenebb, pontosabb élménynek.

De vajjon valóban megvolt nálunk is ez a példaadás, vagy csak idegen példák kísértése csábít a feltevésre? Volt-e magyar arisztokratikus kultúra? A válasznál egy döntő körülményt kell figyelembe vennünk: a XVIII. századi arisztokrata számára a kultúra nem egyéni teljesítményekkel megrohamozott eszmény, művészi vagy irodalmi feladat, hanem természetes életforma, gesztusai-ban megvalósított színvonal. Utazik és közvetíti a külföldi hatásokat, építkezik, berendezik kastélyát és szolgálja a művészeteket, pártfogol és szolgálja az irodalmat, alapítványokat tesz és szolgálja a tudományt. Alkot ő is a maga módján, sajátos területén egyenrangú a teremtőkkel. Szórakozni akar és kultúrát teremt maga körül; hogy jól érezze magát, előbbreviszi nemzetét.

Sammit sem jelentene a nemzeti kultúra szempontjából az a kétszáznál több kastély, amellyel Mária Terézia uralkodása alatt s után beépítik az országot az Esterházyak, Pálffyak, Zichyek, Csákyak és a többiek, köztük Esterházy Miklós

kis Versailles-a, amelynek kertjét maga «delineálta», híres ünnepeivel, színházával, pompás képgyűjteményével és Haydn karmesterrel, a pozsonyi, pesti, kassai városi paloták, Erdődy gróf pozsonyi operájával? Semmit sem jelentenének a nagyszerű magánkönyvtárak, a Sztárayak nagymihályi, gróf Csáky homonnai, a Bathyányak rohonci gyűjteménye, a pozsonyi Apponyi-könyvtár, mely csakhamar a közönség számára is nyitva állott, Barkóczy, Ráday Gedeon, Orczy Lőrinc, Prónay báró, Grassalkovich ezernyi könyve, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár? Nemzetietlen lenne egy gróf Esterházy Károly, egri püspök, akinek Eger annyit köszönhet, a váci bazilika építkezésének megkezdője, II. József reformjai ellen a püspöki kar megszervezője, gróf Barkóczy Ferenc primás könyvnyomdák, iskolák mentora, gróf Batthyány Ignác püspök, aki csillagvizsgálót alapít és tudós társaságot tervez, gróf Esterházy Ferenc kancellár, aki a tanügyi reformból veszi ki részét, gróf Viczay Mihály, aki Héderváron világhírű érem- és régiséggyűjteményt teremt meg, gróf Festetich György, aki az első gazdasági tanintézetet megszervezi, a mánások, akik katonai akadémia céljaira tesznek nagy alapítványokat? A magyar nyelvi műveltség panaszkodhatna egy gróf Cziráky Antalra, aki 1791-ben joghallgató társaival «Nevendék magyar társaság»-ot alapít a magyar nyelv és irodalom előmozdítására, báró Orczy Lőrincre, gróf Teleki Józsefre, gróf Ráday Gedeorra, aki irodalmi működés, könyvgyűjtés mellett egy magyar színjátszó társulatot is akar szervezni (ami Bacszányi miatt hiúsult meg, ha hihetünk Kazinczynak), gróf Dessewffy Józsefre, Kazinczy barátjára, a

testőr írók bécsi magyar arisztokrata pártfogóira, gróf Széchényi Ferencre, akinél 1790-ben «litte-
rarius consessus» ül egybe a magyar tudós társaság felállításáról tárgyalni, az erdélyi mágnások kísérletére, hogy hazájukban (Döbrenteit jóval megelőzve) magyar folyóiratot indítsanak meg, az 1792—93-s reformmunkálatok fényes nevű kidolgozóira, tudósok utaztatóira, írók kiadóira? Ahol aránylag rövid időköz ennyi egyéni kezdeményt hcz létre, ott az osztály megtette kötelességét.

Az elidegenedés sokat hangoztatott vádja tehát nem állhat meg. Mágnásaink szellemét a kor divatja és a keleteurópai körülmények nyomása (gondoljunk a cseh, orosz, lengyel arisztokráciára) formálta kozmopolitára, szolgálataik nemzetüknek szóltak. Bécs varázsa uralkodott fogékony lelkeiken, aminthogy megejtette a kultúrára éhes köznemes testőrök és a lelkes polgári hírlapírók, Görög Demeterek, Kerekes Sámuelek, Decsi Sámuelek, Kulesár Istvánok képzeletét is, vagy a plebejus Bacsányiét. Bécs nemzetközi vonzást gyakorolt előbb rokokó bájaival, később, Ferenc alatt, megőrzött ancien régime-i külsőségeivel és ellenforradalmi romantikájával. A felvilágosodott Berlin után Bécs lett az eszmei megújhodást, vallásos elmélyülést kereső irodalmárok élményközéppontja s Dorothea v. Schlegel meggyőződéssel írta egyik levelében: «Ich sage dir, es ist jetzt in ganz Deutschland kein Heil, als unter dem Hause Österreich». Az udvar nagy kohója átlényegítette az idegent; elég Savoyai Jenő korábbi, Gentz, Adam Müller, Metternich akkori nagy példaira utalnunk. Nálunk is két egymásutáni típus élte meg Bécset; Kazinczy, aki boldogan sietett fel Mozart, a Belvedere s Denis városába és Széchényi Ferenc,

aki papokat, templomokat, katolikus ábrádozókat talált benne, többet, mint bárhol másutt.

Széchenyi Istvánnak is megvolt a maga Bécese. A bécsi kongresszus városa, a győzedelmeskedett ellenforradalomé, amely brilliáns mulatságokkal ünnepelte a bitorló bukását s a régi külsőségek feltámadását. Az arisztokrata fiatalság, amely ekkor itt összeverődött, már nem ismerte apáinak nyugtalan hányódását az eszmék és az események sodrában, problémátlanul és elégedetten adta át magát a szórakozásnak.

Az új nemzedék gyerekeklékekkel gondolt a forradalomra, olvasmányokban, mint a visszahozhatatlan tegnap gondolatvilágát, élte át a felvilágosodást, mentes volt a kiábrándulás és összeomlott életcélok szülte miszticizmustól is, elhagyta a régi modort, a birtokán élő nagyúrnak patriarkális pártfogását emberekkel s kultúrával szemben. Az új mágnás sokkal inkább osztályának tagja, mint egyéniség, inkább társasági lény, mint önálló, inkább reprezentál, mint teremt. Az írók s művészek köréből kiszakadva életcélját a hivatalban, politikában látja, nem amatőr többé és nem mecénás, számára előre kijelölt érdeklődési területeken mozog, nem tér le egyéni utakra. Főfoglatosság a társas élet, már nem az ancien régime szellemi szalonjaiban, hanem bálók, estélyek, elegáns ünnepségek külsőséges formáiban. Egymás közt él s ha kacérkodni kezd is liberális eszmékkal, jobban elkülönült a polgároktól, mint a forradalom előtt. Gőgje erősebb, hierarchikus érzéke fejlettebb. Eszménye a realista Metternich, világa az újjáéledt udvar, kedvence lakóhelye az örök Bécs.

Széchenyi fiatalságának döntő tényezője az

arisztokratikus társaság. Első benyomásai és szerelmei innen keletkeznek; a környezetébe illeszkedés veti fel életének, sorsának problematikáját, Magyarország felé Bécs lendíti.

Fényes nemzetközi társaság élvezi itt ekkor Talleyrand és Metternich diplomáciai párbaját, a császárok jelenlétét, a szép nők seregét, a szövődő intrikákat és viszonyokat. Thurn-Taxis hercegnő, Esterházy Pál felesége, a beauté étonnante, Széchenyi Sophie, Zichy Ferdinándné, a beauté triviale, Festetich Julie, Zichy Károlyné, a beauté céleste és Lobkowitz-Auersperg hercegnő, la beauté, qui inspire seule du vrai sentiment, a kongressus álló csillagai. S lady Caroline Meade, aki annyi kacér nő között külön kiérdemli a beauté coquette melléknevet, meg Saurau-Hunyadi Gabriella grófnő, a temperamentumosok közt is beauté de diable — Széchenyi első szerelmei. Karolina, «das reizendste und zugleich tollste Wesen, das man sehen konnte», az élesszemű és nyelvű Thürheim grófnő szerint, hangulatoknak odadobottságával a nagy szenvedélyt váltja ki sógorából. Szenvédélyt, amely nem a kielégülést keresi, hanem a nyugalanságot, nem a boldogságot, hanem az önkínzást, a vér megmérgezettségét, az idegek feszülését. Amíg él («rövid tavasz, tele zivatarokkal»), de különösen, amidőn összeropant kedéllyel váratlanul meghal, mily nagyszerű élmény egy izgalmakat kereső lélek számára! Széchenyi szervezete kívánja a fájdalmat, a megrázkódtatások villanyütései ébresztik erejét, a halálvágy állandó nyomása alatt szökik fel benne az életérzés. Energiátlansága, amely alapjában közömbösség az élet mindennapi színjátékával szemben, a különös, a kivételes érintésére lobban

át cselekvésbe; ezt azonban maga teremti magának fürkésző szellemével, érzelmeinek zürzavarával, csapongó hangulataival. Sohasem a valóság érdekli, hanem a valóságról alkotott színdús képzetei; a későbbi «nagy realista» valójában mesterséges álomvilágban él, ahol a dolgok elvesztik valódi körvonalait és eltűnnek, torzítva, ködösítve vetítődnek a saját lényegét kereső lélekre. A napló magányába a külvilág gyötrelmes lidércként húzódik be; az elejtett megjegyzések, az emberek véleményei, a társasági kudarcok és nevetségessé válások, a sikertelenségek és visszautasítások, az önbírálat megalázó szenvedélye, az olvasmányok keserű utóíze, a tragikus szerelmek itt százszorosan felerősödnek, hogy figyelmeztessék a különben közömbösen élő az igazi életre, aminek az értelme a szenvedés. Széchenyi az idegeivel s az idegeiért él, olvas, utazik, szeret, majd később dolgozik és alkot.

A társaság és a nők fiataliságának legeredményesebb izgatószerrei. Egyik nélkül sem tud megenni, mindegyikkel rosszul érzi magát. Társasági helyzete furka egyvelege a sikernek és háttérbeszorítottságnak. Beleillik arisztokratikus környezetébe nagyúri fellépésével, iróniájának villódzó ötleteivel, emberlátásával, mégis valahogyan kirí közülük; valami megmagyarázhatatlan félszegség, árnyalatnyi komikum tapad hozzá, nem veszik egészen komolyan. Érzi és hasztalan küzd az érzése ellen; egyszerre fölényes és megalázott. Büszke rá, hogy különbözik, szeretne mégis olyan lenni, mint a többi. Kifakadásaiból fojtott vágyakozás szól: minden mellőzés hallatlanul sérti. Liechtenstein hercegnő három hónapon át nem hívta meg ebédre, bár tudta, hogy Bécsben

van! A magáramaradó egyéniség keserűsége munkál benne, amely irigykedve nézi a síma beolvadót. Örök elkülönödés a sorsa, örök kívánczossággal a közösség felé. Társai, az osztály hiánytalan képviselői, kicsit megütődve, jóindulattal, nem nagy reményekkel, fölülről gyámolítón szemlélik excentrikus természetét és ő magában igazat ad nekik. A nők egy fokkal élesebben látják, pillanatokra megsejtik benne a rendkívülit, igazi, mély hatást itt sem tud elérni. «Vous n'avez pas du principes : beaucoup de Legerté — un coeur excellent — beaucoup d'esprit — et vous avez lu passablement dans votre vie — votre experience n'est pas grande. Vous avez un talent d'amuser le monde, et de donner une tournure agréable à toute ce que vous dites. — Vous ne saurez guère vous attacher — et l'amour reste constant dans vous — mais vous changes très souvent l'objet» — jegyzi fel naplójába egy angol lady első ítéletét. (1815. november 4.) Szerelmei is kicsit meghatva, kicsit mulattatva olvassák egzaltált leveleit, meghallgatják szenvedélyes vallomásait és máshoz mennek férjhez. Akikre talál, a szabályokhoz vannak szokva, nem a kivételhez. Új meg új hulláma a gyötrődésnek. A halott Karolina emléke kísért a szép Selina Meade iránti felfobbásban; Selina azonban nem érzi a konstelláció ízét és gróf Clamné lesz. Egy másik ostromolt az elkényeztetett kis Liechtenstein Henriette, aki nevet, ha reá néz s furcsa fejét látja; megkéri, elutasítják. Milyen érzelempazarlás a gyereklány naív kegyetlensége körül! Végül a tízéves emésztő vágy az elérhetetlen Seilern Crescence után: a kielégítetlenség örvényéből merül fel a tevékeny munka. Ez már megváltó szerelem — a házasságig.

A környezettől kapott sérülések váltják ki s erősítik az ellentét érzését az uralkodó formalizmus és a maga, még határozatlan tartalmat kereső szelleme között. Ami lényeges volt az apja nemzedéke számára, az ő benne is elvesztette értelmét; mégsem tud belenyugodni a keletkezett szélcsendbe. Szembefordul a közönnyel és símasággal, igyekszik lényegessé átformálni, ami külsőség, helyreállítani osztályának belső erejét, megteremteni a változott körülmények között új igazolását. Csakhamar ott fogja majd meg társait, ami lételemüké vált, a társas szórakozásoknál. De amidőn különválna tőlük s rájuk olvassa bűneiket és süllyedésüket, kínlódva érzi a végzetes hozzájuk kötöttséget, hibáik és erényeik közösségét. A szenvedésre hajlamos képtelen elszabadulni attól, ami szenvedteté. Ahogy Ady megátkozott fajából, úgy nem tud kiszakadni Széchenyi megtagadott kasztjából; mindkettő önmagával, legbelsőbb hajlandóságaival, legmélyebb természetével áll harcban, amikor környező világot tépi. Ady a kismes, Széchenyi a nagyúr forradalmár; semmi el nem távoztathatja tőlük paradox helyzetük szomorú következményeit.

Az összeomlás után a múlt arisztokratikus-patriarkális képe paradicsomi állapotként tűnik fel a feldúlt képzelet előtt. Paradicsom, aminek ő volt az ördöge. Tasnerhez írt megrendítő levelében (Döbling, 1850 szeptember 7) az önvád tomboló viharzásából kihangzik a vezeklés az osztály elleni frondeurségért is. «Én, a dicső Széchenyi Ferenc fia és Festetich György unokaöccse! Én tettem ezt! . . . Több igazi szabadság sehol sem volt, mint Magyarországon . . . Ha én az arisztokrátiát porba nem taposom, most Magyarország

divatban lenne, ō adná a tónust, und alles, was Intelligenz und Geld hat, wird Magyar... Ezelőtt a magyar mágnás külföldön mindenütt Nr. I., most alig tűretik. A magyar éppen fölvirágzásának percében halt meg».

A nemzet. Az új század első évtizedeinek nemzetélete a nyugalomé. Az Európán végigsodródó napoleoni hadjáratokat, az utolsó nemesi felkelés tragikomikus epizódját kivéve, mint egy hatalmas színjátékot szemléli a magyarság. Az induló hírlapok első szenzációikat találják meg a harci tudósításokban és olvasóikban az első irányítható közvéleményt, amely, bármi legyen az egyesek meggyőződése, egységesen nyilatkozik meg s foglal állást a világesemények mellett vagy ellen. Napoleon alakja, ha fel is gyűjtja sokak képzeletét, különösen az írókét, titkos rokonszenvet s örömet keltve sikereivel, politikai indulatokat nem kavart fel. Az erősen megjőzanodott és tömegekben is lojálissá vált magyarság óvakodik a kalandoktól.

A tizes évek jellegzetessége: a lojalitás demokratizálódik. Az udvari nemességhez felsorakozik a hivatalnoksereg, a különféle kamarai, helytartótanácsi, bírósági intézmények kisebb-nagyobb rangú, zömében magyar tisztviselői, akik mindenkori fegyelmük és testületi szellemük révén odaadó hívei is az úrnak, akit szolgálnak. Ferenc bécsi népszerűsége átcsap hozzánk, a patriarkális berendezkedéshez szokott lakosság hálás engedelmességgel viseli «atyai» kormányát. Az egyetemi oktatás teljesen a kormányhű eszmék jegyében folyik s nem marad hatástalanul a fiatal-ságra. Pozsony, Pest s más városok fejlődő élete

szorosabb érintkezést hoz létre a magyar és német polgárok között, Bécs adja meg a tónust; a divat is a békés kulturális vérkeringést erősíti. A sorra nyíló német színházakat főleg magyarok látogatják és kapnak ösztönzést magasabb igényekre a nemzeti színjátszásban is. A polgárosodás elsősorban gazdasági ügye, az elmaradottság érzése szintén erősíti a közeledést; a reformgondolat többé nem forradalmi úton akar megvalósulni, felülről vár támogatást. Legszeleőbb képviselője, Berzeviczy Gergely még a nemzetiséget is odadobná az anyagi haladásért.

A hódoló mágnás és a békés polgár között helyeződik el a «literaria respublica» forrongóbb hajlandóságú népe. A nemzet nyelvében él számukra s minden igyekezetük ezt az egyetlen kincsüket őrizni és gyarapítani. Az elsokasodott, szenvedélyes nyelvi vitákban, amelyek a tizenharmadik század utólérhetetlen irodalmiságát honosították meg nálunk, a formai érdeklődés, a fordításkultusz, az ízlésharcok éveiben háttérbe szorul a politikai gondolat; a lelkiismeret szabadsága, amit kimondatlanul is megkövetelnek, megfér bennük a dinasztia iránti hűséggel, a vezető rétegek tiszteletével, meg még az akadémikuskodó könyvcenzurával is, amelynek gyámkodását inkább mulatva, mint felháborodva tűrik. A negyvenes évek feszülő ellenállása még hiányzik ebből a hajlékonyabb fiatalságból, amelynek forradalmi eszméi inkább világnézeti ábrándozások, mint reális politikai programok. Érzékeny széplelkek, mint Szentjóni Szabó, a francia gondolat szerelmesei, mint Verseggy és Bacsányi, nyugtalan kritikai szellemek, mint Kazinczy vettek részt a Martinovich-összeesküvésben, amelynek vezetői

maguk is literátorok voltak. A börtön, amit elszenvedtek, nem övezi mártíromsággal őket, mint később Kossuthot és társait; keményen kell dolgozniok, hogy a gyanakvóvá vált társadalomban újból megtalálják a helyüket. Megszelídültek, vagy legalább óvatosabbak lettek; Kazinczy ezernyi levelében apró célzásokban bujkál a politikum, Bacsányit kényszerű hallgatás sújtja. A dunántúli írók Kisfaludy Sándor idilli szavára figyelnek, a tiszaiak előtt nincs más ellenség, mint Kazinczy, az erdélyiek élvezik majdnem-önállóságukat; minden elég jól van az elég jó világban. Vörösmarty gyerekkorát éli; az átlagíró lelkét, de még a kimagaslóét is a maga módján, Horváth István derűs optimizmusa ragyogja be. Kazinczy küzdelmét az adott határok között a teljes kultúráért, a magyarság önigazolását csak nagyon kevesen értik át igazi jelentőségében a kortársak között.

A művelődés vonzása Bécs felé visz; fékező erőt a megoszló írók mellett az a réteg képvisel, amely elzárkózott a kor kulturális áramlataitól: a középnemesség. Egy nemzedékkel később nagszerűen alkalmazkodni tud majd a liberális eszmekörhöz, amelyben jogi érzékét és retorikus hajlamát felfrissült formában élhette ki, a század elején azonban vidéki kuriába temetkezve él, az időkről tudomást nem véve, elhanyagolt gazdálkodással, ijesztő műveletlenségben. Az utolsó eszmei mozgalom, amelyben résztvett, az ellenreformáció volt, a felvilágosodás már nem ért el hozzá, az utolsó politikai ténykedése a kuruc harcok, aminek értelmetlenné vált dacát őrzi gondolkodásában. Bűne, de ereje is anakronizmusában van, a szívós ellenállásban, amellyel megveti lábát a

történelem sodrában. Csak a természetének megfelelő korszakokban ugrik ki (bámulatos energiával ilyenkor), különben begubózik, védi karakterét, viseli a maradiság ódiumát; átmenti az életét, magáét és nemzetéét, kedvezőbb időkre. A tizenkilencedik század kétszer lesz az övé, Kossuth és Tisza Kálmán vezérletével; a huszas évekig megnyúlt tizennyolcadik nem az ő világa.

Annál inkább a mágnásoké, akik a politika irányítói, az élet hangadói, a magyarság reprezentálói külföld felé s itthon egyaránt. A lojalitás éppen a közülük kiemelkedőkben válik problematikussá, hiszen a merev tagadás kényelmét ők nem engedhetik meg maguknak. A megoldás életkérdés számukra, a sikertelenség egyéni tragédiájuk is; az udvar és a haza ellentéte személyes sorsukon éleződik ki. Koruk színvonalán állanak, az új eszmékkel lépést tartottak, a reformok szükségét érzik. Látóköriük bármilyen széles, mégis az arisztokratáé, amelyből a legértékesebbek sem tudnak kiszakadni. A két Széchenyi sem, ha a fiú egy életet áldoz is az átalakulásra. Az osztály a közvetlen környezet, a nemzet a távoli háttér. Az apa szemléletében a kettő még nyugodt magátólértetődéssel olvad egybe, a fiúnál már sokasodó kétellyel. Széchenyi Ferenc számára az ország megnagyobbított birtoka; a vele való foglalkozás a jó földesúr kötelessége és érdeke. Lakó-sairól tulajdonképen nincsen ítélete, mint ahogy a családfő nem bírálhatja a házanépét. Ha aggódik is a sorsáért, problematikáját nem érzi, a «fajta» különösségének nyugtalanító tudata még nem fészkelte magát belé. A magyarság természetes adottság, jobbágyok, nemesek, főurak jól-rosszul berendezkedett társadalma, történeti emlé-

kek s néhány ismert alaptulajdonság a szemében, a hazafiúság világosan kijelölt feladatok összesége, út, amelyet nem kell keresgélni, biztosan, határozottan vezet a lépteit. Nincs víziója a nemzeti egyéniségről; angliai útjáról gyakorlati ismeretekkel tér haza, de elmaradottságunk nem súlyosodik rá a lét és nemlét kérdéseként; példákat lát, felhasználható lehetőségeket, javító módokat, nem eszközt az érzelmek felkorbácsolására. Világos jelül annak, hogy sohasem az úti «tapasztalatok» a döntők, hanem a lelki készség, amit elejükbe visznek.

Fiában korán megbomlik a patriarkális egyensúly. A kevés pontos képzet, amely ismerős arcokhoz és nevekhez, tudott tényekhez és körülményekhez, az elfogadott realitáshoz fűzte a nemzet életét, egyszerre megsokasodik és megzavarodik, kínzó talánnyá lesz. A tennivalók szürke tömegére ráborul a súlyos árnyék: van-e értelme az egésznek? Mi a magyarság rendeltetése, s mi maga a magyarság? Felébred az önismeret szenedélye s a környezet, táj és emberek, amely eddig megszokott díszletként vette körül a benne élőket, most sötét titkok rejtegetőjévé válik és gyötrődve várja a feloldó varázsszót. Az a gyöngéség, amellyel az apa magához ölelte magyarjait, akikkel alig foglalkozott, visszas indulathullámokba csap át a vizsgálódóban; a faggató értelem emberét lassan megejti a faj misztikum, amely elkerülte az egyszerűen érzőt. Csodálatos egyensúlyjáték: hogyan teremt az elemzés újból mesterséges ködöt maga körül. Az életnek szüksége van a homályra.

A változott szén lélet első jele, hogy megütődik különösségeken, amelyeken az apai szem

közömbösen vagy jóváhagyólag siklott át. A zsinóros magyar ruha! «Es wäre beinahe unmöglich mit der grössten Anstrengung einen hässlichen Anzug zu erfinden» (1814 aug.). A sujtásos magyar retorika! «Der Palatin in Ungarn harangirte, zwar ganz schwach, aber dennoch nach denen Gesetzen der Redekunst die Ungarn an einem Landtage — Etiam ego ex sanguine Arpadiana etc. etc. fieng er an — und ein ganz grauer alter Ungar stöhnte — Thränen im Auge: Nagy szó, gerjeszti a magyar szívet». (1816. március 17.) Már kiszakadt a közösség melegéből s érzékeny nyé vált idegzetét megsebzik a közös gyengeségek. Először külsőségekben; intelligenciáját, ízlését, tapintatát bántó dolgok, megrögzött rossz szokások, az életmodor bárdolatlanságai. Még nem a nemzeti bűnök fojtogató levegője ez, oda később jut el a vád; inkább a formák hibái, mint a jellemé. Az esztéta előbb háborodik fel benne, mint a moralista, a szemlélő hamarabb, mint a cselekedni vágyó.

Azonban a külsőségeken megütközni annyi, mint rájuk ismerni; az ismeret pedig bizonyos fokig már kiszolgáltatottság. A szem megrebben valamin és a lélekben felbukkan a jellegzetes tudata, a torzulások belopják az egyéni ízt, a különbségek a különöds önérzetét. A vonások, amelyek megbotránkoztatnak, hozzátartoznak viselőjükhöz, kellekve magukat, mint a csúnya arc lassan megejti a nézőt. A kiábrándító külsőség egyszerre illuzióforrássá lesz, a rombolóból tápláló. Szimbólummá nő, ami esetlegesnek látszott, történetivé, ami véletlen volt. Rejtelmes erő kezd kisugározni belőle, átjárja a lelket, lappangó ösztönöket szabadít fel, hangulatok hullámmzását in-

dítja el; a felerősödő érzelem jóváhagyja, amit az értelem megtagadott. «Ich bin so weichgestimmt, wenn ich etwas Vaterländisches sehe — dass eine Geige, ein Zimbal oder selbst ein Dudelsack hinreicht, mich wehmütig und weinerlich zu machen! Man soll das Idiom einer Nation nie umstimmen, oder gar zerstören wollen — es gleicht der Schmelze, die die Zähne überdeckt.» (1820 augusztus 9.) A neveltető zsinórozás és a könnyezettető cimbalomszó két pólusa között feszül Széchenyi lelke, az újítóé, aki szívébe fogadta a régít, a vádlóé, aki nem tud hinni a bűnösségben. A szenvedés, a meghasonlás itt sem került el az áldozatra áhítózt, pedig a tettek és a csalódás ideje még messze van. A kép, amely nemzetéről eléje tárult, ugyanúgy tragikumát szolgálta, mint osztályában elhelyeződése és az apai példa. Sorsát elrendelte az örökség, beteljesítette az örökség egyéni felhasználása.

A felhasználás.

Tanulás. Landschultz. Az apa elvesztette fiatalsága olvasmányait, amikor az ellentétes világnézetek meghurcolták, a fiú fiatalsága a visszanyert olvasmányoké. Voltaire és a többi kételkedő, csúfolódó, akiket a kiábrándult kortárs ijedten hátrított el magától, a tettek rombolásán mérve a nevek értékét, érdekes figurák a vihar után jötre, akit nem ejt meg többé szédítő vonzásuk, de nem rettegtet ártalmas hatásuk sem. A felvilágosodás könyvélmény az új nemzedék számára, amelyet megvitat, állást foglal hozzá, élvez a szépségeiben, kinevet a túlzásaiban; nem varázslat s nem is az ősellenség. Széchenyi olvassa

Voltairet, de nem nagyon szereti s ha Rousseaura gondol, nem a társadalmi szerződés forradalmárja áll előtte, hanem az érzékeny regényíró. A vallásosságot, amely az apja számára még csak egy-két kegyes könyvet és néhány erőteljesebb prédikációt jelentett, ő már új remekművekből, Chateaubriand alkotásaiból szívja magába; az ízlését nem kell megtagadnia, hogy kielégítthesse a szív kívánságait. És az érzelmek zűrzavarában is ott a nagy irodalmi nevelő, aki visszaiktatta jogaiba a fölényes gúnyt, amely már végleg trónvesztettnek látszott, de ugyanakkor elővarázsolta az igazi, korlátot nem ismerő szenvedélyt, együtt a cinizmust és a pátoszt, a szavak nyílas repülését és zengő áradását, az értelem ötleteit és az indulat drámáit, a formák arisztokráciáját és a tartalom forradalmát. Lord Byron ő, a felszabadító, aki életmodortól élethivatásig példát ad az új eszmékért lelkesedő fiatalságnak.

Az új eszme a reakcióból kibontakozó liberalizmus, a polgárosodás végső győzelme. Széchenyi, aki annyi európai arisztokrata-társával együtt végigéli magában ezt a folyamatot, hozzájuk hasonlóan könyvélményekből fejleszti gondolatait. Irodalmiság, irodalmi kultúra a termőtalaj, amelyből a szabadság eszméi kisarjadzanak, most is, mint a felvilágosodás kezdetén, vagy a renaissanceban. Nem a hatás durvább értelmében, hogy szabadgondolkodó írók szabadgondolkodókat nevelnek, hanem a könyvekben élés rejtélyes befolyásával, a betű világának túlsúlyával a hatalmába jutott lélek felett. Lázadozó korokban a megírtak elfeledtetik a tényeket, az olvasás édes kéje elzsongítja a tapasztalás érzékét, a szellem legyűri a testet, amivel pedig számolni

kell. Reakcióra a valóság, forradalomra a képzelet nevel.

Persze a fiatal Széchenyi számára még egyformán fontos valóság és képzelet, egyformán lehetséges reakció és forradalom. Át van itatva az irodalomtól, mint sem azelőtt, sem azóta egyetlen politikusunk, de nyitva a szeme minden iránt, ami megnézhető. Mégis, ha apjához mérjük, lehetetlen észre nem vennünk az idők alakító nyomát. Széchenyi Ferenc pártolta a literátorokat, István maga az; az apa a mecénás tiszta típusa volt, a fiú a nemes értelemben vett dilettáns. Naplója tele van költői kísérletekkel, vers és drámatöredékekkel; regénytervek is foglalkoztatják. Munkatervében az utazás, reformok, tanulmányok mellett ott van a Childe Harold lefordítása. Olvasás közben újra meg újra megrohanja a vágy a kifejezésért s a kételkedés a költői tehetségében. A Don Carlos pompás párbeszédeit irigyli: miért ne tudná ő is ily teljesen s világosan szavakba foglalni azt, ami lelke mélyén forrong. «*Nur nichts Mitteilmdssiges und das wäre gewiss das einzige, was ich leisten könnte*». (1818 július 26.) Néhány versén is mily nehezen dolgozott és milyen rosszak, mennyire nem fejezik ki azt, ami őt gyötri. A vágy kielégítetlen és el nem nyugszik; az alkotásösztön formát keres magának s ha kell, átesap más területekre. Széchenyi Ferenc még nyugodtan hódolt amatőr kedvteléseinek, a könyvgyűjtés, irodalompártolás nem zavarta benne a politikust; két külön képesség volt benne, két elkülönített rekesze a léleknek, a munkái és a pihenésé, a hivatalos és magánemberé. Istvánban összemosódnak a határok, Racinet olvas katonai gyakorlatok közben, az iro-

dalmi terveket politikai elgondolások színezik, a reformerré válás csak egy lehetősége kinyíló temperamentumának, akár csak az, hogy költővé lesz. A kötelességteljesítés egyhangúbb útja helyébe így kerül a kiteljesedést kereső kalandozása, a mesterember helyére (a szó nem kicsinyítés) a művész. A játszmavezetőből vérbeli játékos lesz, aki egész idegrendszerével belekapcsolódik abba, amit csinál; aki számára nem annyira az elért nyereség a fontos, hanem a hozzá vezető út.

Még világosabb a különbözősége utazásaikban. Széchényi Ferenc a tizennyolcadik századi mágna rendszerességével kel útra, «tanulmány» útat tesz, kultúráját gyarapítja, István az új nemzedék ingereket kereső, a világban is önmagát hajszoló útjait folytatja, kalandozik, keletről nyugatra. Nyugtalanság űzi, belső láz, nem a régi céltudatosság. «Warum ich aber eigentlich mich entschlossen habe zu reisen und lange von Wien weg zu bleiben — wer weiss das? weiss ich's denn selbst? und wird's *jemand* jeh wissen?» (1818 július 20.). Az utazás boldogságkergetés a számára; ugyanaz az élmény, mint midőn verssé állanak össze zűrzavaros érzelmei, sikere van katonai pályáján vagy a társaságban, vagy ha szerelmes. «Ich muss mich treiben und bewegen, um glücklich zu seyn.» S e boldogság tulajdonképpen boldogtalanosság: örök kielégítetlenség, az egyszeri siker, a már látott táj után az újabbak nosztalgiaja, amit soha be nem teljesíthet semmi megismerés. Ami hasznosat lát, úgy szóródik el rapszódikus, lírai kitörései között, mintha nem lenne fontos. Nem is az programszerűen, de belemarja magát emlékbe, érzékenységbe, idegekbe; nem tanít, de megszállja a szervezetet.

A romantikus színváltás mögött a döntő az egyéniség alakulása. Az apa nyugodt műveltsége benne méreganyag: a szenvedés itt is megköveteli jogait. A befelé élő ember végtelen érzékenységgel fogad minden külső benyomást; hiszen a belső élet sohasem közömbösséget, ellenkezőleg az idegek állandó feszültségét, örökös önmagára vonatkoztatást jelent a külvilággal szemben. A megtudott dolgok is az önismeret rabságában állanak. Naplóírása, amely a társasági bon-mot-k feljegyzéséből hatalmasodik el a lélek mindennapos színvallásáig, lázmérő hűségével mutatja nagy kiszolgáltatottságát. Az olvasott könyv, a megtetsző lapok, a bejárt földek, az emberek, akikkel sorsa összehozza, egész idegrendszerét megbolygatják, villanyütésként váltják ki gondolatait, ellenállhatatlan kényszerrel befolyásolják hangulatait. A legkisebb benyomásra az egész ember reagál; energiája majd felkorbácsolódik a példán, majd összeroppan az összehasonlításon. A nagy szellemek az ő szerencsésebb versenytársai, a gyönyörű idézetek, amelyekkel teleszövi naplóját, idegen sikerek emlékei, a könyvekben elraktározott hatalmas ismeretanyag az ő tudatlanságára eszmélteti. Türelmetlen mohósággal, a szenvedély rendszertelen szeszélyével veti magát a tudományra. Politikai, gazdasági, történeti, földrajzi, filozófiai művek a költészet mellett az olvasmányai, amelyek még a XVIII. század élvezetes feldolgozásaiban állanak rendezésére. A szigorú szakszerűség hiányzik a természetéből, mint a munkák legtöbbjéből is; de dolgozik benne az elmélyülés vágya, amely a régi, csak élvező olvasótípusból hiányzott. Nevelését elhanyagoltnak tudja és bármily tömegén rohan

keresztül a könyveknek, a meg nem alapozottság nyugtalanítja, az a kínzó felületességérzés, elnagyolástól való rettegés, amely a legzseniálisabb dilettánst is elfogja. Amit tud, mindig szellősebbnek, könnyebbnek érzi, mint a mások bizonyosan súlyos, kompakt tudását. Önkéntelen tisztelet, leküzdhetetlen elfogultság s nagy-nagy nosztalgia él benne az igazi tudás iránt. «Heute war ich bei William Gill — wie schön ist, so viel zu wissen, und wie viel verliert der Mann von der Gesellschaft gegen einen Gelehrten in dieser Art, in meinen Augen.» (1815 január 11).

A fiatal szellem nem bírja soká a megalázkodás súlyát; éri a határait, de szüksége van a megmegújuló elbizakodásra. Csak a góg termékeny, ha a gögös percekért összeroskaszító órákkal fizet is az élet. A tudomány ünnepélyes szertartásait néha komédiává fokozza le együgyű papja; Széchenyi, az emberi gyengeséget kegyetlenül számba vevő tanítvány, ha ilyennel találkozik, a leleplezés örömeiben bosszulja meg régi megszegyenüléseit.

A William Gillek reásúlyosodó egyénisége mellett ott van ellensúlyul — Landschultz. Amidőn keletre utazik (1818-ban; ez az utazás saját szavai szerint fordulópont az életében), hatalmas személyzetet visz magával; szakácsot, hogy ne kelljen idegen kosztot ennie, komornyikot a személyes szolgálatra s külön szolgát a poggyásznak, egy festőt, hogy gyorsan megörökítse, amiben gyönyörködik és egy görög filológust, hogy klasszikus emlékeket idézzon útjukon. Vonul karavánjával a «magyar herceg» és mindenki híven teljesíti feladatát; amíg ő a Childe Harold verseit szavalja elragadtatva, a festő skiccel s Landschultz össze-

foglalja a vidék irodalmát. Összefoglalni jó, de az utazás nem nagyon van ínyére a tudós férfinak, egész nap a postakocsin rázódni, vagy rozoga hajókon tengeri betegséget kapni; és még hozzá a sok nézni való! Ha valahol végre megpihennek, a gróf mindenkit napló-írni hajszol; maga füzeteket tölt meg élményeivel, a festő is boldogul valahogy a rajzaival, a szakács sem jön zavarba, de mi mondanivalója legyen egy szegény görög filológusnak, amit már el nem mondtak előtte? A gróf kedvteléseit különben is megviselik a nyugalomhoz szokottat; nem ismer fáradságot é keresi a veszedelmet. Szeszélyes, pedig ő, Landschultz, próbálja vele megértetni a rend fontosságát; útjában semmi rendszer, semmi alaposság, pedig mennyit magyaráz ő neki. Rendet egyébként csak a gondolataiban tart tudósunk; nem mindennapi lelke nem mindennapi testben lakik, ami a tisztaságot illeti. Széchenyi szinte toporzékol a rosszérzéstől. «Man denke sich aber einen Mann von beiläufig 40 Jahren, — írja róla — ganz von Fleisch, ohne allen Beinen, der sich in seinem Leben noch nie gebadet, — und der sich alle 14 Tage *bartbieren* lässt — der von Kamm, Bürste, Seife, etc. den Gebrauch glatterdings nicht weiss — der allenthalben, Winter und Sommer, auf der Erde, oder Federbett, in Beinkleidern und einem schwarzen Frack sich schlafen legt, — einen Mann, der keinen einzigen Gedanken hat, sondern mit einem stupen'cn Gedächtniss, wie ein Papagey sehr viel her zu recitiren weiss. — Der als Recensor pedantisch sich aufgestellt, um in allen, was andre erfinden, und verfertigen, Fehler — und Reparanda zu finden. — Der, alles, nach *Regeln* beurtheilt, Poesie, Musick,

und Liebe, der sich vor allen fürchtet, indem er *stets bedenkt*, was geschehen könnte — der alle Bewegung scheut, und über Gesundheit und sein *hohes Alter* klagt — Speise und Trank aber nie versagt, — und wenn man ihn liesse, 12 Stunden ruhig schläft.» (1819 április 25.) Idegeit s «veleszületett türelmetlenségét» százszor megkínozza a pedáns és piszkos útitárs, akinek csak azért a néhány nagyszerű percért bocsát meg, amidón mosdatlanul, felöltözötte, tudós képpel felkászolódik reggel a párnák közül, vagy amidón öszvérháton az Aetnát mássza meg, Diodorus Siculusról értekezve és egyszerre csak nyergestől lecsúszik a jámbor állatról. «Eine inimitable Caricatur!»

A kicsattanó nevetés mögött ott a megkönynyebbülés és felszabadulás. A tudós torz figurája visszaadja a fölényt, amit a tudománya megingatott; a megismert ember feloldja a szorongást, amit ismeretlen birodalma okozott. Az életosztón kerekedik felül, hogy a tapogatózó kísérletek után, amelyek csüggesztettek kilátástalanságukkal s gyötörtek a kudarcukkal, az elvetélt költői próbálgatások, a hasztalan ostromlott «tudományosság» helyett új irányt jelöljön meg, új sikerek és persze új letörések lehetőségét. Az elhivatottság érzése, az egyelőre indokolatlan s így folytonosan megszegyenítő elbizakodottság megszállotta áldozatát; nagy ember már, csak még nem ismeri a hozzá vezető utat.

Megtorpan és nekilendül, irígykedik és kárörvendezik; bizonytalanság és szédítő vágyak egyformán egy megmásíthatatlan adottságból folynak: szellemi magasabbrendűségéből. Az élmények választékossága van meg benne, a ki-

válogatás csálhatatlan, biztos érzéke, a tudás minősége. Nemcsak agyával, hanem minden érzékével kívánja a nem mindennapit; érzékenysége rögtön felborzolódik, ha nem is süllyedéssel, de az átlaggal találkozik. Innen türelmetlensége bizonyos életstílusok és karakterek iránt, innen a távolság, amelyet maga is érez s visszásan, nyomasztóan éreztet az emberekkel. Kihívó és gőgös, — jegyzik fel sértődött visszaemlékezéseiket a kortársak s csakugyan az, ha elolcsósítva találja meg, amit lelkében nagyra értékel. Ilyenkor nem ismer gyöngédséget, az ítélő kíméletlenségével áll bosszút a személyen, aki maga képére és hasonlatosságára formálta az elvet. Saját karikatúráját látja benne, az erőtlent, a megalkuvót, a kényelmes ösztönöknek engedőt, belső harcainak megcsúfolóját. Ha a művészből kiütözik a naív önérzet, hideg lesz és kegyetlen; az ifjú magyar szobrászt, aki őt Olaszországban hetekig kalauzolja, nem tartja méltónak, «hogy a kocsiban egy üléssel megkínálja, noha a napokban tikkasztó forróság volt, vagy pedig egy tányér levesre meginvitálja» és a búcsúzaskor is szinte megdermeszti fagyosságával. Szegény Ferenczy István, aki a jelenetet elpanaszolja levelében, a nagyvilág és a csendes művész ellentétével vigasztalódik s nem érzi, hogy az ő magányánál erősebb magány, a problémáival súlyosabban viaskodó lélek taszította el magától. És ha később az ifjú titán Frankenburgot komornyikszolgálatra akarja befogni, vagy ha Kossuthról első gondolata «*utilisieren oder aufhängen lassen*» — ugyanez a ösztön mozdul meg benne: megtagadni a patetikusat a pátozért, amit ő ismer, a könnyen fel-táru-lót a csak naplójának vetkőződéért, a könnyű

eredményeket hajszolót a küzködőért. Hogy másfajta küzdés is lehet a más fajta emberben, ahhoz nincsen érzéke : önmagából nem tud kilépni.

Persze a «lélek felsőbbségébe» elkerülhetetlenül beleolvad a rangé és Landschultz felett nemcsak a nagyszerű dilettáns, hanem a Mann von der Gesellschaft is diadalt ül. Külső és belső világa kapja vissza egyensúlyát ; életkörülményei igazolásukat. A művészek társadalma, ahova vágyai sodorják, alapjában mégis idegen tőle ; betolakodottnak számítana mindig, bármennyire érvényesülne is. Ahogy a művészt a tehetsége, őt a születése kötelezi bizonyos szerepkörre, amit büntetlenül nem szabad egyiknek sem áthágni. A fiatal Széchenyi legalább így érzi, amikor tanulságos útja végén szélnek bocsátja embereit. «Den Herrn Landschultz und Ender werde ich eine Summe Geldes in die Hände geben, um dass sie beide ihre Reise von Neapel nach Wien nach *Belieben* und eigenen Wohlgefallen einrichten mögen. — Mir scheint diese die einzige Art, wie ein Edelmann gegen Lehrer und Künstler verfahren soll . . . Mir scheint aber, dass man für eine *Kleinigkeit*, die man mehr gibt als man à la rigueur geben sollte, sich für grossmüthig passiren machen kann. Was nach meinem Begriff — vis à vis von Artisten nicht gerade entehrend ist. — Man kann mit solchen Leuten nicht genug splendid sein, denn man ist in ihren Händen, weil sie nicht das zu sagen brauchen, was sie sahen, sondern, was sie sagen wollen, — und ich bin aus der Gesellschaft der Welt noch nicht ganz heraus, um über eine *Calomnie* zu lachen, da ich von der bösen Göttin in meiner Laufbahn ohnehin schon *mehrmal verwundet wurde*. Übrigens komt man

ja in seinem Leben, das zweitemal mit Gelehrten doch nicht zusammen.» (Apjához, Messina, április 11.) Az apától tanult pártfogógesztus fiatalos túlzással ismétlődik, a hangsúlyok élesebbek, az önérzetre kevesebb a tekintet, az indokolás frivolabb; elméletté vált, ami természetes hajlam volt. De a szolgálatba elszegődött művész is korszerűtlen karikatúrája a régi odaadásnak; az idő eltorzította, mielőtt végleg szétrombolhatta az alkotó és mecénása viszonyát.

Életpálya. Metternich. Az önbizalom percei ritkák s ha a vergődő egyéniséget néha meg is merevíti származásának vagy képességeinek öntudata, csakhamar új kétségek áldozata lesz. A magatartásába felszívódhatott mindaz, ami erő benne, hogy hidegség, gőg és ironia formájában nyújtson védelmet; belül teljes a zürzavar és a tanácstalanság. Ha nem tud egy nagy alkotásban kilobbanni, bele kell törődnie a mesterségbe, ha nincs ereje az úttöréshez, pályát kell választania, amely csendes kanyargással viszi biztos cél felé. Lekötődni a környezethez, amely kötelez, a várakozáshoz és előítéletekhez, amelyek reánehazednek, a természetes ambícióhoz, a kínálkozó foglalkozáshoz, a nyugalomhoz, amely mindezeknek jutalma. Áhítzik a rendre, de fogva tartja a rendetlenség. Napról-napra változnak szándékai. Megveti magát a folytonos ingadozásért, mégsem képes a végleges elhatározásra. «Glücklich, der sich rühmen kann — sich selbst immer gleich — und seinen Grundsätzen stets treu geblieben zu sein!» A katonaság néha csábító álm; fényes, könnyű emelkedés, a napoleoni háborúkban megízlelt kaland, hírnév, vagy tegalább is szolgálati érdemek az ingerkedő tündé-

rek. Máskor a szürke reglama, közönséges társak s a sorozatos mellőzések keserű valósága. Lent — nyers kedélyesség, amitől finnyásan húzódik vissza. «In Debretzin kamen die Officiere meiner Escadron zu mir und der Rittmeister küsste mich so, wie eine Bajadere und hiess mich: «Édes Bruderkám!» Abdera. Langeweile. Und warum thu' ich alles diess — pour ne pas être un fainéant. (1820 július 24.) Fent — előszobázások, megalázkodó kérések s megcsúfolt remények, amiktől felkavarodik a lélek. Amikor Pál testvére lemondó szándékáról hall, csipkedi, mint békés családapát; nem, ilyen sorsot nem kíván magának. Majd engedelmesen fogadkozik az apjának, hogy felhagy a képzelődésekkel, becsületesen szolgálni fog, mint annyi más. Így forgatja magában a katonai terveket, egyszer a nyárspolgárságtól menekülve beléjük, máskor a polgári nyugalmat áhítva bennük; közben reszket a vágtyól, hogy egy önérzetes gesztussal odadobjon mindent és a diadalmas pillanat elégtételében oldja fel évek keserűségét. A jóvátehetetlen vonzása ez, a mélység szédületéé, amely az ideges karaktert megszállja s örvénylőn sodorja a tett felé, amit elhatározni nem tud, csak végrehajtani. A sötétbe ugrás kísértése a döntő mozzanat itt, nem a tényleges elégedetlenség; a görcs, ami lendít, nem a teher, ami leköt.

Amint kultúrája belső ellenmondásaival s izgalmaival a nyugodt apai műveltségtől, úgy tér el életpályája az osztály békés rendjétől. Láttuk, hogy odatartozott, de nem illett közéjük és az elkülönödött, de ki nem szakadtat megkereste a milieu természetes bosszúja: a mellőzés és nevetőségessé tétel. A társasági, szerelmi kudarcokhoz

most újabb járul: a félbemaradt karrier, ami gúnyt, vagy sajnálkozást és pártfogó leereszkedést vált ki a szemlélőkből, túlfeszített büszkeséget, örökéber érzékenységet az áldozatból. Széchenyi meghallgatja a nők finom aperçuit, a jellemzésformába bujtatott ítéleteket a letört tehetségről, a férfiak jótanácsait, az idegenek vélekedéseit, a terveket, amelyek a megmentésére fölmerülnek (hátha elvonná Zichy Melaniet és a miniszter nagypapa mindent rendbehozna?), a hangoskodó jóindulatot, a suttogó rosszakaratot, szavakra, hangsúlyokra, tekintetekre ügyel; a napló, mint egy kísérteties kínzókamra, megtelik a sebző emlékekkel. Akarata, mely a világ fölé szeretne kerülni, bénultan tűri, hogy letapossák.

Az osztály még egy lehetőséget kínál az alkalmazkodónak: a hivatalnokpolitikust. Ha katonai pályafutását ismert s ismeretlen akadályok el is gáncsolják, még mindig lehet «ein treuer Diener seines Herrn», megkísérélheti, ami apjának nem sikerült: beleilleszkedni a dinasztia rendjébe s az odaadó szolgálatban keresni maga és nemzete boldogulását. «Wir sollten unser Interesse im allgemeinen Wohlseyn der Österreichischen Monarchie suchen» — írja 1825 szeptemberében. Aggódó figyelemmel kíséri a császár magatartását vele szemben: a kinevezése egyre késik, tudja, hogy rossz információk jutnak el róla a legmagasabb helyre, amiket hasztalan próbál személyesen és barátjai útján ellensúlyozni. A császár nem jó szemmel nézi, memorandumait nem veszi komolyan s ő fokozódó idegességgel próbálja elnyerni, visszahódítani kegyét. Az iparkodás egyre félszegebb helyzetbe sodorja; gyanussá válik, ami őszinte fellobbanás benne, tak-

tikának látszik, ami természetes modora. Maga előtt látja a követendő utat; az uralkodók nem tudásra és erényre, hanem személyes attache-mentra adnak, meghódítani kell őket, mint az asszonyokat; de lépései, ha elindul, akarata ellenére tétovázók, büszke és ügyetlen, egzaltáltsága folytán is tapintatlan s hibáinak belátása még jobban megzavarja. Nincs nehezebb, mint rokonszenvet hajszolni olyannak, aki darabosnak és visszautasítónak született; suta közeledése szinte kihívja az ellenállást.

A császár felé nem sikerül a személyes kapcsolat: az örök magányos vágyódásával, de előre kudarcot ígérő tehetetlenségével keresi mágnástársai felé. A politikust önmagában nem tudja elképzelni a dicsőséget szerző reformer nélkül és a reformokat az osztályán kívül. A helyzet itt még súlyosabb; mert lenézi azokat, akikre szüksége van, elcsügged érzéketlenségükön s folytonosan beleütközik zárt rétegződésükbe. A reformok eleinte még teljesen határozatlan követelésként rajzolódnak ki előtte; újítani akar a tényért magáért, nagy történelmi példák nyomán, a siker lázától fűtve. Nem nemzeti reformokra gondol, hiszen például a lóversenynek Ausztriába bevezetésére is kidolgoz egy memorandumot, de még az osztályának belső regenerációjára sem; mindez később kapcsolódik tudatába és szándékaiba. Még csak gazdasági elképzelései sincsenek; az utazások benyomásai, bármilyen érzelmi nyomást jelentenek is, nem rendeződtek kívánságokká, még kevésbé programmá. Nem készületlen a szellemi felkészültség szempontjából, de teljesen az az alkotás tervében. Hogy a lovakra, a lótenyésztés, lóverseny ügyére terelődik első tevő-

kenysége, majdnem véletlen, amit magyarázhat angol példa, baráti befolyás és a mágnások megszervezésének praktikus célja, mélyebben azonban meg nem indokol. Az egyedüllétből és a semmittevésből mindenáron szabadulni kell, valamivel, ami foglalkoztat, amit szervezni kell, emberek kapacitálásával, pénzelőteremtéssel, ami kiesiben próbára teszi a vezető képességet. Valami, ami ha nem is felel meg teljesen az ifjú alkotás-ábrándjainak, jól megfér a higgadni akaró óvatosabb céljaival, a nagypolitika veszélyeinek elkerülésével. Nyugalmi helyzet ez számára, ha lázasan csinálja is, erőgyűjtés és első lépcsőfok a felfelé jutásra. Nem vezérség, hanem szerepkör. Mint földbirtokos és lovastiszt végzi a feladatát. «Ich bin oft in Verlegenheit stets mit dem Pferd und Stallgeruch zu erscheinen — da ich dem Pferd auch keinen übertriebenen Werth beilege und ohne demselben eben so gut bestehen könnte — wie ich mich jetzt fühle. Wenn sich aber kein Mensch darum annimmt, so bleibt es stecken. Mir geziemt die *Pferde-Sache* mehr, als einem Bischof, oder einem Dichter. Sich à la Tête von einem Geschäft zu setzen, ist weit schwerer, als man glaubt.» (1822 január 31.) Arisztokratikus kedvtelés tehát, de egyben próba is, mire képes, a személy vizsgálja egy kínálkozó feladaton; nem a felforgató szándék előjele, inkább a sorsába és helyzetébe beletörődésé.

A beletörődés ambicióra is válhatna; ha a visszautasítások nyomása enged, a mellőzött erők biztatást és szabad utat nyernek, talán szenvedélyévé válik a hűség és lesz belőle udvari mágnás, aki a felülről nyert diszciplinát közvetíti osztályához és nemzetéhez. Az apai ingadozások és

a maga kiforratlansága olyan pontra állították, ahonnan egyforma a lehetőség jobbra vagy balra lendülni. De jobbfelé egy férfi áll, egyénbe sűrített rendszer, aki előtt már az apa megtorpan s aki most töretlen erejével, példátlan presztizsével mindennél és mindenkinél döntőbb hatással van a fiú sorsára. Széchenyi életpályájának Metternich adja meg a nagy fordulatot; ő szerezhette volna meg örökre és ő ejtette el végleg, hogy a magára hagyott lélek azután megkeresse az igazi közöséget, amelyhez tartozik. Az osztály tökéletes testetöltése a kancellár, harmónikus kiteljesedése mindazoknak a tulajdonságoknak, amelyek a két Széchenyiben kúszaltan és töredezetten vannak meg. Az ancien régime politikai tudománya virult ki benne utoljára, hogy a már megváltozott légkörben egyszerre gyűlölt és csodált bizonyágot tegyen a régi típus mellett, akinek számára a kormányzás életművészet is, a diplomácia intellektuális szenvedély, az emberekkel bánás nagyarányú lélektani kísérlet. Kíméletlen reálpolitika, amelyet bölcséleti elvek alapoztak meg, merev meggyőződés, amelyet a modor eleganciája és az öngűny képessége ellensúlyoznak, csodálatos biztonság ítéletében s tévedés az eredményekben, állandó győzelmek között fenyegető kudarcok az ellentétes színei az életműnek, amely szembe szállott az idővel s személyes hajlandóságaiából európai korszakot teremtett. Metternich az uralkodás utolsó nagy mestere, akit támadhatnak vagy igazolhatnak a váltakozó áramlatok; a művészt, mesterségének virtuózát el kell ismerniök benne.

A fiatal Széchenyi már a napoleoni háborúk idején a metternichi sikerek presztizskörébe kerül,

a bécsi kongresszus alatt pedig legjobb formájában ismeri meg az utolérhetetlen taktikust, a tárgyalások bűvészt, nők és uralkodók kedvencét. Ami Széchenyi lelkében ideges ábrándokban él fellépésről, hatásról, dicsőségről és teljesítményről, azt itt erőfeszítés nélkül megvalósítva látja. A válságot, amin az apja tönkrement s ami az ő fiatalságát is megzavarja, a kancellár nem ismeri; töretlenül, gátlások nélkül bontakoztatja ki egyéniségét a szolgálatban, világnézetét a reakcióban; nincsenek kételyei és szorongásai, ellenáll ott, ahol őt elsodorják az ellentétes érzések, megviselik a kedvezőtlen körülmények. Amikor azután dadogó mondanivalóival, önállóság felé tapogatózó eszméivel először kerül közvetlenül szembe vele, ezt a nyomasztó tekintélyt próbálja letépni magáról. Izgatottan reménykedik, talán el tudja fogadtatni magát, a benne kavargó gondolatokat át tudja vetíteni reá, megnyeri őt az ügyének; majd amikor nem sikerül, a magamentés ösztönével szakítja el a kapcsolatot, keresi a területet, ahol dacolhat s megmutathatja a maga igazát.

Tizennyolc év korkülönbség van köztük, meg egy életpálya diadalmas ívelése, rengeteg tapasztalatai. A két férfi egymással szemben: a fölényes biztonság az eszközökben, önelégültség és az állandó elégedetlenség, külső, belső ingadozás, a célratörő akarat és a nyugtalanság, az erős, védett és az ideges, halálosan érzékeny lélek. A személyes találkozásokban még kirívóbb lesz az ellentét. Széchenyi megzavarodik, haragszik magára, hogy gyenge, ellenszegül a nyilvánvaló fölénynek, még kapkodóbb lesz. Melengeti az igazságát, de a hideg érvek akarata ellenére átjárnak; lázad, de legbelsejében helyesel a leintó-

nek; elhívott, aki nem tud hinni a rendeltetésben. S Metternichben a kiegyensúlyozott szellem visszahatásául a vergődőre, ösztönösebb lesz a visszautasítás, szigorúbb az ítélet, kegyetlenebb a jellemzés. A vonásokat egyenként felismeri, az arcot mégis eltorzulva látja, végzetét megjósolja, sorsának mélyebb értelméhez semmi érzéke. Mondatainak formális igazságát élvezi és nem veszi észre, hogy az alkalmazás helytelen. Nem érzi meg, hogy segítséget várnak tőle; csak tanácsai vannak, figyelmeztetései vagy fenyegetései, szavak, szavak. Széchenyi pedig elkínzottan veszi tudomásul, hogy az egyetlen ember a kortársak között, aki őt felfoghatná, szándékait tisztázhatná, útját megkönnyíthetné, félreérti és lenézi őt. A vád a számára önvád is, a torzképet vállalja; a fájdalmat, mely görcsbe torzítja a lélek arcát, úgy látszik, sohasem tudja majd közölni senkivel.

1825 őszen van sorsdöntő összecsapásuk. Széchenyi ekkor már megkezdte társadalmi tevékenységét, politikai szereplését, tele van új, friss eszmékkel; látszólag töretlen az önbizalma, erősödik a népszerűsége is, Metternich figyelme felhívódott reá. Zichy Melanie nagyapja sugallására reáveszi: öntse ki a szívét, adja elő terveit, panaszait Metternichnek. Engedelmeskedik s november 12-én felkeresi a kancellárt. Az első benyomás megkönnyebbülés: «Combien c'est peu de chose — ce qu'on appelle communément un grand homme» — jegyzi fel naplójába. Metternich ragyogni akar, agyonbeszéli a fiatal reformert. «Er ist oberflächlich — hörte sich gerne — lässt einen nie zum Wort kommen» — nevet a csúfondárosság a meglesett gyengeség felett és a felzabadosulás első örömében könnyű kézzel rajzoló-

dik fel a «leplező» portré: a bálvány nem is olyan félelmetes. «Metternich in der Statskanzlei erzogen, lernt gut französisch und teutsch reden schreiben — kommt nach Dresden — besitzt eine Menge *Gesellschafts Kenntnisse* — geht nach Paris — panscht einiges mit Glück — ist Minister der Auswärtigen Angelegenheiten und endlich alles —». Mindössze erről van szó: egy kis ügyesség és nagy adag szerencse!

Metternich is megalkotta véleményét, ami csak igazolta eddig róla tett megfigyeléseit. «Er hat einen lebendigen Geist, Kenntnisse *gründlicher* Art mangeln ihm, wie den meisten unserer jungen Leute; diese ersetzt er durch einen ausgebildeten Instinkt; sein Ehrgeiz ist unbegrenzt; er ist nicht leichtsinnig, aber sein ganzes Wesen ist das eines politischen Hitzkopfes, der aber trotzdem tief zu berechnen versteht.» Ha Széchenyi felszabadult és bizakodó, ő fölényes, de még jóindulatú, mert könnyű munkának látja a meggyőzést; mindegyik azt hiszi, rászedte a másikat. Két emberismerő, aki mégis csalódik egymásban, az egyik nagy vállalkozásának izgalmában, amely a kívántat már eredménynek láttatja; a másik a nagy taktikusok néha bámulatos rövidlátásával, akik az emberekben csak eszközt szokva meg, érzéketlenek és tehetetlenek az eszmék holdkórosaival szemben.

A második audiencia már megváltoztatja a helyzetet. A két találkozás között Széchenyi az első beszélgetésből visszamaradt fűtöttséggel és a benne rekedt érvekkel memorandumot dolgozott ki, amelyre a kancellár nyomban rávezette megjegyzéseit. Határozatlan, de forrongó és élő kívánságok kapnak itt határozott, de megkopott

és formalisztikus válaszokat, a javító-kedvvel szembeszegül a «kipróbált régi» tisztelete, az abszolútizmustól félőt értetlenül nézi a legitimizmus rajongója. Két kornak jelszavai surlódnak és két egyéniség végzetes különbsége ütközik ki. De ha a papíron élesen elválnak érv és ellenérv, a lelkekben összebonyolódik. Széchenyi bármilyen lendülettel fejtette ki álláspontját, már megingott; a beszélgetés igazi hatása, a tudat alatt érvényesült nyomás, a megfontolt szavak, a természetes tekintély most bontakoznak ki benne és örök nyugtalanságát, mint vízbe dobott kövek, hullámozgatják. Akaratlan áldozatulesés ez alig látható, de nagyon reális tényezőknek, a feszült idegek ernyedése, megtorpanó önbizalom, feltámadó gyengeség. Metternichben pedig az ellenkezője következik el. A memorandum fiatalos túlzásai még jobban elmélyítik fölényét, hangja sürgetőbb lesz és leckéztetőbb.

A második találkozásnál már egyenlőtlen a küzdelem, a jobban felfegyverzett csap össze a lemeztelenedővel, az elemébe került realista a megzavarodott képzelődővel. Éles szemmel már a külsején észreveszi a nyugtalankodást s a megsejtett válsághoz méri szavait. Felolvassa a memorandumra tett megjegyzéseit, amit Széchenyi ellenvetés nélkül hallgat végig. Rábeszél, de többé nem érvekkkel, hanem sötét jóslatokkal, az érzékeny pontokat, megbújt kételyeket kitapintó ügyességgel. «Ihr Ende wird traurig . . . Der Kaiser ist gegen Sie aufgebracht . . . Sie werden es mit allen beyden Parteyen verderben. Sie werden umkehren wollen und nicht können, alsdann versinken Sie im Sumpfe . . . Sie haben eine schlechte Carrière gemacht, Sie können aber auf alles An-

spruch machen.» A fiatal vezérnek egyetlen szerény frázissá zsugorodik össze sok robbanó mondanivalója : ő csak a jót és az erényest akarja, a sorsával nem törődik ; a kancellár még megcsillogtatja előtte a jövőt, ha visszavonul és ezzel a kihallgatásnak vége. Széchenyi nagyon leverten távozik, otthon naplójában leírja a jelenetet s nyomban utána ezt a két mondatot : «Handel entsteht durch Exportation und innere Consumption. Ich darf nie etwas werden, denn die Leute sagen Honores mutant mores.» (1825 december 8.) Látszólagos összefüggéstelenségében a két odavetett megjegyzés lelki állapotának két pólusa ; a fogvatartó eszme és a megfogamzott kísértés, a magára kényszerített tárgyilagosság és a torkát szorongató aggodalom személyét, kilátásait illetőleg.

A következő hetek a belső őrlődéséi. Szenvedélyes ékesszólással írja meg második memorandumát, «gyónását» ; már nem is a kancellárral küzd, hanem saját, lesben álló rémeivel. A felfeldobódó indulatok, a hánykolódó idegek látványa végkép idegen a metternichi önfegyelmzés számára, az egzaltált modor megérleli benne a vagszó ítéletet : «blosser Phantast, wirklicher, aber gutmüthiger Narr. In dem Kopfe des Grafen Széchenyi folgen sich nicht zwei Ideen» — megy a jelentés a memorandummal a királyhoz, aki tudomásul veszi. Számukra ezzel az akta el van intézve s vele az ember is ; Széchenyi a fölterjesztésre életét tette föl, segélykiáltására várja a visszhangot. A napló villamos feszültséggel telik meg ; az országgyűlés eseményeiben izgatottan figyeli a fiatalok túlkapásait, akiket ő rontott meg, Metternich el nem felejthető szavai

szerint. Valaki világot gyűjt, hogy jobban lássanak és felgyűjtja vele a házat, — írja le a komor ötletet naplójába. Közben a meghívás, amelyre kimondatlanul, de szüntelenül gondol, késik, nem jön: a rajtaütés nem sikerült, teljesen elrontotta a dolgát fölfelé. A hónap végére lassan bizonyossá érik a kudarc, fellobbant reménye, hogy álmait összeegyeztetheti körülményeivel, hivatását életpályájával, kialszik; a néma várakozás után súlyos dobbanással zuhan le az egyetlen mondat: «Molnár (t. i. Metternich) liess mich nicht kommen.» Az osztály síma útjaitól végérvényesen elszakadt.

Hivatás. Wesselényi. Az elhivatottság kétféle sors és kétféle lélek adománya: vannak proféták és vannak szentek. A proféta a nagy cél önkívületében él, a szolgálat súlyosan jelentős tudatában, érzi s ereje teljében önérzettel vállalja misszióját. A szent a mindennap kis feladatait végzi el, erőtlennek, gyarlónak tudja magát és kapálózik a rendeltetése ellen. A proféta maga kínálkozik, a szentet be kell törni. A proféta a tragikus távlatokat szereti, amelyben sötéten magasodik fel alakja, a szent a környezetét, ahová beolvad odaillő, csak buzgóbb, hittel teljesebb munkájával, csodalátó pásztorlány, tudós szerzetes vagy térítő király. A proféta nem ismer tétovázást és mindig tudja, mit akar, a szent meg-megtorpan, téved és visszafordul, gyötrelmes keresése néha kielégítetlen marad a számára, csak a szemlélő látja mélyebb értelmét. A proféták mind egyformák, hangjuk, gesztusuk, pátozjuk, a szentek csodálatosan sokfélék, a madarakkal csevegnek és bölcséleti rendszereket építenek, betegeket gyógyítanak és társaságbeli hölgyek lelki vezetői, szelí-

dek és harciasak, komolyak és vidámak, telve az élet tarkaságával és az isteni kegyelem változatos színeivel. Profétának a kortársak kiáltanak ki, szentté az utókor avat.

Lassan, belső ellenkezéseket legyűrve, a szétágazó képességeket magához hajlítgatva, kudarcokból, megaláztatásokból s percnyi megvilágosodásokból növekszik nagyra a fiatal Széchenyi lelkében a kötelességtudat. A csíra az elégedetlenség önmagával, az a legmélyebb ösztönzés, amelyvel levetkőzhetetlen hibáinkat, testi-lelki adottságainkat, mindazt a lappangó készséget, amit szeretünk és útálunk magunkban, igazolva szeretnénk látni a műben, a tettben; a kohóban, mely egybeolvaszt gyarlóságot és erényt, átszellemít és megvált önmagunktól. Az ingadozást, a gyávaságot, a kényelmes felé elnyújtózást próbálja leküzdeni az elv hideg fegyvereivel. «So wie man alles lehrnen muss, so kann man sich auch in seinen eigenen Grundsätzen üben, — und wenn man sich selbst nicht täuschen will — so muss man eingestehen — dass das Gebet nur in so weit heilige Beschäftigung ist, als man sich für Thaten sammelt, seine eigenen Leidenschaften läutert und unterdrücket — und zu einer Unabhängigkeit und Reinheit der Seele langet — in welcher allein man fähig ist — seinen Geist gegen Gott zu richten und aufzuschwingen!» (1819 november.) Szigorú formák, az eszme szent kötelékei között élni nagy kísértés a megkínzott idegek számára. Rendbejönni önmagával, múltjával, kisimítani jövődő életét, megtalálni azt a «Stabiliment»-ot, amelyet eddig hiába keresett, ezt a vágyalmot jelenti számára az új feladat. Végre a nyugalmat kívánja, a boldogságot, amit addigi élete meg-

tagadott tőle, a mellőztetések nyomán a sikert, a kicsinyes küzdelmek után a nagy eredményt, az elpazarolt évek után az idők teljességét.

Mint hajótörött elé a part, sodródik eléje a haza képe. «Sollte ich noch immer nach Ehrenstellen und Rang schnappen — nachdem sich alles von mir wendet? — Ich hab' aber ein Vaterland, ein armes, unglückliches Vaterland.» (1815 december 13.) Nemzetén segítve, magát állítja talpra, a gyengék szolgálatában erőre kap, a törekény test felmagasztosul, akár a hitvallók áldozatában. A reform gondolata elsősorban a reformer öntudata; a békés kiegyenlítődés érzése, amit a megtalált nagy feladattól remél. A beteg léleknek jót tesz a szükséges lelkiismeretesség; megteremti az egészséges tisztaságot, az érzelmek harmóniáját; a jól végzett munka csendes mámorát adja a céltalan élvezetek helyébe. S népe bizony nagyon rászolgál a védelemre; gyengécske, csúnyácska. Szegénységét, elmaradt kultúráját, magárahagyatottságát pártfogó rokonszenvvel öleli fel pillantása. «Armes, gesunkenes Land, dachte ich mir, mit gerührtem Herz und verdorbenen Magen, die ganze Reise hindurch. So wenig Bildung und so wenig natürliche Gaben und Kraft. — Eins von beyden muss seyn, *Gehirn oder Schultern.*» (1820 július 24.). Ott kuporog lábainál az árva és bizakodva várja az orvoslást tőle, akinek annyiszor megtiport önbizalma most újból ébredőben. Válogathat a módszerek között: meghagyni kezdetben a vadságában, mert erőre inkább van szüksége, mint gyárakra, vagy radikális kúrára fogni. De kibírja-e s lehetséges-e még egyáltalában az újjászületés? Nem bűn-e kivetköztetni az eredetiségéből (minden átalakítás

ezt teszi), könnyelműn letördelni a fog zománcát? Ám az ország bármilyen régi, népe fiatal még, — nyugtatja meg magát, — most van kialakulóban, nem vétek, egyenesen kötelesség a formálása. A gyámoltalan lélek készséggel utána fog símulni az értő és gondos kéznek. Csak a vezetés legyen atyain tapasztalt; mint egy nagy gyerekekkel kell a nemzettel bánni, szinte észre se vegye a nevelést. «Eine Nation kann man leicht *betrügen*, und das muss man, um sie, so wie Kinder, vielleicht gegen ihren *eigenen Willen* glücklich zu machen. Durch gerade rechtliche Wege, wäre das kaum möglich — man muss durch Hinterlist sie zu ihrem eignen Glück zwingen.» (1819 április 7.). Az államférfi a védőszellem a vak tudatlan nép felett s akarata ellenére boldogítja őket. Ahogy a földesúr a jobbágyainak jó példát ad egyszerűségével, vallásosságával, még ha komédiát játszik is, úgy kell a vezető személyiségnek is jótékony színjátékot játszani; a formaságok erényt és boldogságot szülnek. A tiszta szándékot és az ügyes taktikát méltányolni fogják a hatalmas segítő-társak is: a mágnások és a király.

Romantikus egyszerűsítéssel így bontakozik ki kb. 1820-ig a reform első, mondhatnók idilli elképzelése. Egyik oldalon az irányítást várók összebújt serege, amelyik bizalommal tekint a született vezérre, a másik oldalon a reformer tisztán kinyúló alakja, aki léha fiatalsága után megtalálta élete értelmét, bámulatosan érti mesteriségét, maga mellé állítja a világot, vagy ha nem, hát hősiezen viseli az üldöztetést, ami a legtöbb úttörőnek kijár. Méltatlanságokat szenvedni, elbukni a nemes szándékokkal — a nagyszerű sors megdobogtatja a szívét. «Ich weiss, sie werden

mich hassen, die Undankbaren so lange ich lebe — und meine Asche zerstreut wird bald vergessen — Glücklich genug werde ich aber sein — wenn in der letzten Stunde meines Lebens — ich sagen kann — «Es lebt ein junger Mann — der durch mich glücklicher geworden ist, als er's ohne mir hätte sein können» (1819 május 9.).

A szép ábránd — gyötrelmes életének egyik nyugvópontja — lassan szétfoszlik; a kép feltárja valódi körvonalait. A nyugati út a részletek zsúfoltságával hozza eléje a tennivalókat, a feladat szürkébb lesz, de egyben bonyolultabb, reális szükségletekkel sürgető, az általános javítóvágy mellett felbukkannak a konkrét nehézségek, a történeti fejlődés, gazdasági állapotok ezer módosító körülménye, az anyag ellenállása, a valóság, az élet árnyalatai, a meglevőnek örök tehetetlensége. Ahonnan segítséget vár, érdektelenség fogadja és hideg elutasítás; ahonnan lelkesedést, a közömbösség ásít reá. A nagyszerű vállalkozás lassankint önmaga előtt is fiatalos túlbuzgóságnak kezd látszani: rajongó képzelete megint elragadta. Az osztály, melynek eszménye élt a szívében, önző egyénekre töredezik szét, köztük a föléje súlyosodott nagy ellenféllel, aki kicsinylő szemmel nézi kapkodását. A nemzet, melyről olyan víziója volt, mint eddig senkinek, visszaöltözik hétköznapi valójába, tunya értelmiség és névtelenek semmivel sem törődő pigra massa-ja. A fajta erényei, de hibái is, amelyeket első látásban az alkotó önkényével kívülről tudott megítélni, köréje fonódnak, magukhoz kényszerítik; aki lebegni akart, lekötődik. A repülőnek számolnia kell a föld vonzásával. A föld: népének vérközössége, amely a természet titokzatos tör-

vényszerűségével éli életét és amelynek üteméhez a legteremtőbb akarat is alkalmazkodni kénytelen, hogy eredményt érjen el és céltalanul össze ne zúzódjék. Hiába kárhoztat és próbál kitépni bizonyos ösztönöket, azok az ősi szervezet kérelhetetlenségével ellenállanak; a közösség börtöne lesz a lázadónak. A reform megalkuvás, vagy terméketlen, üres elmélet. Ehhez a felismeréshez Széchenyi megint egy társán keresztül jut el, akiben egyesítve van mindaz, amitől a magyarságban idegenkedett és amihez vonzódott, amit lenézett és amit irigyelt, a tökéletesen elűtő egyéniség, akihez mégis rejtélyes rokonság fűzi: Wesselényi Miklós.

Teljes félreértés lenne Wesselényi közvetlen hatásáról úgy beszélni, amint annyiszor megtörtént. E túlságosan egyszerűsítő felfogás szerint a fiatal, komoly báró ébresztette a szórakozásoknak élő Széchenyit a kötelességére, a tüzes hazafi mozgatta meg a mágnásban a magyarságát, mint jótköny Mentor állott a kalandozó mellett. A valóságban — mint mindig, ahol könnyelműen feladjuk a hatás fogalmát — két különböző lélek, két eltérő karakter feszült egymásnak barátságukban, surlódások, érzékenységek, az alkalmazkodás kisebb-nagyobb áldozatain keresztül, már az elején mesterkélten és leküzdhetetlen ellentét érzéssel, Wesselényire nyomasztóan, Széchenyire idegesítőn; későbbi nyílt szembefordulásuk már a kezdetnél adva volt. Kettejük közül a kiszolgáltatottabb Wesselényi, aki származásban, tudásban, élettapasztalatokban, társasági sikerekben maga fölött érzi társát és eleinte természetes deferenciával, később egyre háborgóbb lázadással tekint fel reá. Közös útjuk alatt naplója, mint a

lidércnyomással van tele Széchenyi tetteivel, szavaival; Széchenyi ugyanekkor egy-egy odavetett mondatban emlegeti őt. A kisebb egyéniséget folytonosan foglalkoztatta, egész lelki egyensúlyát megzavarta a másik, akinek kavargó, partalanul csapongó gondolatai között csak néha jut egy kis eszmélés az utitársnak. És mégis sokat jelentett számára ez a kapcsolat, hatást és egyéniségformálódást is, de más értelemben — látni fogjuk — amint általában hinni szokás.

A két fiatal ember 1822 márciusában vágott neki a nagy útnak Franciaország és Anglia felé. Már ekkorra összeismerkedtek, hiszen az előző év szeptemberétől járták az országban a rokonoikat, majd Bécsben időzve várták Széchenyi engedélyét az utazásra. A vidéki magányból kikerült báró befelé ujjongva, izgalommal várta a nagy életet, amiben szerencsésebb társa révén bizonyára része lesz. Különben hatalmas testében gyermeki jóság lakott, a gyermek kíváncsisága és érzékenysége is, gazdag érzés és egy csöpp érzélgősség, amit nem restelt könnyen ömlő, mesterkéletlen szavakba foglalni. Amidőn anyjától elbúcsúzott, vad és soha nem ismert fájdalom szorongatta szívét. «Wir werden uns gewiss wiedersehen, vala mindaz, amit mindketten zokogtánk.» Kitépte magát az ölelő karokból és elnyargalt lován; az idő is, mint az érzése «vad és komor volt.» Debrecenben tisztársai között talált rá Széchenyire; örvendett a sok ismerősnek, de szívesen lett volna vele egyedül, hogy kibeszélhesse magát. De a gróf nem gondolt erre s így társaságban mulattak. Együtt voltak hát, de az emberek, mint minden dologban, itt sem nyugtatták rossz nyelvüket. Lám, Bethlen Ferencné,

akivel útközben találkoztak, asszonyos kegyetlenséggel leckéztette: «Én sem hittem, hogy elfelejtkezve egy palatinustól való származásáról, egy Széchenyit kísérgessen s avval kitarassza magát». Wesselényi mérges mulatsággal jegyzi fel e mondást; tudta, hogy így fognak beszélni, de nem törődik vele. Széchenyi jelleme, barátságuk erősebb, mint a buta szóbeszéd. «Tapasztalatai és szelleme — nem birtokai adják meg túlsúlyát felettem.» Néhány nap múlva, Czenken pihentükben, azonban benne magában támadt kétség a viszonyukra. Beleszólt Széchenyi sakkozásába, mire ez «egy durva s diktátori hangon mondott: «No, nem kell most itt izélni»-vel fizetett ki. Nem tudom, a gazdag ember a szegénynek, vagy a magában észbeli preponderantiát érző a subordinátusának akarta-e ezt mondani?» Megbántottan visszavonult a szobájába s eltűnődött Széchenyi átalakulásán. Széchenyi kereste az ő barátságát, tette meg az utazási ajánlatot. Most viccek céltáblájául választja, vélekedéseit nem disputálja, hanem letácsolja, elmebeli fölényét mindenki előtt nyersen kimutatja. Borzalmas lenne, ha csalódott volna benne; de majd kimagyarázkodnak s a szívek bizalmas feltárásában majd minden kétség eltűnik, — reménykedik Wesselényi. Ám a valódi és vélt sérelmek egyre szaporodnak; a gyanakvó lélek mindent rosszra magyaráz. Bécsben Széchenyi sok szobáiban néki nem ad szállást, pedig megígérte. Egyszerre azzal fordul hozzá, hogy őrnagyi kinevezését várva, lemond az útról. Wesselényi megsemmisülve hallgatja. Az ingadozás örvényeiből semmit sem vesz észre, pusztá szeszélynek gondolja hirtelen elhatározásait. Hosszú, patetikus elmélkedésben

fejti ki kettejük különbségét. Könnyű a grófnak, a módos világban, társaságban, szép hölgyek között kárpótlást talál az elmaradt útért, amiről gondtalan szívvel mond le, de őt sötét, rejtett magány várja és nevetségesség. Egész Erdély rajta fog mulatni. A bécsi várakozás különben sem kellemes. Azt hitte, hogy a nagyvilágba lép, lovaglás, vadászat, asszonyok társasága fogja elfoglalni; mindebből semmi sem lett. Otthon ül és olvas, míg Széchenyi élvezi az életet; csak az otthoni körülmények tették lehetővé barátságukat. «Bécsben, ismerőseinek körében a pénzére s elmésségére nézve oly nagyon szegény Wesselényi soha is elfoglalt szívében helyt nem kapott volna.» Itt nagy házat tart, kifogástalan cselédsége, remek borai vannak, fecsérli a pénzét. Mennyi jót lehetne tenni ezzel a vagyonnal, «az ő eszével s az én akaratommal» az ország javára. Igaz, hogy Széchenyi nagyszerűen tud bánni az emberekkel, százféle színben jelenik meg előttük, «igen jó nemcsak persuadendi, de pervertendi módja van». Hiszen őt is, hogy elbódította és egyik nap meg is mondta, mennyit köszönhet neki, «mert egész más existenciám van most s más ember vagyok, mint mikor mint vad csikót a hegyek között kifoga. Ez elmésségnek megjár, de hát nyertem-e valamit?» — kérdi keserűen Wesselényi. Az utazás még el sem kezdődött s a légkör már nyomasztó kettejük között.

Mi volt az oka a sokasodó félreértéseknek, amelyek szinte akaratauk ellenére burjánzottak fel? Wesselényi egyénisége az egyszerűsített másolata Széchenyi lelkének, reális Sancho Pansa a tragikus Don Quichote mellett. Ami Széchenyiben vihart kavart fel, Wesselényit alig hogy ki-

hozza sodrából. Ő is érzi tudatlanságát, de azt alázatosan viseli s pedáns munkával iparkodik valahogy segíteni rajta. Útjukban a látottakat gondos listában foglalja össze, aprólékosan számontartja és tiszteli mindazt, ami a műveltséghez tartozik, puritán-kenetes modorban lépten-nyomon tanulságokat von le. A tanulás nála feladat, melyet minél lelkiismeretesebben igyekszik elvégezni; kötelességet teljesít, amíg gyönyörködik az idegen világ szépségeiben; milyen más Széchenyi megtorpanása egy-egy élmény előtt rapszódikus ötlet-villanásai, egy-egy odavetett, remek, ítélő félmondata. Érzékeny ő is, de a maga módján; naplójában sűrűn, részletesen panaszkodik és láthatóan megkönnyebbül az érzelmes szavak nyomán; Széchenyi idegtépetségét nem ismeri. Széchenyit különben teljesen a látszat után ítéli meg, a maga nyílt, egyrétű természetét vetíti át a zárkózott lélekre. Csak azt érti meg belőle, amit kifelé fordított és sejtelve sincs a nyugodt és könnyelmű külső mögött romboló erőkről. Bármilyen becsületesen szereti is a barátját, legbelsejében léha világfinak tartja, aki elfecsérli tehetségét és vagyonát. A nagyúri élet naiv elképzelésével Széchenyit folytonos sikerek, társadalmi ünnepeket, könnyű diadalok közepontjában látja és bosszankodik a maga szegénységén, nehézkességén, ami útját állja érvényesülésének. Nem veszi észre, hogy egy magasabb körben ugyanez a helyzete és keserősége Széchenyinek is. A kívülálló irigy önérzetével fogja össze egy képbe Széchenyit és társaságát; lenézi őket, de közéjük kívánczik és minden látszólagos visszautasítás a legérzékenyebb ponton találja. Éppen mert folytonosan gyanakszik, képtelen

Széchenyi modorát elfogadni, aki egy jó ötlet kedvéért, vagy pillanatnyi rossz kedvének, hangulatának engedve cinikus, gúnyos, sőt durva tud lenni a legszentebb barátságban is. Széchenyi gyorsan, idegesen váltó észjárását, érzelmi tartózkodását barátja tempós alapossága és feltárulása gyakran próbára tehetette; ilyenkor türelmetlen volt és támadó, talán tapíntatlan, de sohasem gyengédtelen, amilyennek a sebzett szív érezte. A szavak nyilazását szerette, de a nyilak nem mérgezettek.

Utaznak végre, de a sokféle színes benyomás és a nagyobb közösség sem enyhíti a kezdet rossz ízét. Széchenyi mindenütt előtérben van s Wesselényi duzzogva vonul félre. A körülmények — úgy érzi — felnyitják szemét barátja gyengéire. Münchenben Károly herceg az udvari páholyba vezeti Széchenyit, ahol a király nagyon kegyesen fogadja. «Igazán csodálkoznom kellett este, fényes fogadtatása fölötti gyermekes örömen. Mindig hiúnak tartottam és tudom, hogy a hiúság egyik főrugója és serkentője minden cselekedetének, de hogy ily semmit mondó dolgoknak ily nagy értéket tulajdonít — ezt mégsem gondoltam.» A gyermekesen újjongó Széchenyi még aznap este ezt írja naplójába: «Was so ein kleiner Hof doch sonderbar und spassig ist! — Und wie man in der Länge der Zeit — sich in solcher Enge, unglücklich fühlen muss!» (1822 március). Wesselényi szorgalmasan jegyez, akár a szőlőművelésről van szó, akár Danecker műtermének látnivalóiról. Széchenyi csak Danecker bon mot-ját idézi; felületesség ez, vagy csak pedantéria hiány? Élvezik Párist, Wesselényi jobban a várost, Széchenyi inkább az embereket. Meglátogatják a

trappistákat, leírásukban Wesselényi prédikál, Széchenyi költő lesz. Eljutnak végre a célponthoz, Angliába. Közös nagy szenvedélyüknek hódolnak, lovakat vásárolnak. A vásár körül is ellentétek vannak: Széchenyi önző, — halljuk — csak magának keres méneket. Ez a kisebbik baj, a nagyobb, hogy nincs kitartása, igen sokszor változtatja a rendszabályait olyan dolgokban, amelyek egész életen át egy szisztémát kívánnak. Sohasem lesznek sikerei a ménésével. Wesselényi naplójában megszaporodnak a szakszerű lóleírások, amelyek eddig is oldalakat töltöttek meg. Széchenyiben már forrnak reformeszméi a lótenyésztésről; igaz, a lovakról hallgat. Tanulmányozzák az angol állapotokat, Széchenyi rap-szódikusan, Wesselényi szisztematikusan és gyakorlatilag. Oxfordban nyomban levonja a hasznos tanulságot: Az ifjak «nem rész-szerint hibás s haszontalan teoriákkal előlve, hanem a praktisch életre praktice készülnek». Széchenyi elgondolkodva kérdi magától: «Wie ich von England meine Ideen verändere? Es ist melancholisch, dass die Poesie des Lebens (wenn man sich so ausdrücken darf) dort stirbt, wo die Freyheit anfängt. — Die süsse Schwärmerey der Liebe — und den Drang nach etwas Unbekanntem — kennt und ahndet kein Britte. — Man vergleiche das Lied — den Gesang!» (1822 május 9.). Az év végére újra Bécsben vannak s bár az utolsó időben már alig találkoznak, fájdalmas szívvel vesznek búcsut egymástól. Vajjon melyik volt nagyobb hatással a másikra?

Bármilyen különösen hangzik az elmondottak után, csakugyan Wesselényi hatott Széchenyire. Könyvekhez és idegen társasághoz szokott érzé-

kének ez a fiatal erdélyi nemes jelezte először közvetlenül, a mindennapos érintkezés testi közelségével fajtája nyersebb lényegét. Amire különlegességgént rebbent meg a szeme és ami belső szemei előtt mint óhajtott cél lebegett, az egzotikus és eszményi magyarság két elképzelt véglete között elevenedett meg a hús és vér valóság: az átlagmagyar, akivel dolga lesz. A légüres térből, ahol minden kísérlet elkezdődik, az idegesítő és megnyugtató, kigúnyolt és mégis nagyratartott barát juttatja vissza a földre. Szertelen fantáziájának jótékony féke a józan ész, a fajta örök erénye, látában csillapító s lassan-lassan mintakép a következetesség, amellyel Wesselényi egyénisége kiépül, egymást kergető és buktató eszméiben szilárd középpont a szívótság, amellyel a kemény koponya a tanultakat magáévá teszi. Öntudatlan magabiztosság sugárzik a tévelygő felé, az értékes anyag szeme előtt csiszolódik ki, a nehézkes előkészületből ki-kicsap az új, a meglepő, mégis szervesen illeszkedő gondolat; egy ember tökéletesedik, de benne a közösség mutatja meg képességeit. A türelmetlent és forrongót itt a nemzetélet részese tereli korlátok közé, mint másik oldalról az osztályrutin mestere. És amíg izgatott figyelmét meg-megújuló reménységgel és csalódásokkal a kancellár foglalkoztatja, akihez idomulni szeretne, legbelsejében, szinte észrevétlenül, maga előtt is titkolva, hatalmasodik el a barát befolyása, akihez idomulnia kell. Mindkettő ürügy a küzdelemben, amit önmagával folytat és mindkettő döntő tényező pusztá jelenlétével, karakterével, hűtő nyugalmával. Egyéniségek, akiknek színe, súlya mégis mögöttük lévő erőket idéz felejthetetlenül. A két arc, Metternich összeszorított ajkai

s Wesselényi beszédes szája lassan köddé foszlik ; a ködben a társadalom vívja szellemharcát a magányos lélekért.

Széchenyi később Wesselényivel való nyílt összekülönbözése idején, tudatos politikai fogásnak akarta feltüntetni, ami belső kényszer volt. Wesselényire csak taktikai szempontból lett volna szüksége. «Én nagy szemöldű, — írta — barnás sárga színű, komor kinézésű ember vagyok. Élceim találnak s az eszméim közé vegyített satyricus ötletek által sértve érezhetik magukat néha azok is, kiket bántani távolról sem volt szándékom. Én az asztal mellett ki tudom egy bonyodalmas terv részleteit fűzni, de midőn rögtönzésre kerül a dolog, nem mindig találok fel magamat. Már ezekből is kiséül, hogy vezetőnek való nem vagyok, tőlem sokan idegenednének el s akadnának tán olyanok is, kik miattam magától az ügytől vonulnának félre. De ha egy párt fejének alkalmas is volnék, kolomposnak, vezérszónoknak, a magyarnál, mint keleti fajnál, mely a külsőségeken kap leginkább, mostanság csak oly ember való : ki széles, köpcös termetű, erős, mint a bika, dörgő hangja megreszketteti az ablakokat, elég dagálylyal tud beszélni s akkora tekintéllyel bír, hogy aki messze vidékről eljő és szemébe néz, akaratlanul kénytelen felkiáltani : ez ám a hatalmas, a méltóságos, a királyi tekintetű magyar. Bennem e tulajdonok nincsenek meg. Hosszasan tanakodtam : ki lehetne körülményeink közt arra alkalmas, hogy a kolomppal elindulhasson? Végre Wesselényire akadtam. Látni való, hogy ő nagy mértékben van e tulajdonokkal felruházva és én reméltem, hogy ő, ki szép eszét sokáig hevertette parlagon, az utazás, tapasztalás és tanul-

mányok által lerázván magáról, ami betyáros, közszerű: a hazának óriási szolgálatot tehet; reméltem, hogy éppen azon tulajdonságokat fogja fényesen képviselni, melyek nálam hiányzanak.» Azonban, amit tudatos számításnak állít be, valójában tudattalan, belső kényszer volt, addig határozatlan, most titokzatos vonzással érvényesülő erőknél engedelmesség, fölényes megoldás helyett tragikus meghasonlás kezdete. Először történt meg nálunk alkotó lélekkel, hogy a maga európaibb, felsőbbrendűbb, bonyolultabb magyarságát idegenszerűnek érezze valami mélyebb, őszibb, magyarabb magyarság mellett, először torpant meg a nyugatra törekvő, mert keleti lekötöttségeket sejtett meg, először éleződik ki az állítólagos ellentét a kétféle életforma között, amit romantikus megteremtődése óta örök jellegzetességként vetítünk vissza a múltba. Először ingott meg, vesztette el a bizalmát önmagában s hódolt azelőtt észre sem vett hatalmak előtt a fölfelé törő magyar szellem; Kelet és Nyugat küzdelme, a «fajából kiszakadt» megszegyenülése és önigazolása a «fajába ágyazott» előtt, itt Széchenyi vívódásaiban, magával elégedetlenségében, ostromló kételyeiben született meg, hogy egyre olcsóbb változatban kerüljön napjainkig a szemünk elé.

Mert az őserőtől a kultúráig a magyar szellemiség régibb fejlődése folyamán egyenes vonal vezetett s a kiemelkedő egy ponton sem érezte, hogy ellentétbe került rendeltetésével, sajátjaival, alaptermészetével. Sehol sem válhatott magyar-talanabbá, mert teljesítménye volt a magyar, mely a legkisebb ízében is levetkőzhetetlenül viselte fajtája bélyegét; amit elhagyott, nem

érezte ősibbnek, mint amit megszerzett, minden-
 esetre nem ismerte a visszakívánczolás nosztalgiá-
 ját. Nyugat nem külső kényszer volt számára,
 hanem természetes légkör, amit szervezete kívánt
 meg; azzal, hogy élt és képességei kivirágzottak,
 nyugaton volt. Utánzott, mint ahogy a spanyol
 utánozta az olaszt, a francia a spanyolt, a német
 valamennyit, átvett és másolt, kiforgatott és javít-
 tott, az európai vérkeringés sodorta Istentől ren-
 delt pályáján. S aki alkotott, a magyar huma-
 nizmus nemzetközi barátságokat ápoló tudósa, a
 reformáció országokat bebarangoló deákja, a fel-
 világosodás idegen eszményekért lelkesedő költője
 nem ismert meghasonlást; a korszerűt akarta,
 az idegent, ami rögtön vérszerinti, mihelyt szen-
 vedéllyel akarják, az európai, amit ő a tudatá-
 ban el sem tudott különíteni a legsajátosabb
 magyartól. A renaissance eszményi Magyar-
 országa, a XVI. század magyar vallása, a XVIII.
 század barokk-magyar történetiszemlélete, Ka-
 zinczyék magyar külföldieskedése egyszerre, el-
 választhatatlanul volt ábránd és valóság, import
 és teremtés, a közös emberi anyag önálló felhasz-
 nálása. Az alkotó magyar a szó legteljesebb és
 legnemesebb értelmében humanista volt egészen
 a XIX. század elejéig; minden szándékával
 európai, minden idegenszerű színével magyar.
 Teremteni számára annyi volt, mint idomulni,
 résztvenni a nagy versenyben, tudta, hogy kis
 néphez tartozik, de a legnagyobbat akarta. Az
 elmaradottság érzése nem tragikus kesergést jelen-
 tett, hanem becsületes bevallását a kevésnek s
 áhítozást a sokra. Nem a lakomák fénye csábít-
 totta őket, egyszerűen éhesek voltak és szom-
 jasak. Tökéletesedtek, mint ahogy a gyermek

felnő, művelődtek, a legigényesebb kultúrát szerezték meg és pillanatra sem ötlött eszükbe, hogy most valami mélyebb ösztönükkel összeütközésbe kerültek. Az út fölfelé vezetett s nem körbe. Lehettek népszerűtlenek, támadhattak ellenfeleik, a maguk igazáról minden idegszálukkal meg voltak győződve és kicsinyhitőség nem nagyította félelmetes őserővé a támadók, a közömbösek, az elmaradtak zürzavaros akaratát. Nem tették meg faji ösztönnek, amit egyének korlátoltságának, gyengeségének láttak, mert a maguk életformáját tudták legigazabban fajinak. Kazinczy dunántúli és tiszamelléki ellenségeiről egyet képtelen lett volna elismerni: hogy bármilyen vonatkozásban több közülük lenne a magyarsághoz, mint neki. S amíg a gondolat képtelen volt, az érzés meg nem zavarodott, a valóság is alkalmazkodott.

Széchenyiben tört meg a dolgok nyugodt rendje, mert megbomlott a lélek egyensúlya, amely tükrözte. Felmerül benne a «kelet népe» egyszerre vonzó és nyugtalanító képzelete; örök, közömbös háttér, amely előtt a bátor álmok hősét ismeretlen szorongás fogja el. Szégyelni kezdi ágáló gesztusait, büntudatot érez és megcsendesedik. De ugyanakkor sötét tömegéből ellenállhatatlan ösztönzés is árad; megkísérteni a lehetetlent, megmozdítani a mozdulatlant, rákényszeríteni a maga igazát. Egyszerre helyben hagyja és tagadja a jogosultságát; mint meghasonlott lelkének hatalmas mása tűnik fel előtte a nemzet, ahol a megőrzendőt és a pusztításra érettet talán sohasem lehet elválasztani. A kicsinyhitőségben, mellyel feladatához fog, már ott lappang a végzete. Új II. József, aki már az indulásnál kész lenne visszavonni a rendeleteit.

Persze, a történeti fejlődés a lelki érlelődéstől függetlenül is érvényesítette vaskényszerét. A humanista magyar Széchenyivel eljutott a végső bonyolultságig, addig a pontig, ahol már csakugyan a szervezet, az idegek vetnek féket a további áthasonulásnak, az átlagmagyar pedig Wesselényi tiszta alakjával elérkezett a számottevőségig, az izmos és önálló értékekig, ahol levette azt, ami benne századok folyamán «betyáros volt és közszerű», egyenrangú ellenfél lehetett. Kelet és Nyugat ellentéte akkor született meg, amikor már tulajdonképpen nincs többé Kelet, csak kétféle, egymással szembenálló és egymásra mégis rászoruló Nyugat. Széchenyi és Kossuth párharcában majd az európai magyarnak ez a kettős irányzódása küzködik.

De az élet éppen azért tragikus, mert úgy folyik le, ahogy le kell folynia. Ha Széchenyi nála nál hatalmasabb erők nyomásának engedett is, mégis a maga természetének az áldozata és ami kívülről nézve jótékony, politikusnál és reformernél egyenesen szükségszerű kiegyenlítődé, az belülről meghasonlottság, engedmény és össze-roppanás. Az utópia a szenvedély, a tiszta öröm, a diadalmas büszkeség, a kivitel a rezignáció, keserűség és megalkuvás. A terv a magány, a megvalósítás az emberek. És ha ő a kivételes lény másokat s magát kínozó rohamaival gyötörte barátját, cserébe megkapta az örök választ: a félreértést. Wesselényi félreismerte a jellemét, terveit, életmódját, boldogtalanságát, mindent, mindent. Következétesen és szándéktalanul a legjobb akarattal, látásából fakadt rendíthetetlen meggyőződéssel, a maga személyébe sűrítve a kortársak indulatát, fiatal barangolásuk idejébe

vetítve az eljövendő éveket. Nem a gyűlölködő harag, a becsületes elfogultság sebzi meg legjobban a nagyratörőt. Mint ahogy a szenteket sem értelmetlen zsarnokok ítélték mártíromságra, hanem derék bírák, akik tudták, mivel tartoznak a törvényeknek.

A tett. Crescence. Van egy fajta elhivatottság, amely úgy szállja meg a lelket, mint rejtőzködő kór a szervezetet; nem felszabadít, de megvisel; titokzatos mérgei egymás után emésztik fel az ellenállásra kész gócot, a test egyre sorvad, míg végre bágyadtan átengedi magát a láz harsány rohamának. Széchenyi keresztülmegy a belső ronc-solódások megalázó állomásain; mindaz, amit életében tartalomnak gondolt, üres vázként lepleződik s csak szégyenérzést, keserűséget hagy a vele való foglalkozás emléke. Minden csak félig sikerült és a félsiker még égetőbb, mint a teljes kudarc. Az első könnyű diadalok után megakadt katonai pálya, a tanulmányok, amelyek emésztetlenül, zűrzavaros lidérenyomásként nehezdednek reá, az elvetélt írói tehetség irtózatossá belső feszültsége, a forró élmények, amelyek csak szárnalmas, dermedt töredékekben képesek lecsapódni, a társaság, ahol a helyét nem találja, az osztály, ahová képtelen volt beilleszkedni, a barátok, akik félreértik, a nemzet, amely közömbös, holt tömegként ejti kétségbe, a megtagadott vágyak, az óhajtott szenvedés, az idegek örök izgalma, céltalanság és kiábrándulás, a mindig közeli halál szédülete mérgezik kívülről és belülről. És mindez csak negatív szálláscsinálója a láznak, amely pozitív tulajdonságain keresztül is befészkel magát, soha meg nem törő fölényes ironiájában, nagyúri tartalékjaiban, a szinte állati,

legmélyebbről jövő szívósságban, mellyel gondolatait kihordozza, szenvedélyes érzésében, amely nem önbizalom, hiszen tele van csüggedéssel, hanem minden indokolás nélküli, kiirthatatlan, organikus erő, rögeszmében, amelyek túlélik a csalódásait. Egyszerre széthulló és egyetlen gondolathoz kötözött; legyengült áldozat, aki nem hagyhatja el a kínzóhelyét. A láznak könnyű dolga lesz vele.

Önkívületig fokozódó láz s nem boldog megoldás számára, hogy végre alkotni tud; a mult betetőzése, nem leszámolása. Sorsa már az előkészületekben eldőlt és az örület, amely egyszer majd legyűri, csak brutális összegezése a már fiatalon agyonkínzott életnek. Vannak rubiconi tettek, amelyek egy csapásra más világba lendítenek át, megadják a vállalkozás gyönyörét, a diadal részegségét és gondtalan szárnyalással visznek tovább a jövő felé; és vannak kényszeredett tettek, amelyek a beteljesedést csak ígérték, a rettenetes bizonytalanságot próbálták megszüntetni és újra bizonytalanságot teremtettek, súlyosbítva a felelősség, az elhamarkodás, az eltorzulás rémeitől. Az elsők, akár következetesen épültek ki, akár könnyelmű nagyotmerés váratlan ajándékai, érett gyümölcsként hullanak a rátermett lélek elé, szinte csak külsőségek az egész vállalkozásban, a megszületett elhatározás jelei. Az utóbbiakat az önigazolás kényszeríti ki, a felhalmozódott, tehetetlen energiák, a be nem váltott ígéretek maró szégyenérzete. Sötétbe ugrás, amivel magukat is felrázni és a világot végre meggyőzni akarják. Nem elhamarkodott s nem könnyelmű lépés ez, bármilyen erőszakosan történik; a mult Nessus-ingét próbálja letépni

egyetlen merész rántással a lélek, amely pedig hozzánőtt és kínozni fogja mindhalálíg.

Széchenyiben is a belső bizonytalanság sürgeti a tettet, az ingadozás a jóvátehetetlent. Mellette még egy romantikus ösztön munkálkodik, amely, bár szívesen megrészegezik a szavaktól, de lenézi a csak szavakban élést, a legteljesebb élményt keresi, ahol az én kilép magából, belenyúl a dolgok közömbös rendjébe, cselekszik. Az egyén, aki egyébként terméketlen képzeletének rabszolgája, itt felszabadul, úr lesz emberek és események felett, amiket eddig szemlélődéssel közelített meg, az ábrándvilág helyett a valóságos élet ritmusában merül alá. Az elkövetkező néhány évtizedre az irodalom telítve politikával s a politika irodalommal. Költők élményei csapnak át a közösség területére egy Byronnál, aki szabadságharcot keres a szabadságvágya számára, egy Disraelinél, aki birodalmat teremt a nagyravágyásából. Széchenyi, aki kínlódo szenvedéllyel vizsgálta és alakította önmagát, most a nemzet lelkét veti kísértet alá.

A nagyúr örök játékosztöne is megkívánta a tettet. Az arisztokrata személytelen öntudatával fontosabbnak érzi a rangbeliséget, családhoz tartozást a személyes érdemnél. A polgárt a végzett munkája emeli ki és különbözteti meg, az arisztokraták szemében — amint már megfigyelték — közpályán működő politikustársuk semmivel sem előbbrevaló, mint aki birtokán csendben gazdálkodik, az alkotó nem «viszi többre», mint a csak reprezentáló, a hivatás, amit választottak, érték-többletet nem ad. Az elért méltóság csak járulék a születési mellett; tulajdonkép osztályát illeti meg s nem saját magát. A polgári ambíció hatal-

mas lendítő erejét a mágnásnál a játékszenvedély pótolja. Képességeit valamilyen módon foglalkoztatni kell és l'art pour l'art: az izgalom, a siker kedvéért, a nagyszerű eredményt elérni, legyen az vadászsákmány, politikai diadal, nagyvonalú maecenáskodás, vagy egyszerűen pompás életstílus. A formát méltányolja tudatosan vagy öntudatlanul, a tett eleganciáját, a föllépés hatását a nézőkre, a maradandó gesztust. Széchenyi előtt két közeli példa is van: apja múzeumalapítása és Metternich párviadala Napoleonnal, amelyet személyes győzelemnek éreztek, mesterfogásaiban nagy csatákkal egyenrangúan. (Izgalmas beszélgetéseikben büszkén mondja a kancellár Széchenyinek: «In der Zukunft ist mein Name unsterblich — Ich habe es dem Bonaparte, mit dem ich tagelang sprach — voraus gesagt, was sein Ende seyn wird — ich stürzte ihn. — Ich liess ihn treiben und habe ihn geschossen.») Nagyúri sportból halhatatlanság — a fiatal tanítványtól sem lenne idegen a gondolat, amidőn gróf Károlyi Györggyel és más vállalkozó kedvű mágnásifjakkal klubba áll össze. Egyesülni, valami majd csak kiforr a nyugtalan szellemek találkozásából; az emberek fontosak a klub ötletében számára, mint a lóversenyben a lovak és nem az intézmény, amelynek későbbi tekintélyét vetítjük vissza az eredetére, amidőn már céltudatos nemzeti reformnak tekintjük. A tettvágy keresett itt érvényesülést, mint ahogy az ugyanakkor sürgetett labdaházban a szórakozó hajlandóság, mindkettőben a mágnás érzéke a társas élet iránt. Ami azonban másnál kedvtelés maradna és bravúr, százszoros súlyt kap Széchenyi idegzetének bonyolult rendszerében.

A sorsdöntő év, 1825 május—szeptemberében tett újabb franciaországi útja is érte a helyzetet. Egyedül járja most az országot Párizsból kiindulva dél felé, kevesebb irodalmi ábrándozással, több gyakorlati megfigyeléssel. Még mindig a társaságok, az új arcok érdeklik legjobban, de a selyemtenyésztésről folytat velük vitákat; a tájkép egyre jobban elhomályosodik, hogy helyet adjon érzékeiben a termőföldnek és a gazdaságnak. A Pyreneusok már nem rendítik meg Rousseau hűtlen tanítványát, de az emberkéz munkája, a szabályozottságában fantasztikus Canal du Midi elragadja az újra felvilágosodottat. «Diese Schöpfung menschlichen Wissens — mag zu seiner Zeit — das Gemüt des Kaisers Joseph mächtig ergriffen haben. Ist es auch böse — wenn unser Puls bey dem Augenblick eines solchen Werkes — zu dessen Vollendung so viele Festigkeit und Beharrlichkeit des Willens erfordert ward — heftiger wie gewöhnlich schlägt? — und wenn man in dem heiligen Traum, wirken und Erhabenes beginnen zu wollen, diesen merkwürdigen Ort verlässt? — Kann man es einem jungen Kaiser übelnehmen, — dass er mit einem Eckel gegen den alten Schlendrian — gegen alle unsere Vorurtheile — sein Vaterland wieder betreten hat — und ohne reifer Überlegung alles umschaffen, alles erneuern wollte?» (1825 augusztus 2.) «Érett megfontolás nélkül» — nyugtató a maga számára, aki fiatalos buzgalommal csak az indulást akarja észrevenni s nem a végső letörést. Különben is ő kész a gyakorlati ismeretek megszerzésére, nem az elmélet nevében akar erőszakoskodni az életen. Az új nemzedék fejlődése ez, amely Rousseau és a romantikán keresztül visszajutott egy prak-

tikusabb, közvetlen tennivalókat sürgető felvilágosodásig, neveltetéséből mégis magával hozza a levetkőzhetetlen érzelmi pátoszt, amellyel a modern jelszavakat kíséri. A keleti út Byronja után most Franklin a nagy élmény (Montpellierben olvassa először a műveit), a szegény ifjú története, aki megoldotta az életét, mint egy szorgalmi feladatot s könnyezett, ha a «munka» szót leírta. «Munka, erény, becsület» puritán szövetsége igéri a megváltást Széchenyi «bűnös» lelkének is. De ahogy a napló százszínű, kavargásában nagyszerű szövegét csak néha szakítják meg a bonhomme Richárd sugalta lapos elmélkedések, Széchenyi belső küzdelme is átfogóbb, nagyobb szerűbb, mint a kezdődő polgárosodás idillje. Az ő erénye nem az ájtatos elégedetteké, hanem az örök keresőké, az ő munkája tétova szenvedély és nem foglalkozás. A két konvenciót, az arisztokratikus játékkedv és a polgári szorgalom ösztönzését egyformán magába fogadja, de ami létrejön, gazdagabb minden indítéknál.

Végül egy nagy ösztönző: utolsó szerelme. Széchenyi érzéki természet, ami azt jelenti, szükség van a nőkre, hogy kifejthesse önmagát. Egy-egy szerelme nemcsak a vágyát köti le s formálja az új alakhoz, igény és fölfedezés, birtokbavétel és alkalmazkodás örök együttesével, hanem mint mágnes vonzza magához egész gondolatvilágát. Felolvad az érzelemben, amely tulajdonképpen mégis csak ürügy, hogy belső drámáját kielezze, vívódásait, ezer névtelen gyötrelmét egyetlen indokban sűrítse. A legmagányosabb szerelmes, akinek a képzelete szállítja a legnagyobb gyönyört és a legsúlyosabb kétségbeesést. Csodálatos ösztönnel találja meg a nőt, aki szenvedtetni és mindaz

a rossz, amit tőlük csakugyan kap, fantasztikus méreteket ölt a beljük kapaszkodó szenvedély lázában. A könnyű viszonyok alig borzolják meg érzékeit; akadályokra van szüksége, váratlan nehézségekre, kielégítetlenségre, a lehetetlenre, hogy érezze, hogy érez. Sógornője körül csap fel az első nagy érzés, ahol szégyen és önvád kitobzódhatja magát s aki a halála után lesz igazi lidércnyomássá, minden válságában újból testet öltő emlékké. De már Karolina életében kísérti a testvér Selina, a párhuzamos szerelem és a rokoni hasonlatosság ízével, aki mégis izgatónan más és a bűn pátoszát egy epekedőbb, érzelgősebb, rousseaui áradozású hangulatra hangszereli át. Mindkettő mélyen természetében gyökerező hajlamokat szabadít fel; az egyik a kíméletlen őszinteséget, a lélek meztelen vetkőzését és alázatát, a másik színjátszó ösztönét, a könyvélményekbe burkolódzást, a tehetséget, amellyel megszállottsággá tudja fokozni magában a fikciót, szenvedéllyé a játékos érzelmet. Amíg a két sötét hullám gyűrűzik, a «csábító» is megkívánja a foglalkoztatást és a szép feleség, Saurau grófné alkalmas médium, hogy kilobbantsa a türelmetlen kívánságot, az ostromló, de kielégítetlen vágyat. Nem állhatatlan ő, ahogy nőtől nőhöz ingadozik, csak más és más izgatószerrel korbácsol fel magában képességeket, melyek a maga számára is meglepők, midőn áldozatul ejtik, más és más törésű tükörben ismerkedik az arcával. A szerelem is csak önismeretért van, mint az egész élet. Felforgatja a lélek nyugodt rétegeit, napvilágra hozza, ami erő és ami gyengeség. Szerelmei összefüggnek minden súlyos kérdéssel, ami foglalkoztatja, és minden eseménynyel, ami reázúdul. A kis Lichtenstein Henrietta

gúnyos arcából külső sikertelensége nevet feléje, valamennyi csalódott, visszautasított, megbánt szerelmében életének kegyetlen fantomjai járják táncukat. A zűrzavar és kora bánat éveiben zavarosak a szerelmei is, tehetetlen, béna és csüggedt a vágy is, mint az akarata; a nagy gátszakadás idejére azután megjön a sodró, lendítő, diadalmas szenvedély. Ki dönti el, melyik idézi fel a másikat? A megért erő forrta ki magából, vagy a szerencsés véletlen hozta a segítséget, a keresés fontosabb-e vagy a megtalálás? Mindenesetre a tévelygő végre a tettet kívánja és egyszerre ott a nő, aki ki tudja váltani a tettet, az új szerelem, amely nem terméketlen többé, de kényszerít az alkotásra.

Mi az új, mi a pozitív Crescencében? A szerelmeket a szerencsés és a szerencsétlen naiv ellentétpárjában szokás osztályozni. döntőbb különbség pedig, hogy vannak szétszóró és gyűjtő szerelmek, függetlenül a kielégítettségtől. Az első az érzékelés színes mozaikja; a férfilelek szinte felszívódik az ingerekben, a test meglepetesei, az idegek játéka, gyönyör és kínlódás mind külön-külön élményszerűek, az izgalmak céltalan hajszáját élvezik a mohó ösztönök, a szeretkezés ezernyi eseményét önmagukért. A nő, aki kiváltja, háttérbe szorított vetélytársa a szenvedélynek, amit kiváltott, égető kis emlékezések tömegében vész el önállósága, az egymásba kapaszkodott életek felett a jelenségvilág ül diadalt. Széchenyi első szerelmei ilyenek, sikertelenségük is csak terméketlen fájdalmakat korbácsol fel, üres zuhogását szép érzéseknek és szép szavaknak. Crescencenek, a másfajta nőnek kell megjelennie, hogy az élmények, mint a mágneses molekulák rendeződjenek, minden élességüket megőrizve, mégis

harmóniába olvadjanak, a szerelem túl jusson önmagán. A láng, amely eddig önmagát táplálta, most befogott erő, a vágynak rendeltetése van, az érzékek szolgálnak, minden szokatlan értelmet kap, szimbolikus jelentőséget, az epidermisgyönyör elmélyül. Nem lesz tisztább, Crescence alakját frivol gondolatok kísérik, de küzködik a tisztaságért; nem az számít többé, amit a szerelem ajándékként adni tud, hanem, amivé ő a maga erejéből formálni képes. A sóvárgás eddig az ízével hatott, most a lehetőségekkel, amiket rejteget, a kitárult jelen helyett a meghódítandó jövővel. Szeretni egyszerre annyit jelent számára, mint egy nagyszerű kísérleten lemérni erejét, igazolni elhivatottságát. Úgy érzi, ha Crescencet meggyőzheti az igazáról, megnyerte a világot. És félelmetes kiszolgáltatottsággal, amely a teremtő szerelmes gyengesége és ereje, hiszi, hogy csak azért kell megnyerni a világot, hogy őt meggyőzhesse. A sorsa van feltéve egy-egy helyeslő, biztató szóra és Crescence kételkedő mosolya napokra munkaképtelenné teszi, hitelenné saját magával szemben. Rejtélyes rabság ez, amihez nem sok köze van az intellektusnak; hiszen nem az ítéletét rettegi, terveit alig tudná megismertetni, nem a megértőt keresi a nőben, hanem a megérzőt, a megnyugtató állati melegét, ami az idegen testből, lélekből feléje sugárzik. A meddő kétely forrja ki az ellenmérget, hogy az élet megindulhasson.

És Crescence, aki az elkövetkező évek során engedelmesen szüli majd a gyerekeket egy másik férfinak (hetet gróf Zichy Károly haláláig), kéri a dühösen szemérmes vágy igazi célját. Csodálatos és az éppen kellő passzivitással, majdnem azt mondhatnók, közönnyel, amely azonban lény-

gesen más, mint az elődök közömbössége, túri a férfit láthatatlan ölelését, a szellemi birtokbavételt, amelyből hús és vér gyermekek helyett tetteknek kell születniök. Mértéktartó mondatai, néhány soros üzenetei, a jellemzések, amelyek egészséges erjedést indítanak el a szavára figyelőben s nem beteg sértődést, mint a régiek, egész hűvös-jóindulatú magatartása mutatják, ösztöneiben élnek a legnagyobb asszonyi erények: a tartózkodó alkalmazkodás, a háborgó férfileket hangsúlyokkal fegyelmezés, a nő diadalmas áldozata, aki arra született, hogy lekössön, de egyben függetlenítsen, a magához láncoltban olyan energiákat szabadítson fel, amelyeknek már semmi közük a szerelemhez. Széchenyi Frau von Steinje lett Crescence, az érettségével vonzó, érzelmi fölényével kiegyenlítő szerelmes, aki egyszerre tudja kielégíteni a minden alkotóban biztatást, dédelgetést leső gyereket és az önző, terveinek élő férfit. A szerelmi tűzijáték szikrázó fényei letompulnak és a derengésben felragyog a nő, a külsőséges ingerek csak csalogatnak az ewig-weibliche varázsköréhez. Crescence alakja eszmévé finomul, jóra való hajlandóságának, képességeinek, reformszándékainak, elhivatottságának szimbolumává, a szerelmi szolgálat egybeolvad a nemzeti feladattal.

Igazolni csak a tett igazol, a beteljesítő ajándék és nem a fölkeltett, bízó várakozás. «Ach wenn ich nur einstens meinen Lands Leuten und meinen mit Menschen, — wirklichere Dienste leisten könnte, — als ich's bis jetzt gethan, — Es wäre ihr Werk» — írja 1825 október 22-én Crescencenak. A szerelmesben végsőkéig feszül a vágy, hogy bebizonyítsa értékét. Ugyanakkor a

reformer kétségbeesett bizonyossággal érzi, hogy nem halogathatja tovább a színvallást, végleges, nyílt kiállásra van szükség; hónapok óta erősödő meggyőződést foglal össze az év végén naplójában: «Man kann negative ebenso sündigen, wie positive. Schweigen, wenn man reden sollte, ist eben so ein grosser Fehler, — als wenn man spricht, indem es besser gewesen wäre, zu schweigen.» A kételkedő sürgeti a megváltó elhatározást, a csak gyengén felkészült a szereplés mámorával szabadulna a bizonytalankodástól. A nemzet még ködbe burkolt előtte, bele kell vetnie magát az életbe, hogy ismerős legyen az ismeretlen és szorongásai elmúljanak. A kancellár töréstelen akarata fölé kerekedni a vakmerőség lendületével. Naggyá lenni, ha már a büszkeség beleivódott a vérébe. Így robban ki előkészületlenül, felelőtlenül, mégis sorsszerűen *a tett*, amelyet ugyan még hosszú tusakodások, metternichi próbatételek követnek és más kísérletek előztek, de amely alapján eldönti az életét és külsőségeivel s hatásával egyaránt jelképe jövő sorsának. A nov. 3. kerületi gyűlésen felajánlja egy évi jövedelmét a magyar nyelv ápolására. A jelenetről ennyit jegyez fel naplójába: «In der Zirkular Sitzung gesprochen; und mich mit allen meinen Landleuten verfeindet.»

A fiatal kalandozásoknak vége, megkezdődött a közpálya.

A BIHARI REMETE.

A kor magánügy.

Die Geschäfte der Einsamkeit.

Vannak gyógyíthatatlan magányosok, akik, mint Pascal az örvényt, remetebarangjukat hurcolják magukkal, bárhol is üssenek tanyát. Lát-hatatlan fal választja el őket a környezettől; egyikük sem vesz tudomást róla, csak ha közeledő kedvében a világ, túláradó hangulatukban ők maguk beléütköznek. Idegenszerű zavar, szégyenkezés és valami jóvátehetetlen vétek feletti szomorúság jár ilyenkor a felcsapó hangulat nyomán, mesterséges feszültség keríti hatalmába lelküket, amely pillanatokra engedett a természetnek; lazult, nem figyelte magát, élt. Szorongó érzés ez a folytonosan lesben álló öntudat; az elkülönülésből egyszerre támad gőg és megalázottság. Jó egyedül lenni, hiszen, aki magányos, már ezáltal különb a sokaságnál, jó a mániás önérzet, amivel a torlódó gondolatok emelik hullámhegyről hullámhegyre a beléjükfeledkezettet; jók az eufóriás percek, de rossz ugyanakkor félszegnek tudni magát, vagy képmutatónak, színésznek, aki sohasem fog szabadulni a szerepétől, kínos a csömör,

amely a magános képzelgéseket kíséri, a megnyilatkozni nem tudás és a váratlan beszédes kitörések is, amelyeket megint csak undor követ. Fiatalos lelkiállapot ez a meghasonlottság, kamaszok dédelgetik magukban, mint termékenyítő fájdalmat; de akad, aki ebben és csak ebben őrzi meg ifjúságát élete végéig.

Bessenyei György már az udvari környezetben remete. «A magánosságtul itt környülvétetve Hallgatok Barátom». (Epistola Barcsayhoz, 1772. február 3. Négy évvel később ugyanahhoz változatlan modorban: «Barátom, kérdezed, mondjam meg, mint vagyok; Mozgok a világban, nézek és hallgatok.») Ő a filozófus, aki oly vallomásos gyakran tér vissza témáiban, a könyvmoly, aki a sok olvasástól gyűrött képpel és aggyal jelenik meg az emberek között. Amikor a közvetlen valósággal kellene szembenéznie, rendetlen emlékek kergetőznek a fejében, ha ötletesnek kellene lennie, csak értekezni tud, ahol tapasztalatot várnának tőle, idéz, a gyakorlatban elvi kérdésekben tépelődik. Nem az elmaradott, a szűzi lélek itta be szomjasan a nagyvilági műveltséget, a felvilágosodás divatos eszméit, ahogy általában hiszik, hanem a természettől nehézkes, a magányos tépelődéstől pedánszá formált szellem került kínzó párhuzamba a fölényes, a tudást és kultúrát könnyed, biztos formák mögé rejtő intellektusokkal, a tudákoság, amit magában felnagyított, a «manér»-ral, amit másban túlbecsült. «Nintsen e Világon olyan tudós ember, ha külső magaviseletibe görtsös, emberségébe, beszédébe idétlen, feszült állású, merő járást mutat: ha társasága fel fút okosságot ad, hogy szerettenessék, és fő nevelésű emberek előtt kedvességre jöhessen. Egy

tanúlt Férfi, szép és nemes maga viselet, illendő manér nélkül, Oskola vadságot ha visel, olyan-nak tettezik előttem, mint a Magyar köntös gomb, és sinór nélkül, vagy mint az igen szép Aszszony igen haragos természettel». (*Holmi*, 1779.) Ahogy ő az itt megleckéztetett «mértékletes, fekete köntösös» sárospataki professzorokhoz, úgy viszony-lottak tudománybeli és nagy világi biztonság dol-gában bécsi ismerősei ő hozzá. Nem tudtak többet nála, hiszen ő szenvedélyes vágyában könyv-tárokra olvasta keresztül magát, de másképpen tudták a dolgokat; kevesebb feltűnéssel, kisebb erőlködéssel, kevesebb gyötrellemmel. «Elmélke-désem vagy inkább belső szomorúságom» — használta egyenértékűen e két fogalmat a Holmi-ban, irigyelve a vidám bölcselkedőket, lenézve magát a merev szerepjátszásért, mégsem tudva szabadulni a hangulattól, amellyel eljegyződött. Barcsay, az elegáns poéta, hiába adta a jó taná-csot: «Jó gyakran a lelket földre szállítani, S mint a kis gyermeket vezetve jártatni. Jó néki ártatlan játékokat adni». Bessenyei hiába adott magában néki s rajta keresztül az irigyelt társa-ságnak igazat, csak a töprengők önkénytelen nagyképűségével tudott válaszolni: «Ha az idő nevet, jádzunk mint gyermekek, De a tréfában is legyünk nagy emberek». (1772. márc. 20.) Akibe a «tréfában is nagy ember» rátarti érzését oltotta a gondviselés, az a nagyságában érzi és szenvedti a komikumot, de tréfájára javíthatatlanul, másít-hatatlanul mégis csak így büszke.

Ezért áll közel szívéhez, minden destouches-i indítéknál jobban saját élményében megokoltan, Parmenió, a filozófus, groteszk-nemes alakja. Parmenió egy pillanatra sem tudja levetni mes-

tersége járulékait, szerepe Nessus-ingként nőtt hozzá, az avatatlanok társaságában akarva, nem akarva úgy kell járnia, mint beavatottnak, egy fokkal komolyabban, egy fokkal szenvedőbben s egy fokkal értelmetlenebbül, mint a rendes emberek. A kis francia *philosophes*-ok mellett, akik tucattal szaladgáltak a társaságban, két-értelmű bókokra használták fel a materializmus legfrissebb tanításait, a gondolatok aprópénzét csörgették, az elnehezült magyar változat áll itt előttünk, aki valóban emésztddik a problémáktól, amelyeken torzképesen kellene rágódnia, úgy külön, hogy magányossá vált, olyan hálás anyag a mulatságra, hogy szenved belé. «Békességes túró, keveset kíván; hamar meg-elégszik; de még sints soha semmiben teljes kedve, szomorú, szenyved, de nem sír, nem panaszkodik» — mondatja Parmenióról a hűgával. Ki nem érzi a szemérmes feltárlást, még ha nem is olvassa hozzá az ajánlásból: «a sok viszontagság, tanulás szomorúvá tett. Hagyjatok engemet magánosságomban élni, olvasni, írni». Bár a hős a vígjáték törvényei és az író vágyálmai szerint — melyik született agglegény fejében nem fordul meg egyszer a gondolat, hogy a házassággal megváltoztathatná életét, jellemét, sorsát? — a végén «meggyógyul», megnősül s beilleszkedik a társadalomba, idáig már nem tudja követni élő hasonmása; a feszültségek nyugtát, a megengesztelődést nem az ő számára találták ki. «Ha Párménio nem lehetek, hogy magamra találjak», — fordul a nemes szűzekhez, akiket elmulasztott megkérni — «adósságomba vegyétek el tőlem e kis munkát; hullassatok könyveket sorsomon, vagy nevessetek rajtam, nem bánom». A külön helyzetében

a legnyomasztóbb, hogy ugyanúgy ítél önmagáról, mint a világ. Igaz, hogy ez a sírás-nevetés adja az erejét is; milyen összeomlás lenne, ha egyszer közömbössé válnék magának, mindenkinek!

A kisasszonyok között volt egy, aki csalódásért epedő képzeletét, amellyel Bessenyei szeretett, a legjobban megfogta. Talán Delphine, a szép bécsi táncosnő, ahogy irodalomtörténezeink hiszik. Önkínzóan visszatérő epizódban emlékezik az ismeretlenről; a nevét gondosan elhallgatja. A valóságos eset jelentéktelen lehetett, — a nő az arcába nevetett a szerelmében is tépelődő udvarlónak — szerelmi csalódásnak bajosan lehetne nevezni; de Bessenyei képzelete éppen a kicsinyiségeknek esett áldozatul. A bánatot, nagy letöréseket kiheveri, — bizonyság rá egész élete — de a kis mérgezett emlékektől élete végéig képtelen szabadulni. Új meg új felfogásban dramatizálja a jelenetet, mert az élmény csak akkor teljes, ha kivált minden lehetséges hangulatot, a mulatságtól a szégyenteljes emlékezésig, a férfikosság fölényes gúnyolódásától a férfivágy dühös megalázkodásáig. Néha a női jellemzésre jó az emlék, kicsit lenéző, kicsit gyönyörködő ítéletre az asszonyi értelemről. «Eleget akartam volna már magam is tsak tsupa-észért, Filozófiáért szerettetni Aszszonyainktól, meg izzadtam néha úgy el-okoskodtam, mikor már hízelkedni kezdettem magamnak, hogy meg nyerttetet tsupán az eszemtül, tsak meg szóllal mosolyogva: beszép szemeid vannak mond, mind azokba gyönyörködöm, miolta beszélsz». (*A magyar néző.*) Máskor öniróniára jó, búsképű-lovagságán elmerengésre. «Da kommt ein Schwarm von Fräulein ein trauriger Gelehrter in seinem Mantel eingehülfet,

siehet sie mit schüchternen Augen an, und murret, das sie bey einer jeden Kleinigkeit eine Freude haben können». (*Dre Geschäfte der Einsamkeit.*) A virágzó fiatal leányok árnyéka ráborul a magányos szemlélőre.

Mire Bessenyeiben öregségére megéri a művész, a jelenet is megkapja a szükséges pátoszt, a kellő hangulati telítettséget. Az érzelmek ábrázolásában végül úgy látszik, vállalni kell az érzést, hiába próbálja az intellektus okos megfigyelésekre átjátszani a megrázkódtatást. Hallgassuk csak a felszabadult emlék harangzengését a késői regényben, *Tariménes utazásában*. Tariménes szerelmet vall Tomirisnek: «Keserves küzködés, szerelem, te félelmes vakmerőség, rettegő bátorság és szemtelen szemérmetség! Látom, hogy erkölcsödnek tisztasága szentséggel, tilalommal vagyon körülakva. Lelkednek emberi méltósága szemérmetségemet lábod eleibe földhöz veri. Nem vagyok mélyebb tisztelettel isteneinknek oltárok iránt. De akaratom ellen érzem mégis véremlen azon szentségtörő indulatot égni, mely személyednek ölelésére ösztönöz . . . mely szívemhez kíván szerítani, ajakimat ajakidra tapasztani; mely kényszerít! . . . Ó, édes és gyönyörűségemnek örömét árasztó eltévedés! Igenis ellenkezésre osztottál . . .» és így tovább a magukbafigyelő szerelmesek dialektikájával, amely olyan hasonló egyes misztikusok eget ostromlásához. Nem ezekben váltott alakot a földi szenvedély, azokban él valami különös égi misztikum, testi vágynál jobban részegítetten az érzelmek zűrzavarától, a gyötrelmes ellentétektől, amelyeket oly jól esik számba venni, a tisztánlátástól a szédületben, a szerelemtől, ahogy az csak a férfiképzetben nő

tudatosan szertelenné. És a kedves? «Csitt — súgja Tomiris — nem jobb lenne ezektől az óriás gondolatoktól megszűnni? . . . Szükséges ily gigás elmét mutatni, hogy bennem gyönyörködhes? Minek fojtogatod magadat eszednek füstivel, mikor szíved édességét érezteti? . . . Én okaidat nem csókolhatom, sem ijesztő gondolataidat karjaimmal nem ölelhetem. Hol láttál csupa eszet ésszel szerelmeskedni? Egy magához szorító ölelés, egy szájjal szájhoz való tapadás édességével minden elmét felrúg, mely csak száraz okokkal van tele».

Kiábrándult? Nem, csak átélte az ellentétet, amely a nagyszerű, de alapjában értelmetlen képzelet s a kicsinyes, de értelmes és helyes valóság között feszül. A leglégiesebb Tomirist is rokoni szálak fűzik a vastag Morgonnéhoz, aki a könyv indító fejezetében a mindennapi tapasztalatot, a kézzelfogható örömeket ünnepli s a gondolkodásból csak annyit kér, amennyi nem válik nyomasztóvá. «Minden rendkívülvalóság bolondság» — mondják ki ugyanitt a szentenciát. Bessenyei helyesel, Tariménesével boldogan el is véteti Tomirist, de életében már csak a bolondságot választja. Azért író, hogy írásában megcsúfolja, rendbehozza kisiklott életét, de változtatni ne tudjon rajta. Az udvari szerelmek parfümös, gáláns légkörében magányos holdkóros marad. Valamivel később lelkes életrajzírója, Laczka János, csodálkozva jegyzi fel, hogy két esztendeig együttlakásukban asszonyt vagy leányt nem látott megfordulni nála. Nem a siker hiányzott, hanem a hódító kedv. Bessenyei ekkor már kilépett a gárdából, Bécsben tart házat, közel a gárdisták palotájához, de mintha máris a pusztán

élne. Csak a környezet lesz körülötte sívárabb Puzstakovácsin, nem az élet.

Maradnának a barátok, de a magánnyal eljegyzettet a baráti kör is csak önmagához hajtja vissza. Vonzók ők is, mint a nők, de még keserűbb kielégítetlenséget hagynak maguk után. Bennük is a világ tör be az én köreibe, nem asszonyos, szívós, józan ostrommal a férfifantazmagóriák ellen, amely sebez, de védhető, nem az idegenek érzéketlenségével, amely csak felszítja az ellenálló kedvet, hanem a másik én lobogásával, mely pusztá létével ernyeszt. Az én és a világ könnyű gőgöt adó ellentéte elsúlyosodik a barátságban, megnyugtaton egybemosódott arcok nyugtalanító, éles profilokká válnak, az örök ellenségből, aki más, szövetséges lesz, aki nagyjában hasonlít hozzánk. A barát a földközelve került bolygó; nagyranőtt fényére kíváncsian és idegesen figyel a földlakó. Külön jellem a barát, aki a maga természetéhez szabott életfelfogást kínál-gatja jótanácsként, mint Bessenyeinek Orczy, az élemedett és megállapodott társ. A koreszmék lázából, vidéki eltemetettségből egyforma józan mértékkel vette ő ki részét, békés idillnek élve meg a másik tragédiáját. «Térj meg jó barátom! e sok vizsgálásból. Semmi haszon nem jön reád a munkából» — találta fején a szöveget az örsi bölcs, amikor fiatal barátját, vallásos kételyek gyötörték. A gyógyzóban sem csalódott; hagyja ott a nagyvárost, jőjjön az Alföldre, vissza a természetességhez. Csak arra nem gondolt, ami néki orvosság, amannak még biztosabb méreg. Külön sors a baráté, zaklatott, kihagyó élet-érzésünk mellett nyugodt, egyenletes haladásával, mint Bessenyei mellett Barcsayé, aki meg-

játszottan biztos fellépésű, szerencsés a karrierben, házasságban, egyformán előkelő ismerősei vannak az élők és a könyvek között, okos, tehetséges, szellemes és elégedett. Külön alkotó típus a barát, mint Báróczy, aki könnyedén formálta síma mondatait, míg Bessenyei keze alól, bár hogy erőlködött, idomtalanul kerültek ki. Különbözők és mégis hasonlók, Orczy a becsületességével, Barcsay az ízlésével, Báróczy a szándékaival, mindhárman értékes gazdagságukkal. Az ön magát formálót a kész mintakép zavarja, amit önkéntelen lát barátaiban s ha rá kell eszmélnie, hogy éppen úgy forronganak, mint ő, annál rosszabb: hol van akkor az «egyetlenség»? A legközösebb belső sors váltja ki a legnagyobb ellenkezést; a két újító szellem, Bessenyei és Báróczy, mindig idegesen, felhős homlokkal ejtette ki egymás nevét. Írigységről csak az ostoba beszélhet, aki egyiküket sem érti.

Nem volt nehéz hát végleg elszakadni társaságtól, nőktől, barátoktól annak, aki így készen állott rá; csodálatos, hogy eddig is kitartott mellettük. Fialat energiák vitték hajlamai ellenére a nagyvilágba, az ismeretszerzés ifjú mámorá, a végtelen lehetőségeket ígérő hivatásérvés és az öregedés első válsága dobta vissza legszemélyesebb élményébe, a magányba, ahol a tudás már meddő töprengés, a hivatás céltalan íráskényszer s lehetőségek többé nincsenek, csak korlátok. Külső élettörése ürügy és mentség a belső fáradtságra, amely előnti ellentállást feladó lelkét. «Vous me priez de vous écrire — idéz a *Geschäfte der Einsamkeit* függelékében egy valódi vagy költött, de mindenképpen igaz leveléből — comment je me porte et j'ai le malheur de vous répondre

Mrs. que je me porte très-mal. Agé de vingt-huit ans mon sang est déjà devenu las de circuler dans mes veines ; il devient épais, et veut m'étouffer». Az emberek azt mondják, a sok tanulmány teszi, amit pedig boldogítónak szoktak emlegetni. «Quel contraste, hélas, de combien de façon un homme peut il devenir malheureux, en cherchant toujours son bonheur !» Hozzátehetjük : különösen, ha tehetsége van a boldogtalanságra. Az ilyen alkatot az öregség nem lassú átmenetekkel, csöndes éréssel veszi birtokába, hanem váratlanul és alattomosan rohanja meg, fordított pubertásként ejtve lázba a szervezetet. Ami fölfelé vitt, lefelé húz most, a vakmerő vágy szégyelni való elbizakodottság, az élet a jövőben és a múltban is elveszítette értelmét. Rip van Winkle, akinek egyetlen éjszaka elég, hogy kísértetté váljon a frissen élők között.

Míg aztán az öregség első szédületét, amely töményérzésében legalább még fiatalos, felhigítja huszonkilenc év sívársága ; a félig kényszerű, félig elhatározott játékot felváltja a jóvátehetetlen dráma. A rossz érzés, amely izgalmas találkákra szökött be a bécsi testőrhöz, únt hitvesként terpeszkedik el a pusztai földesúr oldalán, a boldogtalanság belefűl a mindennapok unalmába ; három évtizeden át nem lehet egyforma intenzitással szenvedni. Csak percekre gyorsul a vérkeringés, újul ki a régi szívszorító izgalom, az elmélkedő oldalak sűrűjében felszökő lírai források jelzik a szerencsés pillanatot, amikor egy átfutó emlék, váratlan kegyelmezés, vagy tiszta hangulat meghozza újra a fájdalmat, az élet legbiztosabb jelét, s vele az ihlet felzárnyalását, a művészi ékes-szólást : «Óh bánatos emlékezet! az én életem

puszta, — minek utána az időnek ostroma bellőlem, mellőlem Ifjúságomat, örömet el sodrotta, és az elmének száraz okaira szorultam, hogy gyermek nélkül való öregségemben a' helyett gyönyörűségemért vágyódásomat tsak képzelődéssel táplállyam. Hijjába keresem örömetet szívemben, — minden kedvtől üress, — nem fakad gyökereiről egyéb el vesztet gyönyörűségeinek szomorú emlékezetinél; nints kire tekinteni — nints kihez szóllani — nints a hosszas élet miatt el fáradott szívet mivel élesztteni 's nyugtatni. Kerüld a' magános vénséget óh bódlog Ifju! melly veled a halálnak mord keservét el húnnyásod előtt érezteti. — — Botsásd meg Olvasó! ezen el ragadtatásomat; nem tartozott ide, — de tartozott a' szívemre, mellynek mélységéből származik». (*A társaságnak eredete és országlása.* Pusztakovácsi, 1802.) Áldott emlékezet, amely megszépíti a multat, hogy nyomasztóbbá váljon a jelen; nyomasztóbbá és egyben elviselhetőbbé. Mert a leggyilkosabb méreg, ha mindent únunk magunkban, természetünket csakúgy, mint sorunkat.

A világ így megyen.

Bessenyei versben is elpanaszolta az ifjúságnak hanyatlását. (A *Holmi*-kötet végén.) Alig mult harmincéves és az ifjúság játékos örömeiről már mint távoli tündérképekről emlékezik; elnehezedett körülötte a világ, ahogy ereiben «meglassodott a vér, nem tehet már szökést». Gondtalanság, láttuk, sohasem volt osztályrésze, de legalább a gondok lefoglalták, a nagy érzés belső erejével egyensúlyozva a rettenetes nyomást, amit a külvilág jelentett. Mi az oka a hirtelen meg-

rokkanásnak, amikor a lélek úgy érzi, hogy bordái betörték és gyilkosan zuhan rá az idegen súly? Kevés ahhoz a magány, kevés a külső csalódás és kevés a lefelé húzó hajlam; a gondolatnak kellett megrogynia, amelyhez a töprengők szenvedélyességével tapadt, az első lobogó kigyulásnak elhamvadni, az első eszményképnek hasztalan ostromoltatni. Bessenyei ifjúsága a voltairei ábránd, öregedése a félig öntudatlan ráeszmélés, hogy alig van köze hozzá és csak élete végének ajándéka a művészi meghódítás, amit maga épp oly kevésbé érez át, mint a világ.

Soha reménytelenebb szerelmet, mint Bessenyeie Voltaire iránt. Az igazán mély hatásokat az ellentétes lelkek adják át egymásnak. Bessenyeiben a született nehézkeség vágyódott a született könnyedség után, a részleteken emésztődő az egyszerű nagyvonalúságra, a hangulataiba belevesző a fölényes lebegésre. Voltairenél élvezetesebben sem előtte, sem utána senki sem érezte a madártávlatból nézés nyugodt örömét; ahogy a repülő utas előtt színes térképpé símul a föld, úgy zsugorodik össze Voltaire és örökön megszerzett útitársai számára a történelem néhány jól követhető irányvonallá, az emberek bábokká egy részint gonosz, részint nevetséges színjátékban, tulajdon lelke pedig egyetlen matematikai ponttá: a szellemmé, amely körül hasztalan keressük az érzelmek kúsza vonalait. Voltaire az egyetlen világirodalmi nagyság, akinek tökéletesen hiányoztak az idegei; ezért orvosság minden sora az idegesek számára. Nem mintha nyugodt lett volna; élete folytonos veszködés, zsörtölődés, ami azonban csupán a magukat jólérzők mimikrije az elvesztett, másfajta izgalmak helyett. Biztos, hogy

sohasem érezte rosszul magát, az üldözések között legkevésbé. Úgy volt számúzótt, mintha Párizsban élne, úgy volt magányos, hogy kastélyába járatta Európát. Számára ez a világ «csakugyan a lehető világok legjobbika», bármennyire igyekezett kicsúfolni; gúnyolódása olyan, mint a gazdag ember pénzszólása. Ezzel szemben Bessenyei mindig rosszul érezte magát és a lehető világok legjobbját neki Voltaire jelentette. Mert ő földközelen látta az életet, ütődve, megsebezve a kiszögelésektől és csak a bámult mesterrel tudott felszökni a magasba, ahol gyönyörködtetőbb s biztosabb a látvány. Ami idelent bánt, fent legfeljebb foglalkoztat. Az elnyomottak ügyét senki sem képviselte ékes-szólóbban, mint Voltaire és senki sem érzett kevesebb közösséget velük; szenvedéseiket ugyanoly komikusan képes túlozni, mint az emberi ostobaság rajzát; mindkettő hatásos eszköz, hálás színfolt a képen. Velük érezni, vagy éppen saját személyében szenvedni, olyan képtelenség számára, mintha azt kívánnák, maga is váljon ostobává.

Bessenyeit ez a felelőtlen felelősségérzet vonja feléje a forma bűvöletén keresztül. Époszban, drámában, történeti tableauban megpróbálja ő is a boldog felülről nézést. Amit felújulásnak nevezünk, tulajdonképpen ez a rövid illúzió; egy korhadásra szánt lélek találkozása a tiszta életkedvvel. Előtte is voltak franciások, sőt azok voltak igazán azok, nyugodt olvasmányélményeken nevelődött, korszerű észjárást értő, modern szépségeket ízlelő, pallérozott elmék, Rádayak, Telekiek, Orczyak, de csak neki volt életszükséglet, ami másnak szórakozás, neki a legfranciátlanabb francia-imádónak, a zavaros értelemhívőnek, a kétségbeesett optimistának.

Először a legtermészetesebb eszközökkel kísérletezik; hasonló gesztusokkal próbálja a hasonló életérzést felidézni. De a gesztusok is ügyetlenek s az egyéni természet is erősebb a vágyképnél. Magábaszed minden magábaszedhető, tetszetős formulákat, készen kínált világnézetet, de léptenyomon kiköppen a kerékvágásból, egy elejtett megjegyzéssel, önkéntelen kommentárral árulja el, hogy fennakadt az egyszerűn, töri a fejét valamin, aminek pedig átadták a megoldását. A fejlődésről kellene előírás szerint beszélnie és fatalizmus cseng ki a szavaiból, a tudás megváltó erejében, az eljövendő aranykorban hinnie, de egyszerre kételkedik a változtatásban. Ilyeneket mond: «Lehet a békasót is köszörülni, a gyémántot is; de az elsőnek az utolsó fényességét megadni lehetetlen... A pallérozás a legotrombább dolgot is szebb formába veszi, de valóságát nem változtathatja. Így van a lélek is neveltetésével.» «Ez mind természet és az ember olyan, amilyen lehet. Mert *a világ így megyen.*» «Nem voltak hát az emberek soha jobbak, mint most.» «Ki mondhatja már a világot bolondnak, hogy magát oda ne értse?» «Az arany-ido álomra marad.»

A boldog lélekegyszerűsítés iskolájában felnőve így töpreng az emberekről: «Minden ember egy-egy különös vágyódás a társaságban.» «Mihelyt egyetlenegy indulatot kiveszel az emberből; valamennyi van, mind eltörlötted. Ha nem haraghatik, nem is szerethet; ha nem kíván, nem érez.» A sztoikus példálózást kötelességszerűen vállalja, csak éppen így fejezi be: «A viszontagságnak felülmúlása nálunk csak mutató, de megsebhett szívének fájdalmai közül nincs ember, ki magát kiragadhassa.» (Valamennyi idézet a *Bihari*

remetéből, 1804.) A felvilágosítás hatalmáról: «Attz-é a bolondnak verseiddel eszet? Újra teremted az erköltsöt, mely veszet?» A ráció fölényéről: «A világnak egymásra rohanó viszontagságaira nézve a plánum éppen olyan az embereknek, mint a fa matska az egereknek». A végtelen lehetőségekről: «Meg láttuk már, hogy ez mind tsak pompás beszéd. A mit természeted meg bír: az a tiéd.» (*A természet világa*, 1801.) Amit természete megbírt a voltaire-i szellemből, az volt, egyedül az volt az övé.

Volt egy másik költőnk, Berzsenyi, kinek a szervezetét megmérgezte a felvilágosodás idegen gondolatanyaga; patriarkális hajlamai, legkedvesebb előítéletei morzsolódtak fel a divatos tételek hatása alatt, amelyekhez alkalmazkodnia kellett, búskomorsága ennek a meghasonlásnak az eredménye. Bessenyeiben fordítva játszódik le a színjáték, ahogy őt nem is a műveltebb barátok tekintélye, mint Berzsenyit Kazinczy, hanem a saját vágyai vitték a ragyogó észigazságok felé. Csak éppen ezek a derűs, megnyugtató konvenciók mintha ólomvízbe hullának a lelkében; elvesztik fényüket, el a könnyedségüket, váratlan keserűséggel telítődnek; egyszerre egész másról van szó, mint amiről mindenki beszél. Mi igazolhatná jobban régi meggyőződésünket, hogy a korszellemben is az egyéni alkat játssza a döntő szerepet, hogy a barokk, felvilágosodás stb. általános jegyeivel jellemezni Huizingával szólva *testimonium paupertatis*. A rész soha sem vezethető le az egészből, mert a legmeglepőbb, legellentétebb, legkevésbé következő változatok születhetnek egyazon okból. Bessenyei tragikus életérzése ugyanabból a nyersanyagból táplálkozik,

mint Voltaire végtelen optimizmusa; közös a szókincsük, állásfoglalásuk, ízlésük, csak az egyiknek sírnia kell ott, ahol a másik nevet, kételkedni abban, amiben a másik hisz, a végzet szelét érezni, amikor a másik az istenek feletti diadalán újjong. S főleg összehasonlíthatatlanul gyengébbnek, tehetetlenebbnek, kisebb méretűnek tudni magát, mint a másik. A felületesség geniejével szemben, ami mégis csak genie, érezni a közepszerű mélységet, ami mégis csak közepszerűség. Bessenyeinek nemcsak eszményképe Voltaire; ellensége is. Számtalanszor próbál hozzá idomulni, de nevét ritkán írja le s akkor sem feltétlen rajongással. Olvasmányfelsorolásaiból legtöbbször elhagyja. «Szeneka, Póp, Zénon, gyerekek vígasztalni» — idézi a megnyugtatóbb árnyakat.

De Voltaire eszménynek, ellenlábásnak egyformán vonzó, míg a rokon Rousseau közömbös marad. Egyéniségéhez pedig közelebb állott a magányos sétáló, mint Csokonaiéhoz, aki esküdött reá. Rejtélyes törvények szabályozzák a lelkek egymáson felgyúlását, a rokonság elidegenít. A lélek mélyéből feltörő panaszt zavarja a más-honnan jövő visszhang, a szenvedő csak önmagában akar elmerülni, érzései fényűzését képtelen mással megosztani, másban groteszknek és értelmetlennek is látja. Hogy lehet bánkódni és panaszkodni, kacagjanak az emberek, ez a rendeltetésük; az ő esete kivétel, véletlen szerencsétlenség. A mások jó közérzete húzza alá, teszi jelentőssé az ő kitagadottságát; részvét és rokonlelkek ezt az önérzetet rabolják el tőle. Rousseau különben a született panaszkodó, a reménytelenségig az, míg Bessenyeiből csak fájdalmas kényszerrel saj-

tolódik a jajszó ; a keserűséget egyformán kiélik magukban, az egyik feltárva, kifelé, a másik lepezve, befelé. Rousseau a próféta, üldözőket, a világ hajszáját érzi maga körül, Bessenyei a mártír, őt elhagyták, vele nem törődik a világ. Mindkettő a nagy színész, aki belepusztul a szerepébe.

Rousseautól különben eltávolítja és Voltairehez közelíti a demokráciától való idegenkedése is. Elmélkedő műveiben számtalanszor leszögezi álláspontját, amely ebben a kérdésben is fatalisztikus ; a társadalmi különbségeken változtatni nem lehet. «A világnak úgy kell lenni, ahogy lehet : és amikor kérdezed, hogy : miért eme gazdag, ama szegény? tsak olyá veszem, mintha ezt kérdenéd, hogy miért van az erdőben egyenes és görbe fa?» (*A társaságnak eredete és országlása.*) De nemcsak a vagyon választja el az embereket, hanem első sorban a születés, nevelés, uralomratermettség, vagy alattvalónak elrendeltség. Római történetét igazolásnak szánja a nemesi uralom mellett és a népuralom ellen ; minden alkalmas eseményt megragad, hogy kifejtse örök egyforma kommentárját : «Akárhogy hánnya magát a világ, de örökre meghatározot dolog az, hogy a fő nemeség uralkodásra születik ; a parasztság pedig kézi munkára.» Nem mintha lenézné a népet, hiszen birtokán közvetlen közletről ismeri, a nemzet alapjának tartja, de alapnak, amely sohasem kerülhet fel csúcsnak. «Az olyan ország, hol a parasztság kormányoz és ítél, az az uralkodik, olyan formát mutat, mint a gyermek, mikor tót ágast áll ; lábbal fel, fővel le» — írja a *Természet világa* egyik jegyzetében. A nagyurakkal szemben sincsenek illúziói, őket is bőven megismerhette ifjúkorában. Egyik levelében a közöttük forgolódó

tudóst úgy jellemzi, mint hajóst, aki szirtek közt hányódik a tengeren. Kárhoztatja hibáikat, emberi gyöngéiket, rang és vagyonadta gőgjüket; mégsem tud más réteget vezetőnek elképzelni. A nemesi uralomhoz, amely mestere, Voltaire számára is természetes adottság volt, járul a bölcs uralkodó, a Titusok, Mária Teréziák korszerűen konvencionális képzete. Arisztokratikus előítéletét azonban túlságosan egyszerű lenne konvencionak felfogni; olyan kérdés volt az, amelyen sokat rágódott, szokása szerint keresve a bölcséleti igazolást; mi sem tekinthetjük csupán a fennálló állapotok előtti meghajlásnak. A töprengőben egy szigorú etikus is élt a politikai fatalista mellett, a végzet rendelését az erkölcsnek is jóvá kellett hagynia, nemcsak az észnek belátnia. A «hibás, de ditsőséges» uralom érzelmi igazolását az ilyenfajta érvek tárják fel: «A ditsőségnek, győzelemnek elérésére királyi indulatok kívánatnak meg: szívbeli fel emelkedés, erköltsi méltóság és annak tsendes kevélysége, mely kis dolgokat ne lásson, embertelenséget, betyárkényességet ne ismérjen és magát nagy esetekben, tselekedetekben érezze.» (*Rómának viselt dolgai.*) Nagylelkűség, *magnanimitás* a fent, szabadon állók erénye, nem az élettől, helyzetüktől megnyomorgatott, bosszuló indulatokkal teli lentieké. «A nagy urak hibáikkal, érdemekkel is nagyok, a szegények pedig minden módon szegények.» (U. o.) Cinikus felfogás? Nem, hanem kétségsbeesett, mert a változhatatlan emberi természettel számoló. Bessenyei, mint minden magába tekintő lélek halálos biztonsággal érzett meg másokban is erényeket és gyöngeségeket, hajlamokat és lehetőségeket. «Az örök végezés tett itt különbséget».

Az értelem keresése.

Az örök végezés, Bessenyei csüggedt hajlamainak tetetöltése, bonyolította az ő sorsát is. Bécsben még mesterségesen teremtett magányt maga körül, a végleges kiszakadás is még félig az akarat fellobbanása, félig ellenállhatatlan kényszer; a pusztakovácsi remeteség azután meghozza a beteljesedést, a felidézett rémek elhatalmasodását, a magánosságot, amelyből többé nincs kiút. A sors szaván fogta, sűrűn s kissé könnyelműen visszatérő szaván és ritka kegyességgel váltotta valóra az elképzelést. Nem is olyan rossz a bécsi társaságban elkülönödni, ahol a magatartást az el nem maradó hatás, ismerősök, barátok véleménye, érdeklődése színezi; de ez az elröppent ifjúság volt s a hosszú öregség a teljes visszhangtalanságé. Nemcsak elhagyatott, de elhagyatottságát senki sem veszi észre; sorsának tragikus és groteszk voltát más nem érzi, mint saját maga. Kazinczy, aki első, még gyerekáhitával a bécsi testőrvezér felé fordult, huszonöt év múlva vezéri pártfogással keresi fel a bihari remetét, de levelében nyoma sincs, hogy átérezte volna a két dátum és a két helyzet között lezajlott emberi színjátékot. Számára Bessenyei már az életében irodalomtörténeti fogalom, az úttörő, aki túlélte önmagát, akinek szerepe már csak az lehetne, hogy fiatal műveit rendezgesse és aki érthetetlenül tovább veszkődik különféle céltalan munkákkal. «Bessenyei György Urat unszolom — írja a megértő barátnak, Kis Jánosnak (1802. szept. 29) — hogy fogjon fiatalkorában írt munkáinak megtisztogatásokhoz. Megigérté; de nem

várok sokat tőle e részben. Voltairi románkákat irkál, 's keféli a' bolondokat. Minek az? és kivált úgy pajkosan — und so seicht! — mint Voltaire?» Hogy a leveleiben, amelyek hűséges szeizmográfjai az irodalmi korérdeklődésnek, egyre ritkábban és egyetlen sajnálkozó szó nélkül kerül elő Bessenyei neve, hogy egy ismeretlen levelező társnak írván, szükségét érzi az emlékeztetésnek, «Bessenyei György, aki Hunyadit, Ágist stb. írta», hogy halálát észre sem veszi, csak később beszél arcképről, művekről oly közömbösen, mint egy százados illusztris halottnál, annak keserűségét csak ma vesszük észre, Kazinczy és íróbarátai természetesnek találták. Nem az élve eltemetett volt számukra, csak valaki, aki «most Biharban lakik». Bezzeg Bessenyei két Kazinczyhoz írt levelében ott lobog a végzet. Már a bécsi válaszbán a köteles szerénység mellett érezhető az életfáradtság külön hangsúlya és a negyedszázadnyi távolság a második feleletben lényegeset nem kellett hogy változtasson. «Leveledre *Tarimenessel* felelek.» (Első két szakaszát küldte el reménykedve, de sikertelenül.) «Te elragadtatással vagy hazádnak nyelve és tudományára iránt; az én vérem már hidegszik; de mégis sokat fogsz töllem látni tzelodra. Elhagyom! Megfojt a meleg — — — purgatóriumban vagyok — — minden ember pápista.» A különös szépségű formulára, amelybe vívódását préselte s az elküldött, könnyek közt nevető emlékezésre, ami a *Tariménes* volt, felelt Kazinczy megjegyzése Kis Jánoshoz a «pajkosságról». Így mond csődöt a kortársban a műértő és az emberismerő.

Ha más nem, Bessenyei sajnálja önmagát. A fiatal túrés öreges felszabadultsággal fordul át a panaszbá. A teljesen befelé fordult ember ideges

érzékenysége tör fel ezekben a visszatérő lírai betétekben, amelyek közlékenységük mellett is tulajdonképpen senkihez sem fordulnak. A végtelen elhagyatottságot siratja, de nem érzi szükségét, hogy az elátkozott állapotot megszüntesse, senkit sem látogat, senkit nem hív, levelezésbe sem bocsátkozik. Még az olvasó is, akit emleget, csak maga számára költött személy, hiszen a cenzura elzárta a nyilvánosságtól. S tudja, hogy ha váratlan csoda folytán kijutna az akkori közönség elé, józan, átlagészjárású emberek olvasnák, akikben épp oly kevés a megértés, mint birtokostársaiban. Nem megosztani akarja hát fájdalmát, csak végére járni önmagában; a fögalmazás erejével ellensúlyozni a tárgyaltan, céltalan érzés züllesztő hatását. A ki nem mondott szó pusztít, mert bizonytalanságot, letörtséget, káoszt szül és a jajszó is jobb, mint a tehetetlen hallgatás. «Ki nem sóhajt, a ki érzi sorsa mívét? Botsásd el szívemnek tengerén sajkádat Musám s könyveimben feressed magadat». (*A természet világa*). A «józan okosság» fordul benne a büszkesztoikus tanok ellen, de az életmentő ösztön kíváncsítja meg vele a szavakban, belső monológokban feloldódást, az érzelmekről számotadást. Olyan természettel, mint az övé, csak tönkremenni lehet, vagy bódultan beletemetkezni az írásba. «Írok én is nyugalmamban, kínomban, nem tudván, mi vonsz, csak érzek a bennem élő természetben oly ellene álhatatlan ösztönt, mely magát társaival közölni kívánja». A társak a jövőben vannak, halálából fog elevenekhez szólani, ami a legszebb halhatatlanság. A sokat író Bessenyeiben öregségére érik meg az igazi író.

Az ifjúságában felszedett gondolatok most

találják meg érzelmi igazolásukat. A tizennyolcadik század nagy kultúraélménye, amely kezdetben intellektuális ingereket jelentett számára, utánzó műfajpróbálgatásokra birta, megannyi vérszegény, alig sikerült alkotásra, egyszerre élettel telik meg pusztai magányában, ahol az olvasás, elmélkedés nélkülözhetetlen varázsszerek. Kívül az országban a fiatalok rendszeres, jól megosztott munkával dolgozzák fel az örökséget, intézményesítik, közös ügyé emelik az ész álmait; Kazinczyék működése a nagyüzemmé fokozott felvilágosodás. Bessenyeiben ugyanakkor a korirány ellenére és természete parancsszavára egészen személyes, egészen magánügy lesz a legáltalánosabb konvenció is, a világban egy élet értelmének a keresése. Nem érdeklí más, csak ami élményt adott neki; az újból az, amit kikövetkeztethet a meglevőkből, a régiből az, amire emlékezik. Eltompult az újfajta benyomásokkal szemben, hogy süketek és vakok módjára annál előbbé, szervesebbé, igazabbá gyúrja magában azt, ami az övé. Bessenyei felvilágosodása gyötrellem és megengesztelődés, sötét gondok közt percekre kiragyogó szépség. A tudás szépségét sokan hirdették kortársai közül, hirdette maga is valaha lelkes meggyőződéssel, de csak megvert öregségében találta meg a méltó szavakat. «Ó, tudomány, bölcsesség! Menybül alá szálló tűz! te vigasztalod a magánosságra rejtezett lelkeket! te gerjesztesz benneket tüzet, mellynek világát együgyű halandó társaikra ki terjesztik! Élteted az elmét; kergeted az unalmat; és gyönyörűséget hintesz minden más világi mulatságokat meg únt szívekre! Elmélkedés! olvasás! ti, lelkeknek nyájas gyermekei! áldot legyen vélem, s bennem élő

gyönyörűségetek! kebelemhez szorítottalak beneteket, ti pedig karjaitokon rengetitek el fáradt életemet. Gyönyörűségetek szüntelen való, mely mindent meg halad abban, hogy szájalmat, tsömrört soha nem okoz, mint az étel, ital és szerelmes bujaságban való heverés! Az életnek minden más kedve keserűvel buzog fel. Ó, szeléd böltsesség, világi meglegedésünknek, belső nyugodalmunknak Istene! tsak te vagy fojtában való boldogság, időtöltés és gyönyörűség!...». (*Rómának viselt dolgai.*)

A fiatal Bessenyei stílusában alig van egyéni íz. Verseiben az alexandrinus lassú hömpölygését még jobban elnehezíti a kötelező szentenciák iszapa; őt vagy testőrtársait nézzük, költői leveleikből, a megverselt erkölcsi fejtegetésekből, hosszadalmas leírásokból ugyanaz a színtelen erőtlen, lendületnélküli hang szól, amely egy Csokonai pompája, Berzsenyi zengése, de még Kazinczy játékossága mellett is különösen elavultnak, minden költőiséget nélkülözőnek tetszik. A francia vers hatása végzetes volt, ha mint nálunk, a szellemesség nem tudta betölteni, vagy a gondolat nem kovácsolt magának mutatós fegyvereket a tételek és ellentételekből. A voltairei verselés könnyű pezsgése, ravaszul elrejtett rakétái, szélsőes fordulatai éppolyan elérhetetlen álom maradt Bessenyei számára, mint Pope olajosan síma, civilizált mondatai, egy barbárabb nyelv betörésének máig legtökéletesebb példája. Voltaire és Pope az uralkodó klasszikus hagyományt frissítették fel idegesebb, intellektualizáltabb, csattanókra kihegyezett stílusukkal, a Racineok és Drydenek ünnepélyességét. Bessenyei előzmény nélkül, összehasonlíthatatlanul kezdetlegesebb

nyelvi fokon egyszerre próbálta a tiszta klasszicitást és a bámult mintákban tovább fejlődést, ezt a már magát átszellemítő klasszicizmust utánozni, a szavak színjátékát ugyanúgy, mint az értelemét, természetesen sikertelenül. A latin óda vagy a német szentimentális vers szintén másodlagos, civilizációs termék, mégis a rétorikus hajlamokban vagy a borongó kedvben megvolt nálunk is a rokon lélektani talaj, hogy csodálatos hazai virágokba szökjenek. A szellem száraz csillogása, az érvek költészete azonban végig idegen maradt. Bessenyei költészetében is, aki a magyarok közül legmélyebben érezte át a «franciásság» értékét, csak egy utánczott erény tudott valamelyes erőre kapni, a moralizálás, mert ennek a gyökerei visszanyúltak a magyar múltba, a protestáns énekköltők kántáló rigmusaihoz. A korai *Ember próbája* hangjában még erősen közel áll akaratlan elődjeihez, nehézkes, körülíró, magyarázó menetével, az akkor új hű fordítaseszmény helyett is a régies parafrázishoz ragaszkodik. A későbbi *Természet világa* már frissebb, a didakszis költői eszközeit értőbb, sorok és gondolatok ritmusa pontosabban fedi egymást, több a szerencsés tömörítés, a csattanós ötlet, a bujkáló líra. «A sok törvény olyan, mint a Duna háló. A per mint Balaton, nagy tó s mindég álló». «Az ember öröme míg él, mindég testi Hid el! okos lelkét bármely nagynak festi. A lélek nem eszik, nem alszik, nem iszik, Nem fárad, nem nyugszik s asszonyhoz nem fekszik». «Itt a vigasztalás olvasó, ha tettszik, El fárat az író; meg únta; le fekszik». Egy-egy könnyű rugókon pattanó, finom gúnnyal telített francia sorpárnak az ilyen sorok hangzásukban, humorban vastkosabb, de nem méltatlan magyar megfelelői.

Bessenyei igazi hódítása azonban a prózája. Ha Kazinczy érti a korban legjobban az emberek talpraállítását, Bessenyeié a gondolatok elevenítésének dicsősége. Messze előtte és utána senki sincs, aki az elvontságokat olyan szemléletessé, természetessé tudná tenni, mint ő. Az elődök itt is a vallásos hitvitázók, akik támadó hevükben szabadulni tudtak a nehézkességtől, amely egyébként a filozófiai elmélkedést menthetetlenül kísérte. A bölcsélet nálunk teljesen érthetetlen nyelven szólt, ha csak bölcselkedni akart, nyomban magvas, kifejező s még filozófiai szempontból is tartalmasabb tudott lenni, ha közvetlenebb volt a célja, akár prédikáció, mint Bornemisza Péter fejtegetéseiben, akár dogmatikus vita, mint Pázmánynál. Különös személyes viszony alakult ki ilyenkor az író s olvasó között, amely tükröződött a hanghordozáson, fordulatokon, a szavak megválogatásán; a *captatio benevolentiae* megteremtette az érvekben, színekben, élvezetes hasonlatokban, pontos fogalmazásokban gazdag filozófiai stílust, amit csak az *amor veritatis* nem tudott elérni. Bessenyei prózája ezt az olvasót rohamozó, kérdésekkel, felkiáltásokkal, apró kitérésekkel tarkázott elmélkedést fejlesztette hajlékonyabbá és művészbé. Döntő szerep jutott ebben is magába mélyedő hajlamának. A sokat töprengőben lassanként kialakul a gondolat lírája, amely a szabályos végeredmény helyett inkább a születés folyamatát érzi érzékeltetésre méltónak, a belső izgalmat szeretné közölni, a lélek vajadását, az egyéni kinlódást és felszabaduló örömet. Bessenyei az öntudatlan művész, aki néha a legeredetibb stíluszépségeket valósítja meg, mert szabadjára engedti kicsit naiv és nagyon csö-

könyös boncolgatását, ámulásait és elérzékenyülését, főleg pedig örök rezignációját. Egyszer szókimondó, mondatai élesen csattognak, hangzásban is, mint tartalomban a nagy moralista hagyományok szellemében. «Az ember nyomorult állat. Egy szó ellenségeddé teszi. Egy eset földhöz üti. Ha a szerencse szárnyaira veszi: kevély, dicsekedő, felfuvalkodott; és a több embert, mint lábának zsámolyát úgy nézi. Ha a viszontagság szerencséjéről leveti: sírva fakad, azoknak esedezve, kiknek azelőtt rangjának magasságáru köpködött alá fejökre». (*Holmi*). Máskor zuhogó kérdések vagy aforisztikus tagolások teszik modernné és élvezhetővé a stílusát. Láttuk, milyen drámai erővel törtek fel panaszaik, ritmikus sóhajokra szaggatva a természetes beszédmenetet és hogyan lopózik be a humor mókásan töredezett mondatokban. «Felelj olvasó! Mély már itt a víz, látod! Nem lábolhatom... El menek sé tálni és gondolatokat gyűteni. Itt hagylak — — Vesződj magaddal! (*Magyarország törvényes állása.*)

De nemcsak a mondatok dramatizálásához ért. Voltaire és a felvilágosodás szerette a vélemények szimpozionját, ahol testet öltött az Előítélet, a Koriátoltság, a Józan Ész, az Elfogulatlanság és a középkori moralitások ellenképeként megjátszotta a maga gúnyos kis színjátékát. Mesteri bábjátékok ezek a voltairei jelenetek, egyszerre éreztetve a rendesen egzotikus külsőségek stílizáltságát s a nagyon is haza célzó tételek valóságát; egyik sem nőhet a másik fölé, kellő időben bukkan elő a játék a prédikációból, a komoly tanulság a burleszk ötletekből. Az egyensúlyt megteremteti nehéz feladat és próbára tette Bessenyei iparkodását. Többször s változatos formában tér

vissza nála hasonló kísérlet. A *Tudós társaságban* öten találkozgatnak egymással, Sondi, Kodor, Rollai, Landos, Dondi szépnevű urak; mihelyt ketten összekerülnek, mint az automatákból szakad ki belőlük világnézetük, véleményük a legfőbb kérdésekről, kételyeik és meggyőződésük. Természetes, hogy nem élőlények a szó mai regényértelmében, csak egy-egy rögeszmének vég-sőkig egyszerűsített képviselői. Testetlenségük nem hiány, ellenkezőleg, a legfőbb erény és rokonság, ami őket a korbeli irodalom számos alakjához fűzi: persze a velükbánásban már előttünk Bessenyei kezdetleges eszközei. A nehézkes mondanivalóra csak véletlen cimkeként vannak ráaggatva a szereplők; a beszélgetés fordulataival fejlesztés titkát még nem sikerült ellesnie. A *Filozófus* ebédjelenete (IV. játék, 3. jelenés) már színdarab voltánál fogva is jobban sikerült; a feleletek röpködése természetesebb, a súlyosabb mondatokat írói érzékre vallón ellenpontozza Pontyi egy-egy józanságában fejbeütő megjegyzése. (Az *ingénu* alakja nem csak világnézetet szolgált, de stílusfortélyokat is a nagy nyugati mintákban; Bessenyei értette, amit olvasott, ha erejéből csak félig futotta is az utánzásnál.) A *Holmiban* egészen egyéni ötlettel magát és a lelkét bonyolítja párbeszédbe; a bizalmas kis zsörtölődések, egymást bírálások (hiszen elég közel állanak egymáshoz) szokatlan bájt visznek a dialógusba, a művészet félreismerhetetlen ízt. A *Bihari remete* magára eszmélésében, — «minek-utána... elméjében magát tíz esztendeig főzné és gondolatainak teng rében úszni kezdene, barlangjából kikél egy reggel», — a friss hajnali színekben, amelyek köszöntik, a monológok halk

érzelmi kíséretében, a benyomuló személyes élményekben, amelyek a burkolt önarckép szenvedélyére árulkodnak, már egyenrangú kezd lenni a kivívott forma a belső gazdagsággal. Az írói és emberi beteljesítést (a kettő egybeesik) azután a *Tariménes utazása* hozza meg, a «bánatos emlékezet», az elveszett időnek és az elveszett ifjúságnak keresése.

A *Tariménes* summája Bessenyei életének, képességeinek s a tizennyolcadik század magyar szellemi kincsének. Mi minden van összezsúfolva ebben a céltalanul és reménytelenül összehordott műben! Eszmék, amelyekkel végigviaskodta életét, az országló hatalomról, a jó királyról, népről és nemesi karról, törvényekről és erkölcsökről, politikai reformokról, tudásról és hitről, a vallások eltéréseiről és az istenségről, a manérról, nyelvről, tudományról, a társaság javáról és az egyes ember boldogságáról, az emberek közti különbségekről, a megelégedésről és lemondásról, életről, halálról, hogy megoldva és megoldatlanul még egyszer elvonuljanak fáradt tekintete előtt, mint végeláthatatlan sorban menetelő katonák.¹ Emlékek a nagy királynőről s csodálatos udvaráról, amely a visszatekintő előtt teljes fényében ragyog fel, mint egy elsüllyedt Atlantis, a filozófusok egyszer megvalósult álma. Emlékezések érdekes, nemes fejekre és furcsa udvaronctípusokra, a nagy urak, nagy papok, a bécsi előkelők kavargó csapatára,

¹ Ez a gondolatvilág a *Tariménes* alapján külön részletező tanulmányt érdemelne. Belőle csakúgy, mint az esztétikai vizsgálódásból kiderülne: Bessenyei pályájának második fele értékben, súlyban, jelentőségben messze felette áll az elsőnek.

akiknek összes gyengéit látja s elnéző fölényvel számol be róluk. Történeti események, amelyek magyarázatában mindig kedvét lelte s itt még — regényről lévén szó — szabadon alakíthat is, egyszerre élve meg a historikus és író örömét. Irodalmi anyag, sok-sok tanulság, amit végre megfelelő területen és erővel érvényesít ; a roman philosophique sajátságait minden más mintaműfajnál jobban elsajátította és önállóbban alkalmazta. Végül pedig, rousseaui többletként a voltairei keretben, de a maga ösztöneitől vezetve: önéletrajzi részletek, nem annyira tények és események, mint inkább, jóval művészebben, hangulatok, elérzékenyülés és önirónia formájában. A fiatal Tariménes életszomjúságát, az öreg Kantakuci kiábrándult bölcseségét, az utat Totoposz királyi kastélyától a pucufalvi omló-romló tanyáig, egy élet mérlegét szövi be történetébe.

A könyv szertelenné dagadt a sok közölnivalótól, elnehezült s egyenetlenné vált. Az elmélkedés néha rettenetesen vontatott s külön traktatusokban lenne helyén, mint pl. az országgyűlési cikkelyeknél. De ahol vitákba tudta szorítani, kitűnően jellemezve a megszólalókat, vagy kedvenc bölcsét Trézénit beszélgeti, vagy ahol Tariménes tanul s a vad Kirakades eszmélkedik, ahol önmagukat pellengére állítják a vallásos képmutatók, a gondolat erőteljesen szárnyal, friss hangú és meggyőző, részletfínomságai rendkívüliek. Nézzük például Tariménes három mesterét. Az első, aki otthonról kíséri, a könyvtudós ; vidéki bölcsesége hasznos volt a kezdésre, de az életre nem tanított. Mester uram ott gyakorlatlanabb, mint a növendéke, akiben a természetes kíváncsiságot nem fojtotta el a papiros. Ő a manér nélküli

pedánt; Arténis előtt kocsonyává fagy a réműlettől, míg Tariménesben «fellobban régi nemes vére» és kitűnően megállja a helyét. A második, Kantakuci, a manérből kivadult, a pedantérián felülemelkedett, az élettől megundorodott filozófus. Számára már nincs izgalom és hiú reménység; az emberek rosszak, az igazság százféle, a dolgokon változtatni nem lehet, a küzdelem céltalan, a lényeg megismerhetetlen, «Jupiter tudja és a pucufalvi becsületes tanács». Ő volt a betelt sors; a harmadik Trézéni (Kaunitz?) az el nem ért eszmény. Olyan emberismerő, aki bánni is tud velük és hatalmat gyakorolni felettük, olyan tudós, akit könyvek és élet egyaránt gazdagítottak, aki előítéletek, kicsinyességek, emberi gyarlóságok fölé emelkedett anélkül, hogy kétségbeesett volna, egyensúly és fölény, nyugodt értelem és csendes érzések birtokosa. Tőle kapta Tariménes a legtöbb jó tanácsot: «Alkudj magaddal, fiam! ahogy lehet»; füstbe ment szép tervek a keserű visszaemlékezés számára.

Gyöngéd színekben síncs hiány. Arténis valóságos tündérkirálynő, alakja a szépség, jóság, bölcsesség sugárkörében jelenik meg, mégis egyénivé tud válni a végtelen szeretet által, amellyel Bessenyei minden lépését kíséri. A rajongás, ha képtelen szabadulni tárgyától, éppen olyan jellemző részleteket tár fel, mint az aprólékos éleslátás; a misztikusok így ismerték meg Istent. Bessenyei hódolatában is van valami a vallásos érzésből, egyébként józanná fakult hite itt az odaadás szenvedélyével loboghatott. «Hogy emeljük Arténist dicsérettel feljebb magánál? Őtet, ki minden dicséretet felülhalad és minden hívséget magához ragad?» — mondatja róla a nagy győze-

lem után Trézénivel. Ha Arténis a végső átszellemitése, Tomiris a földi testetöltése a nőnek s jó alkalom, hogy vele kapcsolatban mai írónak is becsületére való lélektani finomságokra figyelmeztessen, a szerelem indítékát elemezze, elmélkedő hajlamát és túláradó érzéseit, az emlékezést és a megfigyelést egyaránt kiélje. A szenvedélyt felfokozott pátoszú, mesterkélt fordulatokkal teli nyelven szólaltatja meg, précieux módra, amit korában a szépézés és a francia szerelmi regények hagyománya megkívánt s amely olykor éppen különösségével csodálatosan érzékeltet. «Ebédől felkelvén, az idő sétálással, kertben való mulatozással telik el, mely órák alatt Tomiris és Tariménes mind mélyebben-mélyebben nehézkedtek egymás szívére». Lehet találébban mondani? A nyelvi furcsaságok minden «szép» feladatban, mint amilyenek a leírások is, megsokasodnak; a hajnali táj üdeségét vagy a királyi kastély pompáját mégis élénk idézik, nem szemléltetők, mint a modern módszer, pusztán a választott kifejezések szuggesztíójával; a szavak virítanak, nem a kép. Ugyanígy, ha harci zajt kell festenie, tömegjeleneteket, mulatságot, soha sincs hijjával a felidéző mondatoknak, ami az irodalomteremtés korában bravúros teljesítmény. A nyelvi állapot is csak az egyéni erőn múlik? Kazinczy vagy Bessenyei prózáján nem érződik az újjal küzdés, kifinomodott hatásaik, választékosságuk mögött mintha százados hagyományok élénének. (Aminthogy az uralkodó szónokiasság és biblikus pátosz mellett a keresettség humanista követelménye is fel-felbukkant egy-egy prózaíró elődben, spanyolos szélső preciozitással Rimaynál, franciás egyszerűsítéssel Mikesnél, a népnyelv

formai meglepetéseinek felhasználásával Faludinál; egyikük írása sem «természetes».)

Keserűségét és gyöngédségét azonban a műfajhoz illően át meg átszővi érett, böles íróniája. Megint megcsodálhatjuk művészi tanulékony-ságát, amellyel a voltairei rajz fonák rövidüléseit magáévá tette. Érti a békatávlatot, a komikum hálás eszközét, egy-kettőre pojját tud csinálni az emberből, képtelen játékszert az intézményekből, értelmetlen hókusz-pókuszt szokásokból, val-lásból, erkölcsből. Kirakadás hányódása a kultúra kiismerhetetlen bonyodalmai között, Rühödi pa-raszti összefoglalása a világról, a különböző poszik végeérhetetlen magyarázkodásai nevető színekkel egészítik ki Tariménes nemes kíváncsiságát, Kan-takuci életismeretét, Trézéni bölcsességét; ők a Sancho Panzák a don quichotei világképben. És az egésznek a központja saját kifosztott, elfáradt, bánkódó lelke, amely a gúnyolódásban éppoly kevésbé talál enyhülést sebeire, megoldást kéte-lyeire, mintahogy nem talált a nagyvilágban, a könyvekben, sem az emberek közt, sem a magány-ban. Únja az életet, de nem szabadulhat tőle, ahogy maga mondja; írja a kiadatlan heverő munkákat, jót, rosszat, vegyesen, várja a késle-kedő halált. «Minden néven nevezhető okos emberi társalkodástul megfosztatva, semmi féle halan-dókkal nem levelezve, senkitül nem látogatva, senkitül sem látogattatva létezik az író egy pusz-tában, a holot könyveivel, gondolataival és a néma természettel tölti idejét: élvén azért tsak, hogy még meg nem halhatot. Magán szánakozva a világon nevetve, számlálja napjait». (*Magyar Országának Törvényes Allása*, 1804.)

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Kazinczy emlékezete (1931).....	7
A líra halála (1929)	46
Az újabb regényről (1929)	62
A Proust-élmény nyomában (1937)	86
A fiatal Széchenyi (1934)	105
A bihari remete (1936)	178

*

Az első három tanulmány a *Napkelet*-ben, a többi a *Nyugat*-ban jelent meg.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVTÁRA 1983 /19 J7 N. SZ.

